

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

№ 4(96)/2019

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY**

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 4(96)/2019

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2019 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2019 г.

October–November–December
December, 30, 2019

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2019
Караганда, 2019
Karaganda, 2019

Бас редакторы

химия ғыл. д-ры, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Е.М. Тажбаев

Жауапты хатшы

Ғ.Б. Саржанова, PhD д-ры

Редакция алқасы

З.Г. Сактаганова,	ғылыми редактор тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.Е. Колумбаев,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Р.М. Жумашев,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.В. Козина,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.С. Батурин,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.И. Карипбаев,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А. Амирова,	психол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Н. Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И. Разумов,	филос. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А. Головин,	элеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М. Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н. Кылышбаева,	элеум. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М. Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С. Агаджанян,	элеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М. Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г. Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Ф.Н. Зиятдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
К.С. Алдажуманов,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
Г.М. Смагулова,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
С.Б. Стамбулов,	жауапты хатшы PhD (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 28.12.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 16,12 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 130.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
д-р хим. наук, профессор, чл.-корр. НАН РК
Е.М. Тажбаев

Ответственный секретарь **Г.Б. Саржанова**, д-р PhD

Редакционная коллегия

З.Г.Сактаганова,	научный редактор д-р ист. наук (Казахстан);
Б.Е. Колумбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Р.М. Жумашев,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.В. Козина,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.С. Батулин,	д-р филос. наук (Казахстан);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А. Амирова,	д-р психол. наук (Казахстан);
А.Н. Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А. Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М. Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н. Кылышбаева,	д-р соц. наук (Казахстан);
А.К. Жолдубаева,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ш.М. Мухтарова,	д-р пед. наук (Казахстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С. Агаджанян,	д-р соц. наук (США);
Р.М. Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г. Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
Ф.Н. Зиятдинова,	канд. пед. наук (Россия);
К.С. Алдажуманов,	канд. ист. наук (Казахстан);
Г.М. Смагулова,	канд. ист. наук (Казахстан);
С.Б. Стамбулов,	ответственный секретарь PhD (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева

Компьютерная верстка

Г.К. Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 28.12.2019 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 16,12 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 130.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А. Букетова.

100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2019

Main Editor

Doctor of Chemical sciences, Professor, Corresponding member of NAS RK
Ye.M. Tazhbayev

Responsible secretary **G.B. Sarzhanova**, Doctor PhD

Editorial board

Z.G. Saktaganova,	Science editor Doctor of historical science (Kazakhstan);
B.E. Kolumbaev,	Doctor of philosophical science (Kazakhstan);
R.M. Zhumashev,	Doctor of historical science (Kazakhstan);
V.V. Kozina,	Doctor of historical science (Kazakhstan);
V.S. Baturin,	Doctor of philosophical science (Kazakhstan);
B.I. Karipbaev,	Doctor of philosophical science (Kazakhstan);
Zh.S. Syzdykova,	Doctor of historical science (Russia);
B.A. Amirova,	Doctor of psychological science (Kazakhstan);
A.N. Dzhumageldinov,	PhD (France);
V.I. Razumov,	Doctor of philosophical science (Russia);
N.A. Golovin,	Doctor of social science (Russia);
R.M. Ziyazetdinov,	Doctor of historical science (Russia);
B.N. Kylyshbaeva,	Doctor of social science (Kazakhstan);
A.K. Zholdubaeva,	Doctor of philosophical science (Kazakhstan);
Sh.M. Mukhtarova,	Doctor of pedagogical science (Kazakhstan);
Christian-Radu Chereji,	PhD (Romania);
V.S. Aghajanian,	Doctor of social science (USA);
R.M. Shukurov,	Doctor of historical science (Russia);
V.G. Ryzhenko,	Doctor of historical science (Russia);
F.N. Ziatdinova,	Candidate of pedagogical science (Russia);
K.S. Aldazhumanov,	Candidate of historical science (Kazakhstan);
G.M. Smagulova,	Candidate of historical science (Kazakhstan);
S.B. Stambulov,	Secretary PhD (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva

Computer layout

G.K. Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: RSE «Academician Ye.A. Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 28.12.2019. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 16,12 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 130.

Printed in the Ye.A. Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

---

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Балаубаева Б., Нуралиева С.</i> БАҚ-тың сыртқы саясатқа әсері: Сомалидегі азаматтық соғыс және «CNN ықпалы».....	8
<i>Бейсенбекова Н., Нупинова Ж.</i> Алаш зиялыларының еңбектеріндегі жастар мәселесі.....	14
<i>Есетов Н.Е., Ташагыл А.</i> XX ғ. 20-шы жылдарындағы Қазақстандағы жер қатынастарын шаруашылық реттеу органдары (Ақтөбе облысы мысалында).....	19
<i>Илиясов Ш.А., Әбуов Н.Ә., Дюлгерова Н.</i> Дала өлкесінің генерал-губернаторы И.П. Надаровтың қызметі (1906–1908 жж.).....	26
<i>Картова З.К.</i> Әмір Темірдің XIV ғ. аяғы мен XV ғ. басында Түркістандағы Қожа Ахмед Ясауи мешітіне берген жарлығының деректанулық талдауы мен зерттелу тарихы.....	39
<i>Мусағалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Қазақстанға әзірбайжандардың жер аударылуы (1930–1940 жж.).....	46
<i>Сактаганова З.Г.</i> Тәттімбет: XIX ғ. Қазақ даласының ұлы есімдері.....	55
<i>Смагулова Г.М., Тельгарин А.Н.</i> Цифрландыру және цифрлық дипломатияның кейбір мәселелері.....	64
<i>Шорманбаева Д.Г., Альжанова Г.Б., Сейдинова М.А.</i> Заманауи қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарын жетілдіру.....	72

ФИЛОСОФИЯ

<i>Инджиголян А.А., Есқожин Е.Б., Шлома Е.Г.</i> Кәсіпкерлер ортасындағы көші-қон әлеуеті: аймақтық аспект (Атырау облысының мысалында).....	81
<i>Жармакина Ф.М.</i> Әлемнің ұлттық суреті және қазақ халқының менталитетінің архетиптік матрицасы.....	87
<i>Мирзагелдиев Б.А., Мухаметшин Р.М.</i> Қазақ даласындағы Орынбор мүфтилігінің шариғи сот қызметі.....	93
<i>Майжсекене Н., Қусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Адами капиталды қалыптастырудағы философиялық аспектілер: экономикалық мақсаттылықтан адамның өзін-өзі тануына дейін.....	101
<i>Майжсекене Н., Қусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Білім беру қызметінде прагматизм әдіснамасы ойлау мәдениетін қалыптастыру тәсілі ретінде.....	108

ҒЫЛЫМИ ШОЛУ

<i>Батурин В.С.</i> Бір-бірімізді жақсы танып-білуге тағдырымыз жазған.....	115
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	119
2019 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Тарих. Философия» сериясы.....	121

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Балаубаева Б., Нуралиева С.</i> Влияние СМИ на внешнюю политику: гражданская война в Сомали и «эффект CNN»	8
<i>Бейсенбекова Н., Нупинова Ж.</i> Проблема молодежи в трудах интеллигенции Алаш	14
<i>Есетов Н.Е., Ташагыл А.</i> Органы по хозяйственному регулированию земельных отношений в Казахстане в 20-е годы XX века (на примере Актюбинской области).....	19
<i>Ильясов Ш.А., Абуов Н.А., Дюлгерова Н.</i> Деятельность генерал-губернатора Степного края И.П. Надарова (1906–1908 гг.)	26
<i>Картова З.К.</i> История изучения и источниковедческий анализ грамоты Амира Тимура, выданной Туркестанской мечети Ходжа Ахмета Ясави в конце XIV — начале XV века.....	39
<i>Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Депортация азербайджанцев в Казахстан (1930–1940 гг.)	46
<i>Сактаганова З.Г.</i> Таттимбет: великие имена Казахской степи XIX века.....	55
<i>Смагулова Г.М., Тельгарин А.Н.</i> Некоторые проблемы цифровизации и цифровой дипломатии	64
<i>Шорманбаева Д.Г., Альжанова Г.Б., Сейдинова М.А.</i> Модернизация социокультурных ценностей современного казахстанского общества	72

ФИЛОСОФИЯ

<i>Инджиголян А.А., Есхожин Е.Б., Шлома Е.Г.</i> Миграционный потенциал в среде предпринимателей: региональный аспект (на примере Атырауской области).....	81
<i>Жармакина Ф.М.</i> Национальная картина мира и архетипическая матрица менталитета казахского народа	87
<i>Мирзагелдиев Б.А., Мухаметшин Р.М.</i> Деятельность шариатского суда Оренбургского муфтията в Казахской степи.....	93
<i>Майжекене Н., Кусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Философские аспекты формирования человеческого капитала: от экономической целесообразности к самоактуализации человека	101
<i>Майжекене Н., Кусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Методология прагматизма как способ формирования культуры мышления в образовательной деятельности	108

НАУЧНОЕ ОБОЗРЕНИЕ

<i>Батурин В.С.</i> Самой судьбой обречены мы лучше знать друг друга.....	115
---	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	119
--------------------------	-----

Указатель статей, опубликованных в «Вестнике Карагандинского университета» в 2019 году. Серия «История. Философия»	124
--	-----

CONTENTS

HISTORY

<i>Balaubayeva B., Nuraliyeva S.</i> The impact of news media on foreign policy: the «CNN effect» and the Somali Civil War	8
<i>Beisenbekova N., Nupinova Zh.</i> The problem of youth in the works of Alash intellectuals.....	14
<i>Yessetov N.E., Tashagyl A.</i> Bodies of economic regulation of land relations in Kazakhstan 20-years of XX century (on the example of Aktobe region).....	19
<i>Ilyasov Sh.A., Abuov N.A., Dyulgerova N.</i> Activities of Kazakh officials of the colonial administration of the Steppe region I.P. Nadarov (1906–1908 yy.).....	26
<i>Kartova Z.K.</i> History of examination and source study analysis of Amir Timur’s diploma issued by the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV — beginning of the XV century	39
<i>Mussagaliyeva A., Mussabekova R.</i> Deportation of Azerbaijanis to Kazakhstan (1930–1940 yy.)	46
<i>Saktaganova Z.G.</i> Tattimbet: Great Names of the Kazakh Steppe of the XIX century.....	55
<i>Smagulova G.M., Telgarin A.N.</i> Some of the problems of digitization and digital diplomacy	64
<i>Shormanbayeva D., Alzhanova G., Seidinova M.</i> Improvement of social and cultural values of modern Kazakhstan society	72

PHILOSOPHY

<i>Injigolyan A.A., Yeskozhin E.B., Shloma E.G.</i> Migration potential among entrepreneurs: a regional aspect (on the example of the Atyrau region).....	81
<i>Zharmakina F.M.</i> National picture of the world and archetypical matrix mentality of the Kazakh people	87
<i>Mirzageldiyev B.A., Mukhametshin R.M.</i> Activities of the Sharia court of the Orenburg Muftiate in the Kazakh steppe.....	93
<i>Mazeikiene N., Kusbekov D.K., Soloshchenko P.P.</i> Philosophical aspects of human capital formation: from economic feasibility to human self-actualization	101
<i>Mazeikiene N., Kusbekov D.K., Soloshchenko P.P.</i> Methodology of pragmatism as a formation way of thinking culture in educational activities	108

SCIENTIFIC REVIEW

<i>Baturin V.S.</i> We are determined to learn each other by our destiny itself	115
---	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	119
--------------------------------	-----

Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University» in 2019 y. «History. Philosophy» Series	127
---	-----

UDC 327

B. Balaubayeva, S. Nuraliyeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: binurbalaubayeva@gmail.com)*

The impact of news media on foreign policy: the «CNN effect» and the Somali Civil War

The media is important to any discussion related to conflict and peace. It is not just a means of communication, but also a tool, which politicians use to develop, improve, and encourage their own methods and agendas. Since television broadcasts live news 24 hours a day from different conflict zones, understanding media as an independent actor has become a common concern in scholarly and policy circles. The considerable changes in the global media sphere, and proliferation of participants in conflict using the media for their own purpose, demand the creation of a contemporary conceptual and theoretical method of understanding media-conflict interactions. The Global International system was first created in the Second World War, in which events from one state influenced other states despite the distance between them. Contemporary innovations in communication technologies in 1980 and the ideas of Ted Turner helped to create a global network system of news known as the CNN effect. CNN started to broadcast live news from different regions, 24\7 through satellites and cables. For the first time in the history of cable television, CNN was able to report the news of the War in Iraq during 1990–1991 through a live broadcast. Consequently, CNN was established as a global international actor, which could influence other broadcasting networks.

Keywords: foreign policy, the CNN effect, the Somali civil war, US intervention, UN, decision-making process.

Introduction

In later decades, specialists of international affairs have raised the problem that the news media has increased its abilities and opportunities to influence U.S. foreign policy and diplomacy. The CNN effect (CNN curve or CNN factor), and the influence of these contemporary global and real time news media is considered significant, but it may not be profound [1]. Two important factors could explain this effect. The first is the end of the Cold War, when the United States needed a rational way to present its foreign policy. The second key factor is technological development. The progression of communication technology has generated a capacity and opportunity to broadcast live news from everywhere. Although different symposia, articles, research studies, and books have been dedicated to the CNN effect, establishing a clear definition of it has been minimal in most cases. This could be because of the inaccurate use of the term «CNN effect». «Writers too often and too easily slip back and forth between related but otherwise conceptually distinct understandings of the effect or effects in question» [1; 1]. Before analyzing the CNN effect theory in depth, a background overview of the civil war in Somalia will be explained.

Somalia was a very important region for the US and Soviet Union during the Cold War, because country is located close to Middle East oil supplies and sea-lanes. In January 1991, the struggle between rebel troops and government forces reached the capital city Mogadishu and Somalia was destroyed by civil war. Before the intervention in March 1991, the Assistant Secretary of State, Herman Cohen, declared Somalia in a state of disaster, and the Office of Foreign Disaster Assistance (OFDA) started to fund relief attempts. Dur-

ing this time, US media attention increased considerably in response to the famine and civil war in Somalia [2]. Operation Provide Relief to Somalia demonstrated the political commitment of the Bush presidential administration to the war-torn region. Although airlift relief attempted to provide aid, the situation in country remained difficult. Consequently, 500 UN troops, four US warships and 2100 submarines were provided [3]. Despite these efforts, when the 1992 presidential election campaign started, the news about Somalia disappeared from the networks. According to Mermin [2], between September 19 and November 8, news about Somalia was given just 250 seconds across major channels. However, Operation Restore Hope was launched on 9 December 1992, and approximately 28,000 US forces were established in Mogadishu [4], in what was described by *Le Monde* «as the most media saturated (mediatisé) landing in military history» [5; 45]. President Bush officially announced on television that US troops would be sent and caused extensive media attention [6].

In February 1993, the Bush administration stated that security in Somalia had been considerably restored, and they began preparing to transfer their relief and peacekeeping mission to the UN (UNOSOM II) in May, despite the protests of followers of Farah Aidid, who complained that UN peacekeepers supported their enemies. After the transition of the mission, UN forces were subject to critical attacks. In June 1993, more than twenty Pakistani soldiers, who were UN peacekeepers, were violently killed, supposedly by supporters of Aidid. Although the UN tried to locate those responsible for these attacks, the number of casualties continued to increase, and President Clinton decided to send approximately 400 army rangers to Somalia to capture Aidid. The television images broadcast how supporters of Aidid dragged the ranger through the streets of Mogadishu. After this, Clinton promised to send reinforcements to Somalia, but declared that he would withdraw army troops from Somalia until 1994 [7]. Before this incident, the public supported the deployment of the US army, but after the casualties, support collapsed and the elite troops were forced to withdraw the army from Somalia.

Methodology

The first objective of this essay is to clarify what is meant by the CNN effect, and its impact on foreign intervention in military conflict, which, according to Hawkins [8; 225], is «increasingly coming under academic scrutiny». To analyze the CNN effect as a theory in depth, this paper investigates the case of US intervention in Somalia. The purpose of the research is to understand the scope and character of the influence of television on foreign policy decision making, if it exists. There are two possible outcomes to the investigation. The first one is that «independent journalistic initiatives put Somalia in the news» [3; 386]. The second is that news related to Somalia only became of interest to foreign policy makers because of the contributions made by independent journalists. Firstly, the explanation of the CNN effect will be presented. Secondly, the historical background of the civil war in Somalia will be discussed in response to the CNN effect. Then the next two sections will demonstrate the potential significance and weakness of the CNN effect in the case of US intervention in Somalia. Finally, the role of the CNN effect and its impact on the foreign policy decision making process will be concluded.

This study the qualitative data approach in its discursive analysis, as well as the epistemological approach. The articles for current research were selected using a key word of the main topic through online journal databases EBSCOhost and JSTOR. In addition, Google Scholar was very useful to facilitate search about the impact of news media on the foreign policy decision-making process and to investigate the case of US intervention in Somalia. All the selected articles were reviewed and analysed separately. Furthermore, articles were coded by using a Cornell note taking method. Cornell note taking method has identified the data, key words, statistics, facts and authors' stances in order to simplify analysis. In conclusion, the information from the articles was evaluated and presented in the discussion part.

Discussion

According to Robinson [9], both realists and humanitarians believe that the news media drives foreign policy; except Rotberg and Weiss [9], who assumed that the media does not affect government policy. Carruthers [2; 23] stated in her work *Media at War*, «most agree that television coverage of foreign events has some impact on policy-making. The dispute is over when, why and to what degree». After Vietnam, Somalia is considered a case where the media influenced government policy. According to Gilboa [10; 35], «the US intervention in Somalia has been the second battleground for studies of the CNN effect, and it also has yielded similar controversial results». With regard to the framing of the media reports, most of them supported the decision of intervention and portrayed a positive perspective, such as the «Mission to Soma-

lia» [11], or the extreme actions taken to protect and save the lives of people. For instance, according to Robinson [2], of 45 articles which referred to the policy regarding Somalia, 30 supported the intervention, while just eight of them were very critical. Many reports about the country used emotive language such as «starving Somalis gather in the hope of nourishment», or «Somalia's misery» [2; 56]. While Gowing quoted Marlin Fitzwater, the White House Press Secretary: «the pressure was too great, TV tipped us over the top...I could not stand to eat my dinner watching TV at night» [2; 55]. In this context, the decision of intervention can be considered the results of a strong CNN effect.

Some journalists, such as Strobel [12], have emphasized the multiplicity of factors which caused the intervention, while supporting the strong CNN effect thesis with regard to Somalia. According to Natsios [12], Bush approved of the notion that the news media coverage about starving children in Somalia caused motivation to intervene. Similarly, Mandelbaum also reported that images of the starving children shown by television networks motivated the United States to intervene, and Shattuck observed the «curve effect», which meant that the media propelled the US troops into Somalia and also led them out [10; 35]. Some senior officials have confessed to the impact of the news media coverage on policy making decision. For instance, UN Secretary-General Boutros Boutros-Ghali said that the CNN effect could be considered the sixteenth state member of the Security Council of the UN [10]. While other scholars and policy makers have given more complex visions of the effect. Colin Powell noticed that a live broadcast could not change foreign policy completely, but it would create the environment in which foreign policy is made [10]. In turn, Anthony Lake, the National Security Advisor for the Clinton administration, confessed that television images could drive the people's opinions, therefore public pressure also has an important role in the decision of whether to intervene or not [10]. Furthermore, other factors such as outcome and feasibility were realized as an important.

Compared to other interventions such as Rwanda, Haiti, Bosnia and Kosovo, the Somalian case was not the subject of public opinion before the Bush administration declared their decision to deploy the US army [6]. The US population reported their unqualified approval for the intervention when the mission appeared a quick, low-cost undertaking, with the purpose of supplying help. In this context, Hawkins [8] conducted a study about agenda setting function, which concentrated on three factors: public, media, and policy agenda. His research supported the hypothesis that the media influences public agenda and policy agenda, and public agenda influences policy agenda [8].

Before the intervention in Somalia, the New York Times [13], in their article 'Separate states aren't the answer in Somalia', stated that Somalia always was and should stay a unitary republic with a strong local government. Later, the publication [14] printed the article 'The tragedy in Somalia can't wait for Clinton', and indicated the responsibility of the international community to stop the crisis by demanding to not forsake the country. In this context, the humanitarian workers, foreign people and Somalis were under threat, and thousands of people were at risk from starvation. Furthermore, the article blamed the anarchic system of Somalia and the sluggishness of the UN. Moreover, in December 1992, the magazine's piece 'Give diplomacy a chance to revamp Somalia' claimed that the main purpose of the United Nations in Somalia was to support Somalis in creating a new society [15]. Another article by the New York Times [11], 'Mission to Somalia; excerpts from a resolution on delivering Somalia aid', declared that the Security Council considered the crisis in Somalia unique and complicated, which constituted a threat to international peace and security, and required an immediate response.

According to ABC's 'US sends aid to Somalia' [16], President Bush believed that only the US could help to deliver the tons of food needed to Somalia, and save thousands of lives, especially those of starving children. When mission Operation Restore Hope began, ABC's piece 'Marines land in Somalia' [17] broadcast a video from Somalia showing the US marines arriving in the country. ABC asked a simple question to the Somalis, other journalists and soldiers, «What happened today?» to memorialize the moment. Most of the marines shared their emotions in a positive way, expressing pride in being American, and happiness to be in Somalia helping them with their relief mission, and the Somalis felt supported.

In his important research, Cohen [18] wrote that television has demonstrated its power to move policy makers. Furthermore, he [18; 10] argued that news media coverage of Somalia «mobilized the conscience of the nation's public institutions, compelling the government into a policy of intervention for humanitarian reasons». Even though the role of the CNN effect was criticized for being exaggerated in the Somalian case, it is noted that even sceptics admitted that television was engaged in policy decisions relating to Somalia. However, Livingston and Eachus [10] claimed that the US intervention in Somalia was an outcome of diplomatic and bureaucratic processes, which will be analyzed as a weak CNN effect further.

According to Livingston [1], many policy-makers, journalists, and other scholars do not believe that the media has a profound influence on foreign policy decision making. Furthermore, that a key factor in the media's effect on foreign policy is not the presence or absence of the camera, but the presence or absence of political leadership in foreign policy. Editor of *Foreign Policy*, James Hoge [1; 2] argued that «television news has a tactical effect from time to time, but not a strategic one; that it operates more when humanitarian issues are». This point is considered important because it suggests that the effects of news media on foreign policy is limited and conditional, and depend on foreign policy types and objectives [1]. Hawkins [8; 225] suggested the «reverse CNN factor», in which media index the news referring to policy makers. Some media corporations with low budgets cannot gather news, therefore they interview officials from government, which is deemed to be a less expensive alternative to travelling to the place of conflict. Furthermore, the opinion of government officials is mostly perceived as reliable. The outcome on what will become news depends on the government officials, which appears mutually beneficial.

According to Natsios [1; 7], who managed the Bush administration's humanitarian relief effort in Somalia, an analysis of US involvement in other states' humanitarian crisis would show that «the so-called CNN effect has taken on more importance than it deserves as an explanation for responses emanating from the policymaking process in Washington». In his important research, Livingston [1] declared that humanitarian operations are organized without news media attention. For instance, in 1991, the United States Agency for International Development's office of Foreign Disaster Assistance and Food for Peace Program supplied about 12,000 tons of food to Somalia. Moreover, this humanitarian relief was before the news media revealed the crisis in the country. «The media were used by some officials to get the attention of other officials, a tried and true practice of bureaucratic politics that predates CNN by many years» [1; 8].

Mermin [3] argued that there is no doubt that news about Somalia was broadcast on television before the Bush administration decided to intervene. However, he also asserts that Somalia first appeared in the news after major changes were made to US foreign policy between August and November 1992 in the US. Furthermore, Mermin [3] claimed that Somalia received more news media coverage between August 14 and September (approximately 55 minutes, about 18 minutes a week) from three major television networks: ABC, NBC and CBC. The media reported on the relief preparations made by the US to Somalia, and the majority of news reports included the video from Somalia. In addition, notwithstanding the US military operation in Somalia and the video of starving children, Somalia was not at the first place of the news in CBC, NBC, ABC between January and November 25 during 1992. Also, Mermin [10] did not support Cohen [18] and considered the effect of television as a myth and argued that the US intervention in Somalia is not proof that television coverage can move the government; instead, it is a clear example of how the government can control the news media. If the television pushed the US into Somalia, it was because of government officials — senators, and a house committee within the Bush administration — who made significant attempts to report the situation in Somalia as a desperate crisis [3].

Similarly, Riley [10] acknowledged that in cases such as Somalia, political leaders set the agenda of news media, not otherwise. If scholars who support the strong effect of CNN on humanitarian interventions cannot offer prove, then their assertions become less convincing. In that case, the important role of policy certainly will be acknowledged. Quoting Kofi Annan [9; 305], Gowing stated: «if authority have a clear policy, television will have a little impact on foreign policy». However, Srtobel [12; 219] claimed that the effect of the media is connected to the «unity of the existing policy». Thus, when policy is not developed or clearly defined, the media could have an effect on policy decision; otherwise, the media influence on foreign policy decreases when strategic interests are increased, and the capacity of influence is be controlled.

According to Livingston [8], the war in Somalia attracted more media attention than the situation in Sudan. He argued that this was because in order to cover Somalia, journalists had to travel one day through Kenya, whereas coverage of the Sudan demanded three days' travel. Indeed, media corporations were competitive because of cost considerations. For instance, if broadcasting a news story required more than three days' travel, it would not be immediate or up to date. Therefore, producers and editors did not include it. Moreover, most of the conflict areas were far from infrastructure. On the other hand, the areas which did not require long travelling distance were given much more attention by the media.

Another issue is about permission to access information. It is a common situation in conflict areas that journalists are restricted and limited to take reliable information. This diminishes the ability of foreign journalists to effectively describe the conflict. Furthermore, conflict areas are always hazardous, which leads to a lack of news coverage. It is important to mention Wolfsfeld's [19; 81–95] theory of the «Political Contest Model», in which he claimed that the political process has an influence on the media rather than the media

on political process. In response to understanding the intervention in Somalia as a case of strong CNN effect, the outcomes reveal little support of this concept. Before 25 November 1992, journalists did not pay considerable attention to the deployment of US forces. For instance, the average number of articles issued by the *Washington Post* and *the New York Times* was 0.76 and front-page coverage was dedicated to Somalia in only two cases [20].

While CBS dedicated just 3 minutes 30 seconds to the situation over 21 days. It is difficult to imagine that such scant attention from journalists could drive the public and the government. Less than one article and approximately 9 seconds of air time per day could not prove that the media compelled politicians to intervene [8]. The assumption of Mermin [1997:385–403] that the media caused politicians to deploy forces in Somalia, is not supported by these findings. According to their argument, some government officials attracted media attention to Somalia in order to compel government policy makers to intervene. Furthermore, they proposed that if media coverage has an influence on government foreign policy, a lack of media coverage could also be a factor in lack of policy [8]. However, in Somalia's case, the level of media coverage was not high enough to require the attention of government officials. Contrary to common understanding and research, it is unlikely that the media was a key factor in Operation Restore Hope [20].

Conclusion

In conclusion, it is possible that real-time television played some part in the decision of the US government to intervene in Somalia. However, the evidence in this paper has demonstrated that news and stories about Somalia appeared after the changes made to US foreign policy in the August and autumn of 1992. This undoubtedly stimulated journalists to cover Somalia, but the decision to do so was set in Washington. Thus, while Somalia is often considered an example of the media's influence on government policy and its power to change government decisions, this paper presents that the government has the power to set the news agenda, and television is a key part of foreign policy. Nevertheless, the role of the media in foreign policy should not be oversimplified, either by overstating the policy agenda of the government or the media. Both have an influence, which should be examined and analyzed from different perspectives. Journalists could set the news agenda in deciding what kind of information to report or ignore, but it is vital to consider which frameworks they follow during that process. In this context, most studies have revealed that journalists move towards politicians and authority officials for guidance over the content of the news. This point refers to the other side of the CNN effect, which requires more academic attention.

References

- 1 Livingston, S. (1997). Clarifying the CNN Effect: an examination of media effects according to type of military intervention. *Harvard Research Paper R-18, Joan Shorenstein Barone Center on the Press, Politics and Public Policy*. Cambridge, MA: Harvard University.
- 2 Robinson, P. (2002). *The CNN Effect*. (1st ed.). London: Routledge.
- 3 Mermin, J. (1997). Television News and American Intervention in Somalia: The Myth of a Media-Driven Foreign Policy. *Political Science Quarterly*, 112(3), 385–403.
- 4 Burk, J. (1999). Public Support for Peacekeeping in Lebanon and Somalia: Assessing the Casualties Hypothesis. *Political Science Quarterly*, 114(1), 53–78.
- 5 Gibbs, D. (2000). Realpolitik and humanitarian intervention: The case of Somalia. *International Politics*, 37(1), 41–55.
- 6 Klarevas, L.J. (2000). Trends: The United States Peace Operation in Somalia. *The Public Opinion Quarterly*, 64(4), 523–540.
- 7 Jehl, D. (1993). The Somalia mission: overview; Clinton doubling US force in Somalia, vowing troops will come home 6 months. *The New York Times*. Retrieved from: <http://www.nytimes.com/1993/10/08/world/somalia-mission-overview-clinton-doubling-us-force-somalia-vowing-troops-will.html>.
- 8 Hawkins, V. (2002). The Other Side of the CNN Factor: the media and conflict. *Journalism Studies*, 3(2), 225–240.
- 9 Robinson, P. (1999). The CNN effect: can the news media drive foreign policy? *Review of International Studies*, 25(2), 301–309.
- 10 Gilboa, E. (2005). The CNN Effect: The Search for a Communication Theory of International Relations. *Political Communication*, 22(1), 27–44.
- 11 UN. (1992). Mission to Somalia: excerpts from a resolution on delivering Somalia aid. *The New York Times*. Retrieved from: <http://www.nytimes.com/1992/12/04/world/mission-to-somalia-excerpts-from-a-resolution-on-delivering-somalia-aid.html>.
- 12 Strobel, W. (1997). *Late-breaking foreign policy*. (1st ed.). Washington, D.C.: U.S. Institute of Peace Press.
- 13 Brooklyn, N.A. (1992). Separate states are not the answer in Somalia. *The New York Times*. Retrieved from: <http://www.nytimes.com/1992/08/25/opinion/1-separate-states-aren-t-answer-in-somalia-370392.html>.
- 14 Bell, P. (1992). The tragedy in Somalia cannot wait for Clinton. *The New York Times*. Retrieved from: <http://www.nytimes.com/1992/11/14/opinion/1-the-tragedy-in-somalia-can-t-wait-for-clinton-240792.html>.

15 Pauling, S. and Prendergast, J. (1992). Give diplomacy a chance to revamp Somalia. *The New York Times*. Retrieved from: <http://www.nytimes.com/1992/12/09/opinion/1-give-diplomacy-a-chance-to-revamp-somalia-010392.html>.

16 News, A. (1992). Video: Dec. 4, 1992: U.S. Sends Aid to Somalia. [online] *ABC News*. Retrieved from: <http://abcnews.go.com/Archives/video/dec-1992-us-sends-aid-somalia-12275132>.

17 News, A. (1992). Video: Dec. 9, 1992: U.S. Marines Land in Somalia. [online] *ABC News*. Retrieved from: <http://abcnews.go.com/Archives/video/dec-1992-us-marines-land-somalia-15121747>.

18 Cohen, B.C. (1994). *A View from the Academy* in W. Lance Bennett and David L. Paletz, eds., *Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War* Chicago: University of Chicago Press.

19 Wolfsfeld, G. (2003). *The Political Contest Model*. In: S. Cottle, ed., *News, Public Relations and Power*, (1st ed.), London: SAGE.

20 Robinson, P. (2001). Operation Restore Hope and the Illusion of a News Media Driven Intervention. *Political Studies*, 49(5), 941–956.

Б. Балаубаева, С. Нуралиева

БАҚ-тың сыртқы саясатқа әсері: Сомалидегі азаматтық соғыс және «CNN ықпалы»

Қақтығыстар мен бейбітшілікке қатысты кез келген мәселені талқылауда бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) маңызы зор. БАҚ тек байланыс құралы ғана емес, сонымен қатар саясаткерлер үшін өздерінің әдістері мен бағдарламаларын құрастырып жетілдіру мақсатында пайдаланатын құрал. Теледидар түрлі қақтығыстар аймағынан тәулік бойы жаңалықтар тарата бастағалы бері, бұқаралық ақпарат құралдарын дербес актор ретінде түсініп тану ғылыми және саяси ортада қиындықтар тудырып отыр. Жаһандық медиасаладағы маңызды өзгерістер және БАҚ-ты өз мақсаттары үшін пайдаланатын қақтығыстарға қатысушылардың санының артуының себебінен, медиа қақтығыстардың өзара әрекетін түсіну мақсатында заманауи тұжырымдамалық және теориялық әдістің құрастырылуы талап етіліп отыр. Жаһандық халықаралық жүйе ең алғаш рет екінші дүниежүзілік соғыс кезінде пайда болды, яғни қашықтыққа қарамастан, бір мемлекеттегі оқиғалар басқа мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясатына ықпал ете алатын үдеріске тұспа тұс келді. 1980 жж. коммуникациялық технологиялардағы заманауи инновациялар және Тед Тернердің идеялары «CNN эффектісі» деп аталатын ғаламдық желілік жаңалықтар жүйесін құруға көмектесті. CNN тәулік бойы спутниктер мен кабельдер арқылы әртүрлі аймақтардан тікелей эфир жүргізе бастады. Кабельді теледидар тарихында CNN тұңғыш рет 1990–1991 жж. Ирак соғысына қатысты жаңалықтарды тікелей эфир арқылы көрсете бастады. Демек, CNN басқа хабар тарату желілеріне әсер ете алатын жаһандық халықаралық актор ретінде құрылды деп тұжырымдауға болады.

Кілт сөздер: сыртқы саясат, CNN ықпалы, Сомалидегі азаматтық соғыс, АҚШ интервенциясы, БҰҰ, шешім қабылдау үдерісі.

Б. Балаубаева, С. Нуралиева

Влияние СМИ на внешнюю политику: гражданская война в Сомали и «эффект CNN»

Средства массовой информации важны для любой дискуссии, связанной с конфликтом и миром. Это не просто средство общения, но и инструмент, который политики используют для разработки, совершенствования и поощрения своих собственных методов и программ. С тех пор, как телевидение транслирует новости в прямом эфире 24 часа в сутки из разных зон конфликта, понимание СМИ как независимого субъекта стало общей проблемой в научных и политических кругах. Значительные изменения в глобальной медиасфере и рост числа участников конфликта, использующих средства массовой информации в своих целях, требуют создания современного концептуального и теоретического метода понимания медийно-конфликтных взаимодействий. Глобальная международная система была впервые создана во время Второй мировой войны, когда события из одного государства влияли на другие государства, несмотря на расстояние между ними. Современные инновации в коммуникационных технологиях 1980 г. и идеи Теда Тернера помогли создать глобальную сетевую систему новостей, известную как «эффект CNN». CNN начал транслировать прямые новости из разных регионов, 24/7 через спутники и кабели. Впервые в истории кабельного телевидения CNN смогла сообщить новости в прямом эфире о войне в Ираке в 1990–1991 гг. Следовательно, CNN был создан как глобальный международный актор, который может влиять на другие вещательные сети.

Ключевые слова: внешняя политика, «эффект CNN», гражданская война в Сомали, интервенция США, ООН, процесс принятия решений.

N. Beisenbekova, Zh. Nupinova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University. Kazakhstan
(E-mail: nurapai@mail.ru)*

The problem of youth in the works of Alash intellectuals

In this article, the author on the basis of the proposal of the First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to declare 2019 the «Year of youth», stressing the importance of holding a special forum «Youth is our future» on January 23, 2019, says that youth today is our reliable support in tomorrow, which will implement good deeds in the development of the national state. At the same time, today's youth must become competitive. In the beginning, according to the author, today's Kazakh society contributes to the development of youth. The main provisions and conclusions of the article may be of interest to a wide range of specialists-historians, international relations, linguists. From the point of view of the national position on youth, special attention in the historical works of the Kazakh intelligentsia is paid to the problems of youth. In addition, during the implementation of the program «Rukhani Zhangyru» great practical importance is the use in the work of young teachers, educators, employees working in youth centers. The works of the Kazakh intelligentsia are useful for writing scientific papers of students, undergraduates.

Keywords: Alash intellectuals, the youth, education, independence, the nation, young people, works.

The first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev said: «Youth is our future. Our task is to teach them to live in a new world. If our youth strive for science and knowledge, think about the future of the country, our future will be prosperous and independence will be strong», and declared 2019 as «the year of Youth» to raise the status of Kazakhstan youth. In this regard, a forum dedicated to the opening of the Year of youth was held on January 23, 2019. This forum is an important step on the part of the state aimed at supporting the younger generation. Nursultan Nazarbayev noted: «Today's young generation, which is growing in the spirit of independence, is our confidence and a reliable support in the future. We have achieved the independence that our ancestors dreamed of, created a world-recognized state in the great steppe. On the banks of the Yesil river, we built our capital, Astana, and achieved unprecedented success in history. All measures are taken for young people — the future of a sovereign country. Today, all our life areas — education, work, family, even the way we talk to each other are changing significantly. And all of it affects the development trajectory of each person and the whole world. Young people are the main factor of the country's competitiveness in the modern world. The future of Kazakhstan depends on you — your knowledge, energy and patriotism. Everything we do now is done for your happy life, so that you can fully realize your potential and opportunities» [1].

The historical justification of this position is found in the works of the Kazakh intellectuals who lived in the early twentieth century. In their historical articles, the national intellectuals demonstrated the specific directions of the country's activities through the training of the younger generation.

One of these works Alikhan Bokeikhanov's «Help for student» («Okushyga zhardem») article is about his opinion on the letter published in the «Kazakh» newspaper by student Mukash Boshtaiuly. In this letter the student writes «to assist youth in study is spiritual matter». Alikhan Bokeikhan expressed his mind in this way. To help students who study is a process that exists in history. Young people who studied in Europe led to the progress of the Greeks, Serbs, Bulgarians. Today it became known from the letter published in the newspaper «Kazak» that Kazakh children need help. In this regard, Alikhan Bokeikhan considers it the duty of the people to help young people who study, and thinks about how this can be implemented, and in this article he mentions that other countries that are ahead of the Kazakh spiritual culture have the basic experience. We will also take an example from this path. To do this, it is necessary to create an assistance Center for student youth. According to Alikhan Bokeikhan, these centers should be established in large cities, for this it is necessary to collect students, educated people who activate the work of such center.

Kazakhs have boys who can work in the assistance center. There is a necessity to save up funding for students' education. That is, it is essential to open the assistance Center under the law. Rich people studied in Russian and muslim who are going to help consider that it's better to open the assistance centers in Karatkel (Akmola region), Semey, Troitsk, Orynbor cities.

On October 17, 1905, the proclamation of the tsarist government permitted the opening of the assistance center. The content of this proclamation was explained in the newspaper «Kazakh» for several times. In this

regard, assistance community for Russian children was opened in Semey. This showed that Kazakhs have the opportunity to open communities that help the youth who study [2].

One of the Alash intellectuals Magzhan Zhumabayev in his poem «I believe in Youth» («Men zhastarga senemin») expresses great confidence that young people are courageous, energetic, dreamy, strong faith in the future, a strong heart, high self-confidence. The main meaning of the work is that the main goal of the young, younger generation is the achievement of the peaks, that their hearts are clean, and they are heroes ready to defend the country, who love native land, strong as Tulpar (strong horse), who have the highest faith and respect for the Holy Koran, he praised the role of youth in the fate of the country in the work «I believe in Youth» («Men zhastarga senemin») which symbolizes the name of «Alash» [2].

One of the representatives of Alash intellectuals Mustafa Shokai in his article «National intellectual» («Ulttyk ziyaly») says that it is not appropriate to include all educated and well-bred people to the list of national intellectuals. Only those people who work for betterment, for political, economical and social development of their nation can be considered as national intellectuals. Educated youth should work hard to increase nation's political and social conscience. In this article Mustafa Shokai showed that there was no unity of nations without intellectuals. Moreover, author insures intellectuals who have western upbringing against being stranger for their own nation. He fears that western upbringing deprives our young people of Eastern knowledge. Saying that young people who have western upbringing cannot match gained knowledge with their own nation's life he shares his opinion on Shokan Ualikhanov's tragedy. One Russian writer who wrote in memory of Shokan: «after he rose to the height, suddenly worried and stuck about the fate of his people, was afraid to turn into a stranger among his people, showed that he was under the influence of feelings of self-defense» [3].

In our opinion, Shokan was looking for an opportunity to make his people happy with the spirit of the Russian people. Mustafa Shokai says that in this regard, we should not forget the life lessons of Shokan, who received Western education. And, the future owner of our country, many of our young people can not be at the beginning of the national course, seeing the evil of the Moscow dictatorship. However, the majority of Turkestan's youth consider it a high national spirit.

In his address to the youth of Turkestan studying in Germany, Mustafa Shokai says that no external forces can influence the Turkic world while there is a unity.

According to Mustafa Shokai, in order for Kazakh youth to rise to the level of intelligence, it is necessary to study and learn. In order to preserve the unity of the people, it was necessary to have a lot of intellectuals. But the intellectuals must be supported by the General population. In order to raise the people to the level of the nation, it is necessary to work for the national intellectuals to become a common national idea among the masses of the population. It is necessary to show interests of the people in business and activity of the Kazakh youth trained on this way.

In Mustafa Shokai's work it's written about young people brought up in Western schools, that the consciousness of the national intellectuals should not be poisoned by European culture. Mustafa Shokai shows that in the early twentieth century, the number of national intellectuals increases. This youth is the main force for the further development of culture, traditions and national education of the future Kazakh people, and also emphasizes the relevance of education of young people with a high national spirit. Therefore, today it is important to control from the point of view of the state, in which country Kazakh youth study. The Kazakh people have high hopes for young people studying abroad, and in accordance with this, the Kazakh youth must learn and improve their knowledge to become a national intellectuals.

In the early twentieth century, where Mustafa Shokai lived, many Kazakhs were educated in Turkey and Germany. This process indicates that the Soviet government did not like it. «In 1922, the Russian youth, learning that the Turkestan youth came to study in Berlin, wrote articles in Newspapers, demanded the government not to send Turkestan youth to study in Europe, and return them to study. In this regard, the Communists Zia Sagit and Nazir Safar recorded a play «History can talk», where the purpose of sending young people in Turkey and Germany is to protect the national interests of Turkestan.» In fact, at the beginning of the twentieth century, many young people of developed countries studied abroad. For example, most of the Kazakh intellectuals studied in Moscow, St. Petersburg. According to the head of the Indian national movement Mahatma Gandhi, Mustafa Shokai, when the Republic of Turkey was formed in 1918, many Azerbaijani brothers studied in Russia.

At the time when in Russia there were also those who stood at the origins of the Polish power, having interrupted cordon of three States and achieved independence, was the student of the Kharkov University.

Russian people once feared that young people who entered Russian educational institutions, got into a Russian school, was Russian-speaking. In the first era of the revolution it looked like some young people who studied in Moscow and St. Petersburg were Russian-speaking. However, the tragic events that have happened to us have opened the eyes of many compatriots who have returned to the right path.

«In order not to get lost, you need to know how to rebuild the right path» [4; 202].

«Being away, thinking about the tragedy of the country, you should unite, the youth of Turkestan, who lived in different countries of Europe and live in today's Turkey. If you unite, your efforts will serve the happiness of our country. Don't forget that. Our motherland, our region is Turkestan. To die for Turkestan, to give a soul for Turkestan — our common goal. Don't forget that...Turkic people are batyrs (brave people). Turkic people are strong as lions. «We shouldn't forget that if we are in unity, no enemy will win us, we will achieve our goal! Without it, we have no day, we will be destroyed. Turkic son, do not forget, try to transfer the power of a foreign country in your heads!», the meaning of this historical word is still great today.

In «Russian schoolchildren» («Oryssha okushylar») article Akhmet Baitursynov says about applicants who came to take an exam at a Kyrgyz teacher's school in Orenburg that «80 children came to study, half of them — Kazakh, half — Russian. The scholarship from the state was given for only 6 out of 80 children, others studied at their own expense. If students pay 150 soms, they could eat, dress up and live at school. 150 soms were no money for rich people. After all, wealthy people can give a place to poor children to study at school for free. But in Torgay and Oral regions, there were no rich people. Children of wealthy people fought with poor children to get these places. Against these wealthy people famous Mamanovs created opportunities for gifted Kazakh youth. They opened Mamaniya school in Zhetisu. That means matter of a nation is a big deal, big deal needs many workers... if there are few workers, the product will be less, if they are many, the product will be more respectively. If we can find a place for applicants who search for education, what about others? Aren't they nation's children? If nation doesn't help children, then where can we find children who will help the nation? We should feel sorry for children we brought up, taught that wasn't paid back. But there are no people who do their parental tasks, and no child who feels the ties of patriotism. If we bring up man, he will be a man. If we bring up a servant, he will be a servant. And if in these days we have patriotic youth among educated people in Russian and muslim, they are so because of their humanity. To know his duty is knowledge, to fulfill a duty is humanity. Therefore we have come to the conclusion that first we should care about our children, our youth. There should be more available scholarships which is not so difficult and expensive in fact. To educate a child can be difficult for parents but not for a nation [2; 103].

Mirzhakyp Dulatov in his works about Kazakh youth puts hope on young people and calls to take part in the fate of the country.

*...Yetemin umit zhastardan,
Zhnanana gul shashkan bakshadai,
Muradyn onai kim tabar,
Zhar salyp zhurtka kaksamai?
Halykka, zhastar, basshy bol!
Karangyda zhetektep.
Teren sudan oter me,
Myn koidy serke bastamai?*

Another highly artistic work of the Alash intellectual «Young Kazakhs, where are you?» («Zhas kazaktar, kaidasyn?») [4]:

*Zhatpalyk, zhastar, zhatpalyk,
Zhaskanba, zholyn ashylsyn.
Bakshasynda halyktyyn,
Bulbul bo tilin sairasyn.
Sadaka basyn zhan pida,
En zhamany aidalsyn.
Ar kamalga — bir zaual,
Bolyp bir zaman ainalsyn.
Keshegi dushman kaharly,
Erten kop bop zhai kalsyn.
Uranyndy shygarmai,
Zhas kazaktar, kaidasyn?*

That is, in this youth year we need a deep explanation of the cognitive and educational meaning of this poem which motivates people to be hardworking, educated and brave.

References

- 1 Әбдібек С. Жастар — еліміздің қазіргі әлемдегі бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторы / С. Әбдібек, А. Шотбайқызы // Егемен Қазақстан. — 2019. — 24 қаңтар (№ 15). — 1–4 б.
- 2 Смағұлова А. Алаш және тарих: ғылыми жинақ / А. Смағұлова, М. Өндірқан, Ж. Иманғаликова. — 2 т. — Семей: Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2017. — 360 б.
- 3 Шоқай М. Таңдамалы шығармалар / М. Шоқай. — Бірінші том. — Алматы: Қайнар, 1998. — 260 б.
- 4 Дулатов М. Шығармалары / М. Дулатов. — Алматы: Жазушы, 1991. — 320 б.

Н. Бейсенбекова, Ж. Нупинова

Алаш зиялыларының еңбектеріндегі жастар мәселесі

Мақалада Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2019 жылды «Жастар жылы» деп жариялау туралы ұсынысы негізінде 2019 жылдың 23 қаңтарында «Жастар — біздің болашағымыз» атты арнайы өткізілген форумның маңыздылығына назар аударып, бүгінгі жастар — біздің болашағымыздың сенімді тірегі болып табылады, ұлттық мемлекетті дамытуда игі істерді жүзеге асыратын болады деп айтылған. Бүгінгі жастар бәсекеге қабілетті болуы керек. Автордың пікірінше, қазіргі қазақ қоғамы жастардың дамуына өз үлесін қосуда. Мақаланың негізгі ережелері мен тұжырымдары көптеген мамандарды-тарихшыларды, саясаткерлерді, тілшілерді қызықтыруы мүмкін. Жастарға қатысты ұлттық ұстаным тұрғысынан алғанда, қазақ зиялыларының тарихи еңбектерінде жастар мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, «Рухани Жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру барысында жастардың рухани жаңғыру орталықтарында жұмыс істейтін қызметкерлер, жас ұстаз-тәрбиешілердің жұмыстарында қолданудың үлкен тәжірибелік маңызға ие. Студенттердің, магистранттардың ғылыми еңбектерін жазуға арналған нұсқаулық ретінде қазақ зиялыларының еңбектерінің практикалық маңызы зор. Авторлар жастар және оларды тәрбиелеу мәселесін, атап айтқанда, «Алаш» партиясының зиялы қауымының еңбектері арқылы зерттеді.

Кілт сөздер: Алаш зиялылары, жастар, білім, тәрбие, тәуелсіздік, еңбектер, жас ұрпақ.

Н. Бейсенбекова, Ж. Нупинова

Проблема молодежи в трудах интеллигенции Алаш

В статье, на основании предложения Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева объявить 2019 г. «Годом молодежи», подчеркивая важность проведения 23 января 2019 г. специального форума «Молодежь — наше будущее», говорится о том, что молодежь сегодня — наша надежная опора в завтрашнем дне, которая будет реализовывать добрые дела в развитии национального государства. Вместе с тем сегодняшняя молодежь должна стать конкурентоспособной. В начале, по мнению авторов, сегодняшнее казахское общество способствует развитию молодежи. Основные положения и выводы статьи могут представлять интерес для широкого круга специалистов — историков, международных лингвистов. С точки зрения национальной позиции о молодежи особое внимание в исторических трудах казахской интеллигенции уделяется проблемам молодежи. Кроме того, в ходе реализации программы «Рухани жаңғыру» большое практическое значение имеет применение в работе молодых педагогов-воспитателей, сотрудников, работающих в молодежных центрах духовного возрождения. Труды казахской интеллигенции имеют практическую значимость как методические указания при написании научных работ студентов, магистрантов. Авторами рассмотрен вопрос о проблемах молодежи и ее образованности, в частности, через труды интеллигентов партии «Алаш».

Ключевые слова: интеллигенция Алаш, молодежь, образование, воспитание, независимость, труды, молодое поколение.

References

- 1 Abdibek, S., & Shotbaykyzy, A. (2019). Zhastar — elimizdin kazirhi alemdehi baseke kabiletihinin nehizhi faktory [Youth is the main factor of competitiveness in our country]. *Ehemen Kazakhstan – Independent Kazakhstan*, 24 January, No. 15, 1–4 [in Kazakh].

- 2 Smagulova, A., Ondirkan, M., & Imangalikova, Zh. (2017). *Alash zhane tarih: hylymi zhinak [Alash and history: scientific collection]. Vol. 2.* Semey: Shakarim atyndahy memlekettik universiteti [in Kazakh].
- 3 Shokay, M. (1998). *Tandamaly shyharmalar [Selected works]. Vol. 1.* Almaty: Kainar [in Kazakh].
- 4 Dulatov, M. (1991). *Shyharmalary [Works].* Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

Н.Е. Есетов¹, А. Ташагыл²

¹Государственный архив Актюбинской области, Казахстан;

²Университет Едитене, Стамбул, Турция
(E-mail: emen80@mail.ru)

Органы по хозяйственному регулированию земельных отношений в Казахстане в 20-е годы XX века (на примере Актюбинской области)

В статье описан процесс формирования советских органов по хозяйственному регулированию земельных отношений. Вместе с тем, авторами впервые освещены архивные документы о деятельности местных земельных органов. Проведен исторический анализ деятельности органов по хозяйственному регулированию земельных отношений. Авторами впервые описаны особенности деятельности уездных, губернских и волостных земельных отделов, функционировавших на территории Актюбинской области в 20-е годы XX века. А также произведено сравнение существовавших проблем и сложностей, пути их решения местными органами исполнительного комитета и другими государственными учреждениями.

Ключевые слова: Народный комиссариат земледелия, исполнительный комитет, земельный отдел, землеустройство, землеуправление, губерния, уезд.

В 20 и 30-е гг. XX века ЦИК и СНК СССР предприняли ряд правительственных мер в целях разрешения земельных проблем и осуществления хозяйственного регулирования земельных отношений, создав структуру соответствующих управляющих органов, главным государственным органом которых явился Народный комиссариат земледелия (НКЗ). Деятельность структурных подразделений Народного комиссариата земледелия была направлена на предоставление земельных участков гражданам и организациям, ведение учета земель, ее аренду, оценку и другие действия.

Говоря о формировании советских органов по хозяйственному регулированию земельных отношений, нельзя не упомянуть, что в период гражданской войны Временным правительством, оставив нерушимыми дореволюционные отношения в деревне, было принято два Постановления в области аграрных отношений: «Об охране посевов» (11 апреля 1917 г.) и «О земельных комитетах» (21 апреля 1917 г.). Эти два документа в дальнейшем повлияли на организацию Советской властью управления сельским хозяйством. Временное правительство в соответствии с указанным выше вторым постановлением создало губернские, уездные и волостные земельные комитеты, которые должны были выполнять функции органов управления сельским хозяйством. Также было постановлено, что волостные земельные комитеты, как государственный орган буржуазной власти в деревне, выполняли возложенные на него функции на основе Инструкции о земельных комитетах, подписанные министром земледелия В.М.Черновым [1; 368]. Также на земельные комитеты возлагалось осуществление подготовительных мер (главным образом сбор соответствующих сведений) для будущей земельной реформы по социализации земель. Другая задача комитетов заключалась в предупреждении аграрных волнений, в особенности захватов помещичьих земель.

Уже после Октябрьской революции волостные и другие земельные комитеты согласно Положению о Волостных земельных комитетах от 3 ноября 1917 г. занимались учетом земли, ликвидацией пережитков крепостного права и др. Согласно Декрету ВЦИК 1918 г. («О предоставлении народному комиссару продовольствия чрезвычайных полномочий по борьбе с деревенской буржуазией, укрывающей хлебные запасы и спекулирующей ими»), Земельные комитеты заменили Комитетами бедноты, которые занимались руководством распределения земли, изъятием излишков у кулаков в пользу бедноты и коллективным хозяйством. Год спустя, в 1919 г., Положением о Земельных отделах исполкома было организовано руководство сельским хозяйством на местном уровне, полностью был реорганизован Земельный комитет Временного правительства. Организованный в конце 1917 г. и параллельно функционировавший Народный комиссариат земледелия возглавил систему земельных органов [2; 205, 206]. Им же был разработан проект Земельного кодекса РСФСР, который включил в себя основные положения Декретов «О земле» (1917) и «О социализации земли» (1918). Принятый на IV сессии ЦИК 30 октября 1922 г. Земельный кодекс, вступивший в силу Указом ВЦИК от 1 декабря 1922 г., распространялся на всю территорию РСФСР.

В союзных республиках НКЗемом были образованы органы, при которых существовали земельные управления и отделы в областных и районных исполнительных комитетах. При этом НКЗем старательно выполнял ряд задач по организации и руководству сельским хозяйством, среди которых были вопросы землеустройства и землепользования, а также переселенческое дело. При НКЗем существовали местные органы — земельные управления и отделы в областных и районных исполкомах. К примеру, в 1920 г. 28 мая Иргизским уездным Исполнительным комитетом Советов был организован Земельный отдел, при котором существовало два подотдела: 1) отдел управления и 2) ветеринарный отел [3; л. 47]. С целью организации их деятельности и осуществления функциональных обязанностей 14 февраля 1919 г. было принято Положение о земельных отделах, в соответствии с которым районные земельные отделы занимали место районных органов управления сельским хозяйством. Вместе с тем на основании этого Положения НКЗемом издано Постановление для определения порядка производства отвода земельных участков различным субъектам земельного права, рассмотрения вопросов установления губернских и уездных границ, необходимых для землеустройства, а также обозначения порядка расселения [4; 131]. Более десяти лет было необходимо для улучшения организации деятельности НКЗема, с этой целью в 30-е гг. ЦИК и СНК СССР приняли ряд законодательных документов, которые определили конкретные функции комиссариата и его структурных частей. Так, 17 июля 1935 г. Постановлением ЦИК и СНК СССР в составе НКЗем СССР было образовано Главное управление землеустройства (ГУЗ), которое должно было усилить централизованное руководство и планирование мероприятий по межколхозному и внутриколхозному землеустройству в связи с закреплением земель в бессрочное пользование колхозов [1; 368]. Таким образом, НКЗем СССР явился главным государственным органом по регулированию земельных отношений.

В местных органах НКЗема, сразу после их формирования, появился ряд проблем, одной из которых было недостаточное количество штатных сотрудников. Так, в Земельном отделе Иргизского уездного Исполкома Советов должно быть: «По штату служащие по общему отделу управления 35 человек, отделу землеустройства 10, сельскохозяйственный 18, снабжения 74, ветеринарный 15, красхозу 8, охоту 20 всего 180 человек. С мая месяца 1920 г. Земотдел работает при одном заведующем, 1 делопроизводителе, 4-х писаришек (сторожа и 3 малограмотных сотрудников)» [3; л. 47].

Нехватка сотрудников и специалистов привела к тому, что недостающие штатные единицы замещались специалистами, выполнявшими их функции по совместительству. Так обстояло дело в 1925 г. в Актюбинском уездном земельном управлении: «Вышеперечисленный штат УЗУ слишком мал для аппарата последнего и в процессе работы все время перегружен таковою. Кроме упомянутого штата, Уземуправление имело аппарат низовой агрономической сети, представленный 6-ю учагномами, одним ветврачом, 9-тью ветфельдшерами и 4-мя учземлеустроителями. Последние четыре штатные должности были замещены в течение года не землеустроителями, а агрономами, причем два из них были использованы в административном аппарате УЗУ: один учагномом и один эконом-статистик. Третья штатная единица учземлеустроителя была заполнена помощником учагнома, т.е. последнему была увеличена низовая агросеть, 4-я штатная единица в конце года была заполнена секретарем УЗК. Такого рода замещения были вызваны недостатком специалистов и технических работников в Административном аппарате УЗУ и отсутствием лиц, желающих занять должности учземлеустроителей» [5; л. 25].

Судя по архивным документам, работа местных земельных органов на самом деле была слабо организована, кроме недостаточного количества штатных сотрудников также прослеживаются сложности в обеспечении техническими средствами проведения землеустроительных и землемерных работ, отсутствие специального образования у сотрудников отдела [6; л. 25], а также «отсутствие надлежащего помещения, недостатки средств на необходимые нужды учреждения» [5; л. 25]. К примеру, к 1925 г. из запланированных на 1925–1926 гг. 29 угломерных инструментов имелось 9, планиметров из 99 имелось 16 и т.д., а некоторые инструменты, такие как бинокль, пантограф, эклиметр, штангенциркуль, вовсе отсутствовали [7; л. 178, 179].

В связи с этими проблемами для улучшения землеустроительных работ на заседании Актюбинской губернской плановой комиссии при ГубИсполКоме был принят перспективный план работ по землеустройству на 1925–1935 гг., где указаны виды работ и нормы выработки для одного землеустроителя. Помимо этого, в перспективном плане имеется таблица, где вместе с наличным составом аппарата по землеустройству указано необходимое количество инструментов. Но мы обращаем внимание только на состав аппарата (см. табл.).

Наличный состав аппарата по землеустройству, необходимого в перспективе на каждый год (Актюбинская губерния) [7; л. 178, 179]

Ответственный кирработник	Производитель работ	Ревизоров	Землемеров	Почвоведов- ботаников	Агрономов	Мелиораторов	Статистов	Чертежников
Наличный состав к 1925 году								
-	-	-	20	-	-	1	-	-
Потребуется на 1925\1926 операционный год								
15	9	9	99	23	16	18	34	15
Потребуется на 1926\1927 операционный год								
15	9	9	96	14	15	15	30	15
Потребуется на 1927\1928 операционный год								
15	9	9	96	16	15	15	30	15
Потребуется на 1928\1929 операционный год								
15	9	9	96	15	15	15	30	15
Потребуется на 1929\1930 операционный год								
16	16	16	160	16	16	16	-	16
Потребуется на 1930\1931 операционный год								
17	17	17	170	6	17	17	-	17
Потребуется на 1931\1932 операционный год								
17	17	17	170	6	17	17	-	17
Потребуется на 1932\1933 операционный год								
17	17	17	170	17	17	17	-	17
Потребуется на 1933\1934 операционный год								
17	17	17	170	4	17	17	-	17
Потребуется на 1934\1935 операционный год								
16	16	16	160	-	16	16	-	16

Из таблицы видно, что в десятилетней перспективе состав аппарата должен увеличиться в два раза, так, если на 1925–1926 гг. производителей работ (*землеустроителей*. – Авт.) насчитывалось 9 человек, то в 1934–1935 гг. их количество должно было увеличиться до 16 человек, то же самое и с землемерами соответственно 99\160, и другими специалистами. Кроме того, на 1925–1926 операционный год планируется большее количество специалистов для достижения запланированных результатов. Интересно и то, что по таблице в 1925 г. в наличном составе, кроме землемеров и мелиораторов, других сотрудников-специалистов не указано. Что снова подтверждает факт, что в первой половине 20-х гг. остро стоял вопрос о нехватке, штатных сотрудников в земельных органах. Примечателен в перспективном плане и тот факт, что, начиная со второй пятилетки, количество одних специалистов увеличивается вдвое, а некоторых практически исключается, или сокращается в три, а то и в четыре раза. Как указывается в документе планового отдела, «при второй стадии работ, почвовед-ботаник исключается, остаются из подсобных специалистов лишь только агроном и мелиоратор, первый для участия при составлении проекта, выбора усадебных мест, ознакомления населения с предстоящим способом ведения хозяйства, а второй — для детального обследования намеченных мест для гидротехнических сооружений, составлений смет, планов и пр.». Далее указано, что, «хозяйственно-экономическое обследование пустынных районов с учетом населения, его хозяйственной мощности, почвенных условий, растительности, водных источников, как имеющихся, так равно и необходимых, вновь ведется 5 специалистами: почвоведом, ботаником, мелиоратором, агрономом и землеустроителем, каждым в пределах своей специальности при помощи 5 статистиков, ведущих работу по учету и одного чертежника в помощь землеустроителю при составлении схематической карты обследования» [7; л. 174 об.].

Несмотря на все те трудности, которые существовали в работе местных земельных органов, работы НКЗем по землеустройству велись всеми возможными силами и средствами. Решением IV Всеказахского съезда Советов в целях скорейшего осуществления мероприятий по землеустройству кочевого и полукочевого населения, НКЗем предложило, в первую очередь, обеспечить земель казахов, пожелавших вести оседлый образ жизни. К сожалению, по причинам отсутствия правил по землеустройству казахов, недостаточного количества специалистов, ссуды и другого осуществление данных мероприятий изначально было на низком уровне. Например, в отчетном докладе Актюбинского уездного земельного отдела сообщается: «УЗО до настоящего момента не может охватить полностью работу не по зависящим от него причинам. Как-то в области мелиорации, по УЗО не имеется специальных единиц, что ставит затруднительное положение в правильном одновременном руководстве» [8; л. 66].

На основании Земельного кодекса РСФСР, начиная с апреля 1923 г., в действие вступает Земельный кодекс КазАССР. В котором указано: «Нарезка земель при равных экономических условиях различным землепользователям, в первую очередь, учитываются интересы рабочих». Летом 1923 г. Управлением по землеустройству подготовлены Правила о землеустройстве казахского населения, которые дали возможность планомерно и широко провести работы по землеустройству казахов. Кодекс и подготовленные на его основе правила создали условия для проведения работ по землеустройству. Так, на заседании Актюбинского уездного комитета РКП (б) от 30 марта 1925 г., в докладе о работе Губернского земельного отдела говорится: «Сделаны все подготовительные работы к сезонному землеустройству на летний период 1925 года. Для чего составлены схемы, копии, выкопировки, проверка инструментов и т.д. ... 17 мая приступили к работе по сплошному землеустройству Партии землемеров в 12 человек ... По обследованию землепользования и подготовке ушло 7 раб. дней, подготовлено 16.000 дес. ... Также отделом Государственного земельного имущества при Актюбинском уездном земельном отделе в 1925 г. был составлен Список свободных участков ГЗИ (Гос. зем. имущества) сенокосных угодий для сдачи в аренду с торгов, разосланы инструкции и циркуляры раздаваемых участков по искам для объяснения населению. Выработан циркуляр о сдаче свободного участка ГЗИ сенокосных угодий. Главной причиной, отрицательно влияющей на доходность ГЗИ, является обязательность каз. населения земель, малопригодности ГЗИ для сельского х\ва, отдаленность их от рынков и недостаточной охраняемости последней» [8; лл. 75, 76, 82]. Кроме того, по плану работ Актюбинского Губземотдела планировалось проведение работ по устройству казахов на оседлость, с предусмотренными видами работ, такими как исполнение проекта в натуре, закрепление границ знаками, пропашка межников, производство съема угодий, подготовка дел по переходу казахов на оседлость, составление выпланировок, обследование почвы, недр, обследование состав землепользователей кочевых и полукочевых казахов и др. [9; л. 23 об].

Проводимые работы по землеустройству кочевого казахского населения по указанным выше правилам, с целью перехода казахов на оседлость, действительно позже показали свои положительные результаты, которые предполагали НКЗем РСФСР и НКЗем КазССР. Но не все было так хорошо в работе земельных отделов.

Как обозначалось ранее, 14 февраля 1919 г. было принято Положение о земельных отделах, в соответствии со статьей 20 которого НКЗем РСФСР издало Постановление «Инструкция по применению положения о социалистическом землеустройстве». В статье 6 данных инструкций указано, «если при землеустройстве с зачетом одних угодий за угоды другого рода коренным образом нарушается существующая система хозяйства, то заинтересованной стороне земельные отделы оказывают всяческое содействие для перехода к новой системе хозяйства» [10]. По нашему предположению, НКЗем установил функциональную обязанность на земельные отделы, отсутствовавшую ранее в законе, с неясно выраженным содействием и непонятно какой заинтересованной стороне. Такое же мнение мы встречаем и у исследователя С.Н Подлесного, который в одной из своих публикаций также выражает свое недоумение по этому поводу [4].

Яркий пример тому мы видим в одном из документов Актюбинского городского совета рабоче-крестьянских, красноармейских и киргизских депутатов, на заседании членов президиума которого 28 января 1923 г. обсуждался вопрос, связанный с указанной выше неточностью, где говорится, что «ГЗО произвел нарезки участков самых лучших земель зажиточному элементу города... ГЗО забыл за военсовхозы, военкооперативы и профорганизации и пр. государственные учреждения и предприятия, что таковым требуется, в первую очередь, земля, и поторопился выделить удобные земли зажиточному элементу города» [11; лл. 6, 7].

В другом документе общего собрания Городского совета мы встречаем, что «согласно Земельному кодексу за городом значится земля, состоящая в городской черте к августу 1922 г., несмотря на такое постановление, Губземотдел и комиссия по земельным спорам до настоящего времени не закрепили основательно эту землю за городом, мотивируя тем, что земля сельскохозяйственного значения должна закреплена за крестьянством в городе. На что имеется уже Постановление Земельной комиссии по земельным спорам. Горсовет и комхоз в целях рассмотрения данной площади, обеспечения земель государственных совучреждений, профессиональных и кооперативных организаций и отдельных хозяйств, возбуждая ходатайство перед губземотделом о закреплении за городом всей земли в количестве 27101 дес., земельный отдел не обратили на это внимание, горсовет и комхоз категорически протестуют против вмешательства земельного отдела в городские земельные распоряжки и, нарушая земельный кодекс, а также отнимая доходный источник от города, просит срочно рассмотреть это дело» [12; л. 21].

Возникает вопрос, как земельный отдел может нарушить Земельный кодекс, если статье 2 ранее указанных инструкций сказано, что «земельные отделы приступают к землеустроительным действиям, в частности, к отводу земель, либо самостоятельно по особым постановлениям, либо по ходатайствам о том заинтересованных учреждений, организаций и предприятий, а также обществ, товариществ и прочих объединений» [10].

Выходит, что Земельный кодекс РСФСР и принятый на его основе Земельный кодекс КазССР не установили конкретных обязанностей для земельного отдела, который, по мнению членов Горсовета, действует в нарушение кодекса. Тем более, что инструкция, разграничив компетенции земельных отделов всех уровней, больше уделила внимание уездным земельным отделам (УЗО), чем губернским и волостным, представив компетенции УЗО в развернутом виде. Возможно, отсюда возникли указанные выше претензии Горсовета к Губземотделу.

Мы предполагаем, что в целях конкретизации компетенций земельных отделов, в частности, для усовершенствования землеустроительных работ и обеспечения помощи населению по землеустройству на местах, заведующим Актюбинским губернским отделом землеустройства в рамках формирования землеустроительных участков в Актюбинском и Темирском уездах, было разработано Положение об участковых землемерах-землеустроителях. По положению, будучи ответственными лицами, они руководили земельными делами на своих участках. В их основные функциональные обязанности входило:

- подробное изучение экономических, сельскохозяйственных и бытовых условий участка в целях инструктирования населения в отношении выбора последним наилучших, соответствующих указанным условиям форм землепользования;

- разъяснение населению участка смысла действующих постановлений по земельным делам и оказание ему юридической и технической помощи по делам землепользования и землеустройства;

- руководство всеми землеустроительными работами на участке ...;

- тщательный контроль и участие в разрешении всех земельных дел и вопросов на участке;

- координация и руководство работой землеустроительным персоналом и ВолЗемКомиссий и др. [7; лл. 194–199 об.]

Таким образом, в первой половине 20-х гг. XX века мы видим, что в регулировании земельных отношений существовал ряд проблем, связанных со слабостью нормативно-правовой базы. Решение которых позволило в дальнейшем улучшить землеустроительные работы и, главным образом, урегулировать земельные отношения.

Список литературы

1 Бражник М.В. Становление и развитие системы органов государственного управления сельским хозяйством в РСФСР и в СССР в период 1917–1939 гг. [Электронный ресурс] / М.В. Бражник // Проблемы современной экономики. — 2010. — № 4. — С. 368–374. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-razvitie-sistemy-organov-gosudarstvennogo-upravleniya-selskim-hozyaystvom-v-rsfsr-i-v-sssr-v-period-1917-1939-gg>

2 Большая советская энциклопедия. Народный комиссариат земледелия (НКЗем): энцикл.: 1-е изд. [в 65-т.] Т. 41 / Ф.И. Петров, Ф.А. Ротштейн, П.С. Заславский; гл. ред. О.Ю. Шмидт. — М.: Советская энцикл.; ОГИЗ, 1939. — 450 с.

3 Государственный архив Актюбинской области (ГААО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 174.

4 Подлесных С.Н. Правовой статус земельных отделов в первые годы Советской власти (1918–1922 гг.) [Электронный ресурс] / С.Н. Подлесных // Молодой ученый. — 2016. — № 6(110). — С. 130–132. — Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/110/27516/>

- 5 ГААО. — Ф.1. — Оп. 1. — Д. 257.
- 6 ГААО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 38.
- 7 ГААО. — Ф. 155. — Оп. 1. — Д. 19.
- 8 ГААО. — Ф. 517. — Оп. 1. — Д. 337.
- 9 ГААО. — Ф. 155. — Оп.1. — Д. 10.
- 10 Постановление Наркомата земледелия РСФСР «Инструкция по применению положения о социалистическом землеустройстве» от 11 марта 1919 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_447.htm
- 11 ГААО. — Ф. 30. — Оп. 1. — Д. 1.
- 12 ГААО. — Ф. 30. — Оп. 1. — Д. 5.

Н.Е. Есетов, А. Ташагыл

XX ғ. 20-шы жылдарындағы Қазақстандағы жер қатынастарын шаруашылық реттеу органдары (Ақтөбе облысы мысалында)

Мақалада жер қатынастарын шаруашылық реттеу бойынша кеңес органдарын құру үдерісі сипатталған. Сонымен қатар, авторлар жергілікті жер органдарының қызметі туралы мұрағат құжаттарын алғаш рет жариялап отыр. Жер қатынастарын шаруашылық реттеу жөніндегі органдардың қызметіне тарихи талдау берілген. Авторлар XX ғасырдың 20-шы жылдары Ақтөбе облысының аумағында жұмыс істеген уездік, губерниялық және болыстық жер бөлімдері қызметінің ерекшеліктерін сипаттайды. Сондай-ақ, орын алған мәселелер мен қиындықтарды, оларды Атқарушы комитеттің жергілікті органдары мен басқа да мемлекеттік мекемелердің шешу жолдарына салыстырмалы талдау жасайды.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, халық комиссариаты, атқару комитеті, жер бөлімі, жерге орналастыру, жер басқару, губерния, уез.

N.E. Yessetov, A. Tashagyl

Bodies of economic regulation of land relations in Kazakhstan 20-years of XX century (on the example of Aktobe region)

This article describes the process of formation of the Soviet bodies for economic regulation of land relations. At the same time, the authors for the first time cover archival documents on the activities of local land authorities. The historical analysis of activity of bodies on economic regulation of the land relations is given. The authors for the first time describe in the article the features of the County, provincial and volost land departments that functioned in the territory of Aktobe region in the 20s of the twentieth century. And also, give a comparative analysis of the existing problems and difficulties, ways to solve them by local bodies of the Executive Committee and other government agencies.

Keywords: People's Commissariat of Agriculture, executive committee, land department, land management, land management, governor, county.

References

- 1 Brazhnik, M.V. (2010). Stanovlenie i razvitie sistemy orhanov hosudarstvennogo upravleniia selskim khoziaistvom v RSFSR i v SSSR v period 1917–1939 hh. [Formation and development of the system of state management of agriculture in the RSFSR and the USSR in the period 1917–1939]. *Problemy sovremennoi ekonomiki – Problems of Modern Economy*, 4, 368–374. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-razvitie-sistemy-organov-gosudarstvennogo-upravleniya-selskim-hozyaystvom-v-rsfsr-i-v-sssr-v-period-1917-1939-gg> [in Russian].
- 2 Petrov, F.I., Rotshtein, F.A., & Zaslavskii, P.S. (1939). *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia. Narodnyi komissariat zemledeliia (NKZem)*. [Big Soviet Encyclopedia. People's Commissariat of agriculture (PCAgr)]. O.U. Shmidt (Ed.). (Vols. 41–65). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia; OHIZ [in Russian].
- 3 Hosudarstvennyi arkhiv Aktubinskoi oblasti (GAAO) [State archive of Aktobe region]. (f. 1, inv. 1, b. 174) [in Russian].
- 4 Podlesnyh, S.N. [2016]. Pravovoi status zemelnykh otdelov v pervye hody Sovetskoi vlasti (1918–1922 hh.) [Legal status of land departments in the first years of Soviet power (1918–1922 years)]. *Molodoi uchenyi – Young researcher*, 6(110), 130–132. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/110/27516/> [in Russian].
- 5 ГААО. Ф. 1. Inv. 1. B. 257 [in Russian].
- 6 ГААО. Ф. 3. Inv. 1. B. 38 [in Russian].
- 7 ГААО. Ф. 155. Inv. 1. B. 19 [in Russian].

8 GAAO. F. 517. Inv. 1. B. 337 [in Russian].

9 GAAO. F. 155. Inv.1. B. 10 [in Russian].

10 Postanovlenie Narkomata zemledelii RSFSR «Instruksiia po primeneniю položheniia o sotsialisticheskom zemleustroistve» ot 11 marta 1919 h. [Resolution of the people's Commissariat of agriculture of the RSFSR «instruction on application of regulations on socialist land management» of March 11, 1919] (n.d.). *libussr.ru*. Retrieved from http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_447.htm [in Russian].

11 GAAO. F. 30. Inv. 1. B. 1 [in Russian].

12 GAAO. F. 30. Inv. 1. B. 5 [in Russian].

Ш.А. Ильясов¹, Н.А. Абуов¹, Н. Дюлгерова²

¹Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан;

²Варненский свободный университет «Черноризец храбр», Болгария
(E-mail: mr.history2015@mail.ru)

Деятельность генерал-губернатора Степного края И.П. Надарова (1906–1908 гг.)

В статье представлена служебная деятельность генерал-губернатора Степного края Ивана Павловича Надарова, которая была изучена по делопроизводственной и иной документации (отчеты, служебная переписка, приказы и материалы периодической печати). И.П. Надаров внес свой вклад в развитие такого крупного региона, как Степной край. Его генерал-губернаторство совпало с периодом первой русской революции (1905–1907 гг.) — это время реформ и бурного развития общественно-политической жизни населения. В статье дан анализ деятельности И.П. Надарова в указанный период. Его поездки, встречи с местным казахским населением и разъяснение проводимых реформ правительством также отражены в письменных источниках.

Ключевые слова: Степной край, генерал-губернатор, периодическая печать, послужной список, приказы канцелярии Степного генерал-губернатора.

Четвертый Степной генерал-губернатор Иван Павлович Надаров (1851–1922) являлся российским военным деятелем, генералом от инфантерии, писателем, одним из первопроходцев Уссурийского края. Современники считали, что Надаров не производил впечатления человека, открытого и общительного: строгая сосредоточенность более подходила к нему как личностная характеристика. Однако он обладал умением расположить к себе людей, даже таких, которых видел впервые и с которыми не мог общаться на одном языке. Это относится, прежде всего, к местным аборигенам и жителям соседней Маньчжурии, в которой Надаров бывал неоднократно. Проявляя страсть к коллекционированию, он собрал множество образцов самой различной утвари и предметов быта местных народов. Отмечая сложную экономическую и социальную картину жизни аборигенов, он пытался наметить пути выхода из сложившегося положения путем постепенного включения их в экономическую и социальную жизнь общества, с сохранением, однако, их национально-культурных особенностей и норм общежития. Он особо подчеркивал при этом роль и место посредников в межнациональном общении, которых он называл миссионерами. По мысли Надарова, их важнейшей задачей было приучение «аборигенов» к земледелию и формирование у них основ гражданственности как русских подданных. Эти мысли он изложил в своей работе «Очерк Северо-Уссурийского края», изданный во Владивостоке в 1884 г.

С 25 апреля 1906 г. по 8 июня 1908 г. занимал должность Степного генерал-губернатора, являясь командующим войсками Омского военного округа и наказным атаманом Сибирского казачьего войска. 8 июня 1908 г. произведён в генералы от инфантерии с увольнением от службы с мундиром и пенсией.

И.П. Надаров вступил в данную должность в годы первой русской революции, когда происходили сложные политические события: террор, борьба с антиправительственной периодической печатью, решение сложных вопросов казахского народа, назревших с момента реформы 1891 г., продолжавшаяся переселенческая политика царизма. Основные моменты служебной деятельности генерал-губернатора И.П. Надарова мы можем проследить по публикациям в периодической печати. Поездки, обращения и приказы И.П. Надарова широко освещались в газетах того периода.

В первые месяцы руководства Степным краем И.П. Надарова в г. Омске и близлежащих поселках участились случаи грабежей, убийств, организованных преступными группировками. Это можно объяснить развернувшими свою деятельность революционными и черносотенными организациями, а также продолжавшимся наплывом ссыльных. Эта проблема стала одной из первых, ее и предстояло решить новому генерал-губернатору. Другими словами, первый вопрос в направлении деятельности Степного генерал-губернатора — это борьба с преступностью и надзор за ссыльными революционерами. Вот что, в частности, отмечается в одной из газетных сообщений: население Атаманского хутора в г. Омске окончательно терроризировано нападениями хулиганов-одиночек и организованной

группы, действующей по программе «активных борцов с революцией». 26 августа убито и ранено ножами в разных местах 6 человек; того же числа хулиган нанес одному из рабочих ножом несколько ран и скрылся от преследования рабочих в полицейском участке, посадив самого себя в каталажку. На требование выдать разбойника для «самосуда» полиция ответила отказом; тогда толпа по рецепту пристава «расправилась сама», выломав двери и вытащив «заключенного».

Далее корреспондент газеты под псевдонимом «Степной пионер» продолжает: «Вообще все обыватели Атаманского хутора обвиняют тамошнюю полицию в потворстве хулиганам и, ввиду отказа этой полиции помочь населению в борьбе с разбойниками, как нам сообщают, они обратились прямо к генерал-губернатору. При этом был предоставлен список 55 «организованных» хулиганов, из которых до 40 человек — бездомные бродяги и беспаспортные, а остальные — домохозяева или принимавшие активное участие в разбоях, или дававшие или дающие притон хулиганам. Усиленно ходят слухи, что, «кто-то» материально поддерживал черносотенную организацию».

Автор газетной статьи подводит итог, что в настоящее время, по распоряжению генерал-губернатора, 25 человек из 55 посажены в тюрьму, но и отмечает, что во всяком случае население настолько запугано, что вечером ни одного человека «не вытащишь из дома», а кто имеет возможность вооружиться — вооружается с головы до ног. Корреспондент задается вопросом: «Поможет ли это? И что делать тем, кто не может иметь оружия и которому необходимо выходить ночью?» Остается один выход, — говорит «Степной пионер», — из действительно осадного положения — организация общественной охраны, во избежание ужасных случаев самосуда» [1].

Как видим из приведенной выше статьи, жители г. Омска вынуждены сами себя защищать. Военские части и полиция не способны навести порядок в административном центре Степного края. Если Омск переживал подобный ужас и хаос, сложно представить, что творилось в других городах и населенных пунктах степных областей.

Вторым вопросом в деятельности И.П. Надарова являлось казачье самоуправление. Вот, что об этом пишет газета «Сибирская жизнь». В приказе по сибирскому казачьему войску войскового атамана генерал-лейтенанта Надарова, за № 100 напечатано: «Читаю в газетах заявления отдельных казачков и казачьих обществ о необходимости дарования казачьему населению более полного самоуправления. Для меня это неясно. Положение об общественном управлении 1891 г. предоставляет казачьему населению очень широкое самоуправление. Прошу всех лиц казачьего звания, кто только может разъяснить, в чем именно должно выразиться это более широкое самоуправление для казачьего населения, написать непосредственно мне об этом, подписывая свое письмо лично мне «в Омск, И.П. Надарову». Буду очень благодарен за таковые разъяснения и непременно назначу совещание, под моим председательством, из заинтересованных лиц для всестороннего выяснения этого дела и немедленного предоставления соответствующего ходатайства» [2].

В данном вопросе И.П. Надаров сумел договориться с казачьим сословием и выдвинуть в выборы депутатов Государственной думы 2 созыва нескольких казачков.

Следующий третий серьезный вопрос, требующий своего решения, — это прекращение высылки политических ссыльных в степные области. И.П. Надаров обратился к министру внутренних дел с просьбой прекратить высылки во вверенный ему край, который уже достаточно переполнен политическими ссыльными, и дальнейшие высылки ставят его в затруднительное положение, как по организации надзора за ними, так и ввиду опасения пропаганды политическими среди населения [3].

Один из основных сложных вопросов в административной деятельности И.П. Надарова — это четвертый вопрос, который связан с решением давно наболевших национальных проблем казахского народа. В той же газете «Сибирская жизнь» корреспондент «Степной пионер» сообщает, что министр внутренних дел препроводил недавно на заключение степного генерал-губернатора Надарова выписки казахских петиций, поданных ими в 1905 г. на имя Председателя Совета министров, подписанных 14 тысячами казахами. Податели петиции, в первую очередь, как на неотложные нужды казахского народа, требующие немедленного удовлетворения, указывают на установление свободы совести, вероисповедания, поземельного устройства, реформы управления краем, преобразования суда и т.д.

Ввиду сложности поднятых казахами вопросов, Степной генерал-губернатор решил предложить поднятые казахами вопросы на обсуждение уездного съезда казахов выборщиков; на этих съездах для обеспечения свободы слова и неприкосновенности личности участников Степной генерал-губернатор предполагает пригласить председателями съездов мировых судей, для чего запрошено разрешение на это председателя Омской судебной палаты. Решение насущных проблем казахского народа мы рассмотрим далее.

Осенью 1906 г. генерал-губернатор И.П. Надаров совершил поездки по областям Степного генерал-губернаторства, встречался с местным населением, пытался решить бытовые проблемы. И во время одной из поездок казахские представители обратились к нему с прошением.

Во время объезда Степным генерал-губернатором Надаровым казахами было подано прошение о своих нуждах. Генерал-губернатор, по словам г. «Иртыш», объявил киргизам (казахам) следующее:

1) киргизы (казахи) никогда равноправия не получат, так как они наравне с другими не несут военную службу;

2) составление проекта о земстве будет дано выборным от населения, но только ваш народ мало образован;

3) киргизская земля не есть собственность киргиз, а государственная, следовательно, если она нужна будет государству, то будет отобрана у киргиз по мере потребности;

4) относительно веротерпимости после 17-го октября никто не притеснял и не будет притеснять.

Затем генерал-губернатор, обращаясь к собравшимся казахам, объявил, что у казахского народа испокон веков имеет место воровство, вошедшее почти в обычай, которое не искореняется. Во время управления генерал-губернаторством г. Колпаковского был издан им циркуляр об уничтожении воровства, во время существования этого циркуляра воровство было сравнительно уничтожено, но, к сожалению, циркуляр этот правительствующим Сенатом был отменен, как не пропущенный в законодательном порядке. Он же теперь будет ходатайствовать об осуществлении этого циркуляра. В виду этого И.П. Надаров объявил казахскому населению, что воровство им будет уничтожено. Аульных старшин, волостных управителей, укрывающих воров, буду отстранять от должности и административным порядком ссылать на 5 лет, воров же, если на них падает малейшее сомнение, буду обязывать платить стоимость похищенного и ссылать тоже на 5 лет.

Во время этой поездки он арестовал 60 «воров» и сменил 2-х управителей. Хотя скотокрадов он судом пообещал оправдывать, но все же будет ссылать их на 5 лет. В конце своей речи, он говорит, что «хотя мера эта недолгое время будет тяжкая, но придется действовать так». Упомянутый здесь циркуляр устанавливал круговую ответственность ближайших к месту покражи аулов в случае не нахождения виновного [4].

Как видим из приведенного выше анализа газетного сообщения, И.П. Надаров, по сравнению с его предшественником Н.Н. Сухотиным, был более консервативным, он являлся сторонником «жесткой линии». Он не поднимал вопроса о расширении прав казахов и предоставлении депутатских мест казахскому населению. Здесь следует отметить, что непонимание традиций и общественного устройства казахского народа со стороны высшей колониальной администрации приводило к таким казусным фактам, как смена казахских должностных лиц и арест предполагаемых «воров», занимавшихся традиционной барымтой, совершенно непонятной российским колониальным властям.

Одним из важных событий в Степном крае в бытность административной деятельности генерал-губернатора И.П. Надарова было совещание, созванное им для решения нужд «киргиз» 20 мая 1907 г. Тогда в местных газетах, было опубликовано краткое сообщение о данном совещании: «Под председательством Степного генерал-губернатора Надарова закончилось совещание о нуждах киргизов Степного края. Представители киргизов заявили ряд пожеланий о реформах в местной жизни. Рассмотрены вопросы об учреждении киргизского муфтиата, реформе народного суда, введении мировой юстиции, упрощенной администрации по землеустройству киргизов» [5].

Данное совещание при Степном генерал-губернаторе стало залогом в изменении административного устройства в крае и дало надежду казахскому народу, что им будут возвращены частично политические права и отнятые земли, либо будут приняты меры по обустройству кочевых хозяйств местного населения. Теперь хотелось бы перейти непосредственно к более подробному освещению частного совещания. В 1905 г. представители казахского населения, проживавшего в Акмолинской и Семипалатинской областях Степного края, обратились с ходатайствами к Степному генерал-губернатору Н.Н. Сухотину об улучшении социально-экономического, культурного и религиозного положения «киргизов», как тогда называли казахов. Аналогичные прошения были направлены в Министерство внутренних дел. Ходатайства «степных инородцев» получил в наследство от своего предшественника И.П. Надаров, сменивший Н.Н. Сухотина в 1906 г. Генерал-губернатором Надаровым была реализована идея проведения под эгидой начальника Степного края совещания уполномоченных, избранных казахами, и высокопоставленных чиновников краевой администрации. 20 мая 1907 г. такое совещание состоялось. Основные решения этого однодневного совещания были опубликованы в 1908 г. по распоряжению И.П. Надарова [6].

На частном совещании обсуждались следующие вопросы: поземельное устройство казахов и временное прекращение переселенческой политики, упразднение институтов крестьянских начальников и полицейских урядников, административная высылка неблагонадежных лиц среди казахского населения, освобождение казахов от воинской службы навсегда, реформы в судебной системе, духовно-религиозный быт и развитие национального образования и языка.

Указание на частный характер совещания свидетельствовало о том, что его постановления не имели обязательной силы, а могли стать лишь материалом при разработке соответствующих законопроектов, вносившихся в Государственную думу, и правительственных распоряжений. На это обстоятельство прежде всего обратил внимание Степной генерал-губернатор И.П. Надаров, открывая совещание. Состав участников оказался представительным: с казахской стороны — 12 уполномоченных, по 2 — каждого уезда Акмолинской и Семипалатинской областей, а со стороны властных структур — не менее 20 чиновников довольно высокого ранга, в том числе Акмолинский губернатор Лосевский, начальник штаба Омского военного округа Тихменев, прокурор окружного суда Фролов, директор народных училищ Алекторов и др. На первом пленарном заседании была утверждена повестка дня, основой которой послужили упоминавшиеся ходатайства казахов, и принято решение о предварительном обсуждении вопросов в четырех комиссиях: «Хозяйственный быт», «Правовое положение», «Духовно-религиозный быт», «Народное образование». На заключительном пленарном заседании были заслушаны предложения комиссий и приняты резолюции.

Основная проблема, обсуждавшаяся в комиссии по хозяйственному быту, — «поземельное устройство киргизского населения на областных государственных землях, урегулирование дела изъятия земельных угодий под переселенческие участки...» [6; 3]. «Киргизские» уполномоченные не ограничились констатацией нехватки земли, а выделили две причины «земельного голода». Во-первых, недостаточность размеров земельных наделов, принимаемых при межевании за норму. Во-вторых, полное или частичное игнорирование межевыми партиями вопроса о качестве выделяемой земли. «Прежде чем нарезать землю переселенцам, следует спросить киргизов об их нуждах», — настаивали казахские участники совещания. Они предупредили власть о возможных отрицательных последствиях неучёта «киргизского фактора» в переселенческой политике. По их мнению, это скорее всего приведет к нарушению экономической устойчивости хозяйства кочевников, а также к конфликтам между ними и переселенцами. Уполномоченные от казахов выразили недоумение тем, что на их соплеменников по-прежнему смотрят как на кочующее племя: «Та стадия кочевого образа жизни, когда киргизы так же легко покидали свои зимовые стойбища навсегда, как теперь они их оставляют на какие-нибудь 3 летних месяца, давно отошла в область истории» [7].

«Киргизская» программа земельно-хозяйственного обустройства туземцев включала 15 позиций. Основопологающим принципом провозглашалось временное прекращение русской колонизации в степи, до устройства «киргизов, которые сами страдают малоземельем» [7; 8]. «Русские» члены комиссии (т.е. представители администрации) отвергли такой подход, как практически неосуществимый. Казахской стороне разъяснили, что прекращение переселения крестьян в азиатскую часть страны, в Степной край в том числе, возможно только в случае коренного изменения аграрных отношений в Европейской России. Опыт русско-японской войны продемонстрировал бессилие запретительных циркуляров перед стихийным переселенческим движением. Совещание 20 мая 1907 г. подтвердило неизбежность критерия наделения казахов землей — характер хозяйства, которое они вели. Решают «киргизы» заниматься земледелием — получают земельные наделы наравне с крестьянами. Сохраняют скотоводство как основное направление хозяйственной деятельности — получают участки, непригодные для земледельческой колонизации. Выборные представители казахского населения Степного края были вынуждены довольствоваться моральной победой, заключавшейся в публичном признании руководителей краевого и областного уровней, что «киргизы — такие же люди, как и все, а потому имеют право на такое же заботливое отношение к себе, как и прочие» [6].

Вопрос о правовом положении казахов и мерах по его улучшению расколол единство, которым отличалось обсуждение хозяйственного быта «русской» частью совещания. Из пяти программных положений, изложенных казахами еще в 1905 г., наибольшую дискуссию вызвало требование упразднения института крестьянских начальников. В комиссии мнения «русских членов» разделились на противоположные. Примечательно, что та часть членов комиссии по правовым вопросам, которая поддержала казахов, мотивировала необходимость ликвидации должности крестьянского начальника, ссылаясь на принцип разделения властей, нарушавшийся этим институтом власти. Крестьянский начальник обладал полицейскими и судебными функциями, принимал важные решения в переселенче-

ском деле и в сфере народного образования. Если все эти функции сосредоточить в ведомствах, доказывали оппоненты защитников института крестьянских начальников, то последний будет попросту не нужен. Неизвестно, какая сторона взяла бы вверх, не выступи с разъяснением И.П. Надаров. Степной генерал-губернатор сообщил, что предыдущий начальник края Н.Н. Сухотин обращался в Министерство внутренних дел с предложением упразднить институт крестьянских начальников и что соответствующий законопроект готовится МВД для внесения в Государственную думу. Выступление Надарова скорректировало позицию некоторых участников совещания, почти единодушно высказавшихся за ликвидацию названного института («против» голосовали двое, еще один воздержался).

Казахские уполномоченные просили Степного-генерал-губернатора и его канцелярию поддержать их и в вопросе отмены еще одного ненавистного казахам института — полицейских урядников: «...урядники, не принося никакой пользы, только притесняют народ поборами и произволом» [6]. Комиссия согласилась с такой оценкой и вынесла ее на пленарное заседание. Акмолинский губернатор Лосевский заметил, что обсуждение необходимо повернуть в иную плоскость: поскольку в России институт полицейских урядников создавался с целью поддержания порядка в винных лавках и местах их расположения, то следует ограничить район деятельности урядников теми селами, где имеются казенные винные лавки. Совещание согласилось с таким «соломоновым» решением. Акмолинский губернатор Лосевский довел до сведения участников совещания, что им отдано распоряжение об удалении урядников «из Степи» [6].

Ни комиссия, ни руководитель совещания И.П. Надаров в целом не сочли возможным согласиться со следующими «правовыми» казахскими инициативами: навсегда освободить инородцев от воинской повинности; пересмотреть Степное положение в той части, где генерал-губернатору дано право административной высылки лиц, политически неблагонадежных или занимающихся кражей скота. Совещание, руководимое И.П. Надаровым, успокоило казахских уполномоченных, сообщив им, что в отношении политически неблагонадежных инородцев административная высылка ни разу не была применена, а постановка вопроса об отмене воинской повинности, хотя и неверна принципиально, является преждевременной, так как в правительственных планах привлечение казахов к воинской службе отсутствует.

На совещании 20 мая 1907 г., созванное Степным генерал-губернатором И.П. Надаровым, гораздо сложнее оказалось разъяснить представителям казахского населения двух степных областей несоместимость их требований реформировать судебную систему и обязательно при этом сохранить в казахской среде народный суд. Комиссия пришла к выводу о необходимости уничтожения народного киргизского суда, основанного на обычном праве, и подчинения судебных дел инородцев общим судебным учреждениям, кроме брачных, посемейных и наследственных дел. Однако на пленарном заседании совещания позиция «русских участников» была смягчена. Ее изменение мотивировалось весьма оригинальным аргументом: «Несмотря на все недостатки киргизский народный суд все же располагает в настоящее время более действительными средствами к обнаружению истины в каждом деле, чем низшие судебные правительственные должностные лица, заваленные массой работы и поверхностно знакомые с инородческим бытом. Киргизу нечего делать в степи, и он интересуется всякой мелочью... и знает в подробностях, что кругом делается на сотни верст» [6]. Совещание пришло к компромиссу, заключающемуся в том, что окончательное решение данного вопроса откладывалось до тех пор, пока особая комиссия не соберет и не изучит дополнительные сведения о киргизском народном суде.

Вопросы духовно-религиозного быта, рассмотренные третьей комиссией, нашли свое разрешение в резолюциях совещания, принятых в редакции, предложенной казахскими уполномоченными, или компромиссной. Исключение составили пожелания казахов прекратить деятельность православных миссионеров в киргизской степи, а также изъять из ведения администрации и суда посемейные, брачные и наследственные дела с передачей их духовным лицам, которые вершили бы «правосудие», руководствуясь нормами шариата. В частности, участники совещания и сам генерал-губернатор И.П. Надаров, «усматривая в воспрещении деятельности православным миссионерам стеснение для господствующей в государстве религии, признали прекращение миссионерства недопустимым» [6].

Значительное внимание на совещании у генерал-губернатора Степного края И.П. Надарова было уделено проблемам развития национальной школы. Программа «киргизских нужд» включала 6 позиций, в том числе преподавание в аульной школе на родном языке, переход на арабский алфавит, восстановление «киргизских» интернатов и пансиона для «киргизских» детей при Омской гимназии, открытие такого пансиона в Семипалатинске, увеличение количества стипендий для «кирги-

зов» в учебных заведениях России. Именно этот блок ходатайств казахов (образовательный) вызвал наибольшее раздражение представителей коронной администрации. Так, в ходе обсуждения вопроса об арабской транскрипции прозвучало обвинение «инородцев» в стремлении к этнической самоизоляции. С трибуны совещания было заявлено, что незнание туземцами русского языка и использование ими арабского алфавита создает порой дополнительные сложности при решении общегосударственных вопросов. В качестве примера фигурировал следующий «куръез». На выборах члена II Государственной думы по инородческой курии Акмолинской области в феврале 1907 г. из 22 записок, написанных арабским шрифтом, было обнаружено 9 вариантов воспроизведения имени и фамилии одного из кандидатов — Ш. Кошегулова.

«Русские» участники под руководством И.П. Надарова отмечали, что следует различать две стороны вопроса о преподавании в аульных школах родного языка: национальную и общеобразовательную. Казахский язык необходимо изучать, но нельзя мириться с попытками заменить им русский язык и все преподавание вести только на казахском языке. «В самом деле, если преподавание в киргизских школах будет на киргизском языке, если книги для них будут печататься арабскими буквами, если муллы будут освобождены от обязательного знания русского языка, — убеждали противники реформы по-казахски, — то никто и ничто уже не будет напоминать в школе киргизам о русском народе. Между киргизами и русскими будет воздвигнута каменная стена... за которой они будут жить, быть может, самобытно, но в том же невежестве и темноте, в каких находятся и теперь» [6]. Примечательно, что среди казахских участников совещания не было единства в отношении аульных школ: часть уполномоченных выступила с идеей их закрытия с тем, чтобы обучение детей происходило в городских школах. Совещание высказалось за сохранение аульной школы с преподаванием в ней и родного, и русского языков. Учитывая сложность изучения инородцами русского языка, на совещании поставили как практическую задачу составление и издание соответствующего учебника с использованием арабской транскрипции. Степной генерал-губернатор И.П. Надаров заверил казахскую часть совещания, что средства на эти цели будут обязательно выделены.

Восстановление или открытие новых пансионов для казахских детей совещанием 20 мая 1907 г. было признано нежелательным. Предложение об увеличении количества стипендий казахам, обучавшимся в российских учебных заведениях, включая высшие, нашло понимание на совещании, но не более того. Для реализации этого предложения казахам посоветовали самим изыскать средства.

В царском манифесте, опубликованном 3 июня 1907 г. в связи с роспуском II Государственной думы и изменением избирательного закона, население ряда окраин признавалось как «граждански неполноценное». В число неполноценных граждан были занесены и «киргизы» степных областей (забайкальских бурят избирательных прав не лишили), а для того, чтобы не разжигать межнациональной вражды, — все население Степного края, включая казачество.

Позднее некоторые вопросы частного совещания, созванного генерал-губернатором И.П. Надаровым, обсуждались в прессе, в частности, вопрос об отмене института крестьянских начальников. Приводим анализ статьи кокчетавского корреспондента газеты «Сибирская жизнь».

Летом 1905 г. в своих петициях, поданных на Высочайшее имя, казахи высказали свое желание о немедленном упразднении института крестьянских начальников. Летом 1907 г. состоялось в г. Омске частное совещание выборных представителей казахов и чиновников разных ведомств, назначенных Степным генерал-губернатором Надаровым. Казахи опять высказались за упразднение вышеозначенного института. Киргизы Джиландинской волости нашего уезда могли бы иллюстрировать общее мнение степи об этом институте следующими свежими фактами, имевшими место на выборах должностных лиц общественного управления. Переходя к изложению упомянутых фактов, нужно заметить, что они не составляют редкого исключительного явления, напротив, обычны по всей степи. Данная газетная статья была призвана показать ход выборов волостных управителей в период руководства Степным краем И.П. Надарова, отмечена позиция представителя российской колониальной администрации по отношению к выборам, которые прошли с явным нарушением российского законодательства.

Как отметил автор статьи, что по закону крестьянский начальник присутствует на выборах и является хранителем законности. Эту свою обязанность крестьянский начальник Г. Павлов понимает несколько своеобразно. В № 1 аульном (сельском) обществе 281 домохозяев, на выборный сход явилось 125; по закону для производства выборов аульного (сельского старосты) и выборных (выборщики, избирающие управителя — волостного старшину — и народных судей) необходимо присутствие на сходе половины всех домохозяев аульного общества, т.е. в данном случае 141. Говорят, что при

содействию знакомых казахов Павлову, которые добивались должности управителя его кандидата и народных судей и имена которых автор приводит ниже, незаконный сход 125 домохозяев оказался дополненным 16-ю посторонними киргизами из других аулов. Выборы состоялись. В № 8 аульном обществе сход разбился на две партии 90 и 86 домохозяев. Крестьянский начальник Павлов, по наговорам партии меньшинства, отложил выборы этого аула на сутки, стал грозить казахам большинства всеми карами, которыми обильно снабжен крестьянский начальник, служащий в области чрезвычайной охраны и располагающий 17 статьей Степного положения, на основании которой по представлению местной власти степной генерал-губернатор уполномочен административно выслать любого казаха. На другой день оказалось, что большинство в 90 домохозяев превратилось в меньшинство (65), так как 25 домохозяев оставили выборный сход. И в результате новые выборы дали возможность возторжествовать партии вчерашнего меньшинства. В № 9 аульном обществе 151 домохозяин; на выборах участвовало 153, т.е избирателей оказалось на два больше, но это обстоятельство не смутило крестьянского начальника Павлова.

Победа на выборах оказалась на стороне партии, которая была заинтересована в нарушении статьи закона о выборах должностных лиц киргизского общественного управления. Наконец, нельзя не добавить, что Павлов отменил место и день выборов управителя и народных судей. В маршруте его были указаны урочище Койбак и 9 октября, крестьянский начальник Павлов перенес выборы на 10 число и на урочище Калынкайын и заставил переехать казахов за ночь 80 верст. Все это делалось потому, что на последнем урочище стояли аулы из партии казахов Чалтыка Байхожина, Хасена Койбагарова, Казбека Сейтова, избранных управителем, кандидатом к нему и народным судьей. Побежденная на выборах партия, которая в волости располагает большинством и не может примириться и ищет восстановления своего попранного права: волость превратилась в два враждующих лагеря [7].

Из приведенной выше газетной статьи следует, что крестьянский начальник Г. Павлов нарушил статьи Степного положения, провел выборы в угоду себе. Здесь явно прослеживается коррупционный след. Данный факт незаконных и несправедливых выборов казахских должностных лиц еще раз доказывал, что необходимо отменить институт крестьянских начальников, введенных в 1902 г., которому противилась администрация Степного генерал-губернатора И.П. Надарова. Но вместе с тем, необходимо отметить, что вся система взаимоотношений между казахским населением и крестьянскими начальниками зависела от самих человеческих качеств крестьянского начальника.

В период служебной деятельности И.П. Надарова на страницах газеты «Сибирские вопросы» была опубликована не менее интересная статья под названием «Бюрократическая утопия», посвященная «наболевшей» земельной проблеме. Автор статьи опубликовал свою статью под псевдонимом «V». Цель газетной статьи — освещение ситуации, связанной с изъятием земель Кабинетом (Правительством) у казахского населения, проживающего в Усть-Каменогорском уезде Семипалатинской области. При написании статьи автор использовал материалы экспедиции Щербины и Труды частного совещания от 20 мая 1907 г.

С 1877 г. казахам из рода Найман, проживавших в Чангыстауской волости Усть-Каменогорского уезда, пришлось арендовать земли, которые ранее находились в их пользовании. В 1896 г. Кабинет отмежевал от казахских владений урочища Укок, Калгуты и Джазатыр, которые также остались в арендном пользовании у старых их владельцев — казахов Чангыстауской волости [8].

Далее в статье приводятся несколько примеров изъятия земель у казахов нескольких волостей сотрудниками Переселенческого управления и размеры арендной платы. В 1871 г. землемер Борисов отрезал от земли казахов Нарынской и Уркерской (эти волости — соседние с Чангыстауской) волостей земли 800 хозяйств-семей. В 1893 г. снова приехал другой землемер Гауф и еще отрезал 5 500 десятин в поселок Большенарынский, куда вошли зимовки и покосы 180 хозяйств; за аренду этой земли казахи платят поселку Большенарынскому 1 000 рублей ежегодно.

Казахам приходится арендовать землю у крестьян и казаков и в Томской губернии. Арендная плата составляла минимум 10 тысяч рублей.

По данным экспедиции Щербины, в призимовочных ракшах, где расположены частью Уркерская и Нарынская и вся Чангыстайская волости, не достает до нормы 82 238 десятины. Десять лет тому назад отсутствовало из Чангыстауской волости 21,7 %, или более 1/5 хозяйств, что связано с земельной теснотой в этой волости, вызванною отчуждением казахских земель Кабинетом и отрезкой их под крестьянские и казачьи наделы [8].

В 1906 г. казахи Чангыстауской волости, составлявшие по переписи 1899 г. 9,3 % кочевого населения Усть-Каменогорского уезда, обратились к Степному генерал-губернатору И.П. Надарову и

просили его содействовать возврату им тех земель, которые у них отобраны и которые они арендуют; при этом казахи считают непосильными их хозяйству расходы — по аренде 7 рублей и подати и повинности также 7 рублей, итого поземельного налога с хозяйства 14 рублей, что нельзя не признать весьма высоким, принимая во внимание крайнее малоземелье казахов Чангыстауской волости.

На это ходатайство казахов последовала чреватая канцелярскими последствиями резолюция генерал-губернатора Надарова; переселить Чангыстауских казахов Усть-Каменогорского уезда на юг Каркаралинского уезда. Данному вопросу И.П. Надаров не уделил должного внимания и скоропостижно принял решение просто переселить казахов из одного района в другой без объяснения тому причин. Семипалатинскому губернатору пришлось запросить переселенческую местную организацию о свободных землях на юге Каркаралинского уезда (у оз. Балхаш) для заселения Чангыстауских казахов Усть-Каменогорского уезда (18.X.1907 г. № 10850). Переселенческая организация ответила, что есть южнее 48-ой параллели «около 12 000 000 десятин» земли [8].

Далее автор статьи пишет, что единственная двухверстная специально рельефная съемка Омского военно-топографического отдела доведена только до 48-й параллели. Далее на юг была сделана только маршрутная глазомерная съемка, что экспедиция Щербины считала главным препятствием для распространения статистического исследования далее на юг в Каркаралинском уезде. Около «12 миллионов» десятин южнее 48-й параллели «вычислено» переселенческой местной организацией по методу Центрального переселенческого управления, которое для декларации князя Васильчикова, произнесенной им в Думской комиссии 5 декабря 1907 г., вычислило земли казахского народа в 240 миллионов [8].

Прибалхашская равнина южнее 48-й параллели составляет продолжение на восток Голодной степи Акмолинской области и по рельефу малоразвита, по водоснабжению (колодезная соленая вода), по отсутствию на огромных пространствах даже соленой воды, по редкой растительности, где преобладают полынь и солянки, и по образу жизни казахов, проходящих эти степи рано весной и поздно осенью, — сходна с южной частью Атбасарского уезда, где казахи кочуют весь год, как и казахи Каркаралинского уезда южнее 48-й параллели [8].

Южнее 48-й параллели земледелие возможно при обязательном условии орошения пашни. Недостаток воды здесь является непреодолимым препятствием к земледелию. Среди вечных кочевников Атбасарского уезда земледельцы составляют 0,3 %, а в Чангыстауской волости, казахов, которых думают переселить в безводную Голодную степь, пашут 46 %, или немного менее половины хозяйств, имея 9,2 пуда на 1 сеявшее хозяйство, или почти 2 десятины посева на одно хозяйство [8].

Из приведенных данных, констатирует автор газетной статьи, предложение генерал-губернатора И.П. Надарова о выселении Чангыстауских казахов с особенным укладом хозяйства, выросшего на Алтае, в пределы безводной Голодной степи, где казахи ведут иное хозяйство, напоминает утопию того же генерал-губернатора — создать плодовый сад для рядового казачества под Омском с той только разницей, что в последнем случае фантазия генерал-губернатора грозит разорением 1 275 хозяйств — семьям казахов.

В феврале и марте 1908 г. происходило совещание общего присутствия Семипалатинского областного правления по вопросу о землеустройстве киргиз. Стоит отметить, что совещание высказалось за переселение северных казахов на юг, при этом в журнале этого совещания, которому корреспондент газеты посвятит следующую заметку, говорится: «К осуществлению мысли воспользоваться свободными пространствами Семипалатинской области для переселения на них кочевников уже сделан первый шаг, а именно Степной генерал-губернатор предложил еще осенью 1907 г. присутствию Семипалатинского областного правления обсудить вопрос о переселении казахов Чангыстауской волости Усть-Каменогорского уезда Семипалатинской области, не имеющих земель в пределах области, хотя и числящихся на причислении в ней и проживающих ныне на арендуемых у Кабинета Его Императорского Величества землях, в Каркаралинском уезде. Мысль эта в принципе должна быть признана вполне жизненной и исполнимой» [8].

Делая вывод, корреспондент газеты «Сибирские вопросы» заключает, что как ни фантастична резолюция генерала Надарова, положенная на прошение Чангыстауских казахов, но эта бюрократическая утопия может разорить тысячи семей при наличности таких на все готовых ее исполнителей [8].

Одним из направлений деятельности генерал-губернатора И.П. Надарова была борьба с членами революционных организаций и оппозиционной прессой Степного края. Многие корреспонденты газет отправлялись в ссылку в северные губернии России.

В одном из номеров газеты «Сибирская жизнь», к примеру, сообщалось, что, по распоряжению Степного генерал-губернатора И.П. Надарова, выслан в Архангельскую губернию оружейный мастер поселка Волчаневского станицы Николаевской Алексей Никитин, без права возвращения на родину. Вместе с ним из того же поселка выслано в ту же губернию семь казаков. Насколько удалось установить омской газете «Иртышу», высылка произошла в связи с отказом поселка дать лошадей генерал-губернатору Надарову во время его приезда [9].

В другом газетном номере отмечено, что 28 апреля 1907 г. по распоряжению Степного генерал-губернатора И.П. Надарова административно выслан из пределов Степного края редактор «Прииртышского края» Константин Михайлович Рычков. Типография запечатана на 3 месяца. Местный семипалатинский губернатор Галкин возбудил против К.М. Рычкова судебное преследование [10].

Нашему вниманию предстает статья того самого корреспондента К.М. Рычкова «Разгром семипалатинской печати из-за местных вопросов», где он дает разъяснения и пишет о причинах его ссылки, в частности, это вопросы, связанные с казахским населением: «28 апреля сего г. я, по распоряжению Степного генерал-губернатора, административно выслан из пределов Степного края; типография, в которой печаталась моя газета — «Прииртышский край», опечатана на три месяца. Кроме того, «ввиду вредного моего образа мыслей и дурного влияния путем газетных статей», я привлекаюсь местным губернатором к судебной ответственности. Газета моя — «Прииртышский край» — вызвана к жизни фактом прекращения существования газеты «Семипалатинская жизнь».

Уже один тот факт, что «Семипалатинская жизнь» прекратила существование не по «независящим обстоятельствам» — столь обыкновенным в переживаемое время, а по воле ее издателя, настоятельно подсказывал мысль о необходимости возобновить издание. Допустить противное значило бы, к ликованию явных и тайных реакционеров, признать, что такой обширный край, как Семипалатинская область, не в состоянии обеспечить существование даже одной прогрессивной газеты.

Как отмечает К.М. Рычков, лозунгом деятельности и руководящее начало «Прииртышского края» были таковы: развитие широкого местного самоуправления, свободного от вмешательства центральной власти. Горячим желанием журналиста было, чтобы живое обсуждение местных вопросов не сходило со страниц «Прииртышского края». И первый вопрос данной газеты, со слов Рычкова, вопрос животрепещущий, был посвящен водворению переселенцев на землях коренного населения, так как нигде, быть может, самое бесцеремонное игнорирование администрацией насущных интересов слабых групп населения не сказывается с такой откровенностью, как именно в вопросе о переселении и размещении переселенцев на землях казахов.

Далее Рычков пишет, что с недавнего времени Семипалатинская область, официально признававшаяся непригодной для колонизации, вдруг превратилась в своего рода земельное Эльдorado. Было создано целое отдельное переселенческое управление для Семипалатинской области, щедрой рукой раздающее пресловутые излишки, открытые степным Колумбом — экспедицией Щербины. Со свойственной бюрократическому гению находчивостью, правительственные чиновники не задумались повернуть дело благоустройства таким образом, что не крестьяне наделялись излишками, т.е. свободными от пользования казахов землями, а наоборот — казахам великодушно стали предоставлять взятые излишки за наделением крестьян, излишки, представляемые безводными, негодными ни для какого назначения солончаками. Все эти изменения автор статьи намекал на приход в край И.П. Надарова.

Рычков отмечает, что недавно местная администрация не на словах только, а на бумаге признала систему нынешнего хозяйничанья переселенческого управления в казахских степях несостоятельной, так как излишки, открытые экспедицией Щербины, существуют только в воображении, и выставила совершенно правильный принцип, что о наделении переселенцев землей может идти речь только после окончательного устройства кочевого населения. Но, как и все благие пожелания бюрократии, эти здравые предположения покоятся под спудом, и та же администрация властной рукою оказывает содействие работе по организации переселенческих поселков.

Как отмечает автор газетной статьи, что «свободные земли» в Степи, находящиеся, по мнению степного генерал-губернатора И.П. Надарова, лишь во временном пользовании казахов и составляющие государственную собственность, свободно вырезаются под участки для переселенческих поселков. Куски степного пространства, в котором громадный район занимают безводные, песчаные солончаки с голыми, ни к чему не пригодными скалами, отводятся для земледельческой культуры. Соображения относительно того, что хорошие места в степи не менее нужны ее естественным хозяевам

— казахам, чем переселенцам, для культуртрегеров-русификаторов имеют значение лишь десятой важности приходит к мысли К.М. Рычков.

Просьбы казахов, хотя бы о временном приостановлении переселенческого движения в казахскую степь, центральной бюрократией совершенно игнорируются [10]. Громада переселенцев расплывается по степи, оперируя на лучших и иногда уже вспаханных казахами землях. Киргизы прекрасно сознают весь ужас своего положения. Эта глубокая драма, в которую бюрократия втянула казахский народ, сознается всеми, кроме правительства. Попытки представителей казахского народа открыть глаза правительству на действительное положение степи не имело успеха. Так, киргизы-депутаты от областей Семипалатинской, Акмолинской, Тургайской и Уральской — Нароконев, Кощегулов, Бережанов и Каратаев посетили главноуправляющего земледелием и землеустройством князя Васильчикова с целью обратить его внимание на невыносимое положение степи, создавшееся благодаря переселенческой колонизации. Депутаты представили министру свои соображения о необходимости остановить движение переселенцев в казахскую степь. Васильчиков ответил депутатам, что казахам пора осесть, и что необходимо положить конец кочевому образу жизни казахов.

Разбирая этот один из насущных местных вопросов на страницах редактируемой К.М. Рычковым газеты «Прииртышский край», он старался ознакомить читателей с тем, во что обошлась степи русская колонизация при современных условиях ее осуществления и какие отрицательные последствия получились теперь от соприкосновения двух культур — русской и казахской. Вытесняемые с родовых, насиженных мест, казахи не в состоянии оказать противодействие проникновению в степь русской культуры, разрушающей казахскую жизнь и ничего не дающей взамен этого разрушения [10]. Положение степи глубоко трагическое. Журналист подытоживает следующее: «Конечно, генерал-губернатор Надаров преследует меня, а не газету (именно меня, а не газету)».

К.М. Рычков в своей статье отмечает: «По-видимому, генерал-губернатору Надарову нужды нет, что от истребления газет страдают не только личные интересы работников печати, но и экономические и общественные интересы всего края, так как подобная точка зрения П.Н. Надарова на печать решительно мешает населению обширного Степного края, путем печати, единственного средства, остающегося в его распоряжении, — обсуждать вопросы, связанные с близкими реформами сибирской жизни, и, таким образом, указаниями жизненного опыта советами людей практики, исправлять и дополнять теоретические построения. Подобным «администратором» нужды нет, что задавленность местной прессы самым вредным образом отразится на реформе».

Ссылный журналист, делая вывод, пишет: «Вполне соглашаюсь с почтенным автором статьи «Сибирская печать и местные сатрапы», помещенной в № 9 «Сибирских вопросов», где он говорит, что «громдадное большинство губернаторов и генерал-губернаторов, из выслужившихся строевых офицеров и полицейских чиновников, является ничем иным, как типичными сатрапами дореформенной страны азиатского склада. Питомцы и клеветы самодержавия, они, конечно, органически не могут превратиться в нормальных представителей высшей провинциальной власти реформированной, конституционной страны и, пользуясь отдаленностью своих сатрапий, не перестают быть правителями в стиле азиатских владык [10]. Эти последние могикане, последние паладины самодержавия представляют собою и своею деятельностью вопиющее логическое противоречие с самыми элементарными принципами конституционного строя, и, строго говоря, характер их деятельности в Сибири, особенно по отношению к печати, явно расходится с видами и намерениями центрального правительства, которое все время старается показать, что оно вступило на новый конституционный путь».

К.М. Рычков полагает, что общественное мнение окраины должно, наконец, обратить на закрытие газет самое серьезное внимание и всеми силами, и средствами протестовать против административного террора, благодаря которому все сокращается, круг лиц, которые были готовы жертвовать своими силами, средствами и временем на общественную идейную работу [11].

О методах борьбы генерал-губернатора Надарова с революционной прессой сообщалось в другой газете «Сибирская жизнь», где описываются события, связанные с закрытием газет «Прииртышский край» и «Трудовая жизнь», о которых писал выше в своей статье журналист Рычков. Также отмечено в газете об административных мерах, предпринятых И.П. Надаровым: «На Пасхе здесь произошёл полный разгром печати. Редакторы двух газет «Прииртышский край» и «Трудовая жизнь» привлечены к суду и по распоряжению Степного генерал-губернатора Надарова высланы из пределов Степного генерал-губернаторства... Упорно ходят слухи о готовящейся высылке из города председателя общества рабочих г. Брудневского. Поговаривают о рождении правой газеты. В настоящее время область осталась даже без телеграмм. По поводу административной высылки редакторов семи-

палатинских газет сибирские депутаты послали Степному генерал-губернатору Надарову соответствующую телеграмму. Чем кончится вся эта история — покажет будущее» [12].

В последний год управления Степным краем И.П. Надаровым опять в чиновничьей ложе и в кругах общественности заговорили о ликвидации Степного генерал-губернаторства. Эти слухи муссировались на страницах периодической печати. На страницах газеты «Сибирская жизнь» имеется на данную тему статья «Слухи об административных переменах. Опасный замысел переселенческих чиновников». В ней говорится, что в последнее время циркулировали усиленные слухи о важных переменах в административном строе Степного края. Слухи особенно настойчиво ставились в связь с проездом генерал-адъютанта Пантелеева. Отмечено, что проезды этого генерала для Степного края очень знаменательны. В 1907 г. он совершал объезд сибирского казачьего войска для «вразумления» станичников, давших своему депутату столь неприятный для начальства наказ.

Далее автор статьи продолжает, что генералу Надарову, как наказному атаману, и председателю войскового правления полковнику Путинцеву было тогда поставлено на вид то, что они не досмотрели, как «зараза» проникла в войско, и не только не пресекли зло в корне, но, допуская собрания выборщиков и станичных обществ для обсуждения их нужд, тем самым способствовали пробуждению сознания в забитом казачестве. Полковник Путинцев был менее счастлив, чем генерал-губернатор Надаров, и вынужден был покинуть председательское кресло.

Теперь, опять констатирует автор, прибыл генерал-адъютант Пантелеев. «Что это предвещает?» — думали начальники отдельных частей, с сокрушением припоминая свои старые грехи. Теперь говорят об уходе И.П. Надарова и о совершенном упразднении должности Степного генерал-губернатора и командующего войсками Омского военного округа. Предполагается управление Акмолинской и Семипалатинской областей установить на тех же основаниях, как Тургайской и Уральской. Такую реформу нельзя не приветствовать.

Далее неизвестный корреспондент газеты поясняет, что дело в том, что канцелярия степного генерал-губернатора служит совершенно ненужной передаточной инстанцией, бесцельно тормозящей дела и обходящейся казне свыше 100 тысяч в год, не считая содержания генерал-губернатора и штата его свиты. Точно так же не выдерживает критики и такое учреждение, как отдельный Омский военный округ. При наличии в нем сравнительно ограниченного числа войсковых частей высшая администрация округа поглощает чрезмерно высокий процент всех расходов на военный округ. Присоединение Омского округа к Иркутскому было бы поэтому вполне целесообразно и практично. Жители Омска очень возмущены намерением местных представителей переселенческого управления перенести барак и больницу в самый центр города, на площадь у детского сада, к самому Иртышу. Прежнее место приняло совершенно антисанитарный вид; та же участь должна постигнуть и новое, если переселенческому управлению удастся завладеть им. Город отказал, но господин Резниченко уверяет, что князь Васильчиков совершит отчуждение этого места у города, а это грозит большими опасностями Омску в санитарном отношении, особенно ввиду возможной весной холеры. Никаких серьезных оснований для такой экспроприации у переселенческого управления нет, если не считать за таковые желание его омских агентов жить в городе. «Мы уверены, — делает вывод автор, — что город сумеет отстоять свою собственность от посягательства даже и главы переселенческого управления [13].

Конец жизни отставной генерал провел в родном Константинограде. Дата и обстоятельства смерти Надарова пока неизвестны. Ранее считалось, что он был расстрелян большевиками в 1920 г. Однако последними исследованиями точно установлено, что Иван Павлович прожил до 1922 г. После его смерти дочь Ольга с семьей переехала в Петербург; к сожалению, впоследствии архив генерала был уничтожен ввиду угрозы репрессий [14].

В целом, по второму хронологическому периоду (1906–1917) следует выделить следующие особенности Степных генерал-губернаторов. Для генерал-губернатора И.П. Надарова характерны черты:

1. Меры по поддержанию законного порядка в крае и борьба с преступностью.
2. Борьба с антиправительственной прессой, где печатались насущные проблемы общества того времени, минусы чиновничьего аппарата Степного края, земельный вопрос коренного населения.
3. Взаимодействие с должностными лицами туземной администрации по решению различных вопросов казахского населения, в частности, проведение разумной переселенческой политики, выделение земель под скотоводческие хозяйства казахов, административное обустройство края, реформирование судебной системы.
4. Решение бытовых проблем крестьян-переселенцев и казачьего населения.

5. Вновь разгоревшаяся дискуссия по поводу ликвидации Степного генерал-губернаторства и интеграции степных областей в российское административное территориальное пространство по типу внутренних губерний России.

Годы управления Степным краем И.П. Надарова приходятся на пик первой русской революции. 1906–1908 гг. — это годы становления реакции, борьба с инакомыслием и революционно настроенными слоями местного городского общества, рост криминогенной обстановки в степных областях. Роль И.П. Надарова на этом этапе борьба с оппозиционной прессой и последующее закрытие ряда печатных типографий за их антиправительственную деятельность. На этот же период приходится Столыпинская аграрная реформа, усиливается поток крестьян-переселенцев с центральных губерний России. В связи с этим меняется демографическая ситуация в крае. Происходит рост численности европейского населения, в частности, русского. В период служебной деятельности И.П. Надарова в 1908 г. усиливаются слухи о возврате вопроса, связанного с ликвидацией Степного генерал-губернаторства. Важный вклад И.П. Надарова состоит в том, что он сумел сохранить суд биев как важный судебный орган среди казахского населения.

Список литературы

- 1 Террор в Омске // Сибирская жизнь. — 1906. — 5 сент. — № 191. — С. 2.
- 2 Поучительный приказ // Сибирская жизнь. — 1906. — 23 сент. — № 205. — С. 1.
- 3 Петиция киргиз // Акмолинские областные ведомости. — 1906. — 19 марта. — № 19. — С. 2.
- 4 Сибирское обозрение // Сибирь. — Иркутск, 1906. — 27 окт. — № 3. — С. 4.
- 5 Телеграммы Петербургского телеграфного агентства. Внутренние: Омск // Сибирская жизнь. — Томск, 1907. — 26 июня. — № 57. — С. 3.
- 6 Труды частного совещания, созванного 20-го мая 1907 г. Степным генерал-губернатором по вопросам о нуждах киргизов Степного края. — Омск: Тип. Акм. обл. прав., 1908. — С. 90.
- 7 По Сибири: Кокчетав // Сибирская жизнь. — 1907. — 15 дек. — № 189. — С. 2.
- 8 Бюрократическая утопия // Сибирские вопросы. — 1908. — 8 авг. — № 17–18. — С. 1.
- 9 По Сибири: В Архангельскую губернию // Сибирская жизнь. — 1906. — 28 окт. — № 217. — С. 4.
- 10 По Сибири: Семипалатинск // Сибирская жизнь. — 1907. — 8 мая. — № 18. — С. 2.
- 11 Рычков К.М. Разгром Семипалатинской печати из-за местных вопросов / К.М. Рычков // Сибирские вопросы. — 1907. — 30 июня. — № 15. — С. 5.
- 12 По Сибири: Семипалатинск // Сибирская жизнь. — 1907. — 9 мая. — № 19. — С. 3.
- 13 Сибирские письма: Омск. (Слухи об административных переменах. Опасный замысел переселенческих чиновников) // Сибирские вопросы. — 1908. — 30 апр. — № 13. — С. 4.
- 14 Егорочев И. Забытый пророк Иван Надаров [Электронный ресурс] / И. Егорочев // Электронная версия газеты «Владивосток» № 3871 (7). — 2016. — 20 янв. — Режим доступа: <http://vladnews.ru>.

Ш.А. Илиясов, Н.Ә. Әбуов, Н. Дюлгерова

Дала өлкесінің генерал-губернаторы И. П.Надаровтың қызметі (1906–1908 жж.)

Мақалада Дала өлкесінің генерал-губернаторы Иван Павлович Надаровтың іс қағаздарын жүргізу және басқа да құжаттар бойынша зерттелген қызметтік қызметі көрсетілген (есептер, қызметтік хат-хабарлар, бұйрықтар және мерзімді баспасөз материалдары). И.П. Надаров Дала өлкесі сияқты ірі аймақтың дамуына өз үлесін қосты. Оның генерал-губернаторлығы бірінші орыс революциясының (1905–1907 жж.) кезеңімен сәйкес келді — бұл реформалардың және халықтың қоғамдық-саяси өмірінің қарқынды дамуының уақыты. Мақалада И.П. Надаровтың көрсетілген кезеңдегі қызметіне талдау жасалды. Оның сапарлары, жергілікті қазақ халқымен кездесулері және Үкімет жүргізіп отырған реформаларды түсіндіру жазбаша деректерде көрсетілген.

Кілт сөздер: Дала өлкесі, генерал-губернатор, мерзімді басылым, қызметтік тізім, Дала генерал-губернаторы кеңсесінің бұйрықтары.

Sh.A. Ilyasov, N.A. Abuov, N. Dyulgerova

Activities of Kazakh officials of the colonial administration of the Steppe region I.P. Nadarov (1906–1908 yy.)

This article presents the official activities of the Governor-General of the Steppe region Ivan Pavlovich Nadarov, which was studied by the office and other documentation, and these are reports, official correspondence, orders and materials of the periodical press. I.P. Nadarov made a certain contribution to the development of such a large region as the Steppe region. His General-governorship coincided with the period of the first Russian revolution (1905–1907) — a time of reforms and rapid development of social and political life of the population. The article also analyzes the activities of I.P. Nadarov in the specified period. His trips, meetings with the local Kazakh population and explanation of the reforms carried out by the government are also reflected in written sources. I.P. Nadarov's stay in the Steppe region became the last place of service in his career.

Keywords: Steppe region, Governor-General, periodicals, track record, orders of the office of the steppe Governor-General.

References

- 1 Terror v Omske (1906) [Terror in Omsk]. *Sibirskaya zhizn — Siberian life*, 191, 3 [in Russian].
- 2 Pouchitelnyi prikaz (1906) [Instructive order]. *Sibirskaya zhizn — Siberian life*, 205, 1 [in Russian].
- 3 Petitsiya kirghiz (1906) [The petition Kirghiz]. *Akmolinskije oblastnye vedomosti — Ak-mola regional Gazette*, 19, 2 [in Russian].
- 4 Sibirskoe obozrenie (1906) [Siberian review]. *Sibir — Siberia*, 3, 4 [in Russian].
- 5 Teleqrammy Peterburhskoho telegrafnoho ahentstva. Vnutrennie (1907) [Telegrams of the St. Petersburg Telegraph Agency. Internal]. *Sibirskaya zhizn — Siberian life*, 57, 3 [in Russian].
- 6 Trudy chastnogo soveshchaniia, sozvannogo 20-ho maia 1907 hoda Stepnym heneral-hubernatorom po voprosam o nuzhdakh kirghizov Stepnogo kraia (1908) [Proceedings of a private meeting convened on may 20, 1907 by the Steppe Governor-General on the needs of the Kyrgyz of the Steppe region]. Omsk: Tip. Akm. Obl. Prav. [in Russian].
- 7 Po Sibiri: Kokchetav (1907) [Across Siberia: Kokshetau]. *Sibirskaya zhizn — Siberian life*, 189, 2 [in Russian].
- 8 Biurokraticheskaia utopiia (1908) [Bureaucratic utopia]. *Sibirskie voprosy — Siberian issues*, 17–18, 1 [in Russian].
- 9 Po Sibiri: V Arhangel'skuiu guberniyu (1906) [Across Siberia. In Arkhangelsk province]. *Sibirskaya zhizn — Siberian life*, 217, 4 [in Russian].
- 10 Po Sibiri: Semipalatinsk (1908) [Across Siberia: Semipalatinsk]. *Sibirskaya zhizn — Siberian life*, 18, 2 [in Russian].
- 11 Rychkov, K.M. (1907). Razhrom Semipalatinskoi pechati iz-za mestnykh voprosov [The defeat of the Semipalatinsk press because of local issues]. *Sibirskie voprosy — Siberian issues*, 15, 5 [in Russian].
- 12 Po Sibiri: Semipalatinsk (1907) [Across Siberia: Semipalatinsk]. *Sibirskaya zhizn — Siberian life*, 19, 3 [in Russian].
- 13 Sibirskie pisma: Omsk. (Slukhi ob administrativnykh peremenakh. Opasnyi zamysel pereselencheskikh chinovnikov) (1908) [Siberian letters: Omsk. (Rumors of administrative changes. Dangerous plan of resettlement officials)]. *Sibirskie voprosy — Siberian issues*, 13, 4 [in Russian].
- 14 Egorochev, I. (2016). Zabytyi prorok Ivan Nadarov [The forgotten prophet Ivan Nadarov]. *Elektronnaya versiya gazety «Vladivostok» — Electronic version of the newspaper «Vladivostok», No. 3871*. Retrieved from <http://vladnews.ru> [in Russian].

Z.K. Kartova

*M. Kozybaev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan
(E-mail: kartov_m@mail.ru)*

History of examination and source study analysis of Amir Timur's diploma issued by the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV-beginning of the XV century

The article is devoted to a source study of the form of the waqf certificate issued by Amir Timur of the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi in the late XIV — early XV centuries. This is one of the earliest documents related to the socio-economic history of the cities of southern Kazakhstan. For a long time, the letter was considered a fake document. At the same time, the analysis of the form and steady turnovers applied to medieval acts of sources makes it possible to question the falsity of this document. It is determined that the conditional form of the waqfic literacy corresponds to all the structural components of medieval labels that were widely used in the chancellery of the Golden Horde and post-Golden Horde states. Diplomatic analysis of the document form confirms that all the articles of the initial label protocol (invocation, intitution, inscription) are present in the amir of Amir Timur. In the main part of the document, which consists of notification, sanction and corroboration, there are all the elements of the waqf (soyurgical) label. The final protocol (eschatocol) is missing. The order of their arrangement corresponds to the form of the granted labels issued during the period of functioning of the post-Golden Horde states. It should be taken into account that the publication of the waqfic diploma issued by Amir Timur to the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV — beginning of the XV centuries is of great importance for historical science. The source can be used in scientific research as the most important autochthonous and authentic source of the Middle Ages, containing genuine information about the socio-economic history, forms of land ownership and religious life of the medieval cities of southern Kazakhstan.

Keywords: waqfic literacy, conditional form, source study, Khan's label, medieval source.

The most important autochthonous and authentic source of the late XIV — early XV centuries is a waqfic letter given by Amir Timur of the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi. This is one of the earliest documents related to the socio-economic history of southern Kazakhstan, according to which at the end of the XIV-beginning of the XV century Amir Timur endowed the Khoja Ahmed Yasavi mausoleum in waqf a number of irrigated lands along with irrigation canals.

The original waqf diploma is stored in the document fund of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Uzbekistan Republic (Tashkent). There is also stored a handwritten copy of a waqfic diploma of Amir Timur rewritten in 1920–1921 by Ibadullah Adilov, a former employee of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Uzbekistan Republic [1; 136–137].

The document was put into scientific circulation at a meeting of the Turkestan circle of archeology enthusiasts on August 29, 1897 by N.P. Ostroumov. On October 16, 1897, at the meeting of the Turkestan circle of archeology enthusiasts, the original document was shown and a short paleographic description of the source was placed. The full text, typed in Arabic letters in the Tajik language, was also printed in the «Protocols of the Turkestan circle of archeology enthusiasts» (year third, Tashkent, 1898) [2]. Translation of the letter from the Persian original was carried out by A.A. Divaev, entitled «A Letters Patent, given by Timur to the Turkestan Mosque of AzretYasavi» and read out at a meeting of the Turkestan circle of archeology enthusiasts on January 12, 1898. «The meeting decided through the regional administration to collect all the necessary information about the waqfs mentioned in the letter, and to inform Baron V.R. Rosen. And also take all measures to protect the written monument and its rights, expressed in waqf-name» [3; 23].

A translation into Russian was first published in Tashkent in the «Turkestan Gazette» in 1901. In 1910, N.P. Ostroumov turned to the study of this document for the second time. The Russian translation of the granted letter together with the studies of A. Divaev translated into the Kazakh language was published in Turkestan in 2006 [1; 134].

In the Soviet period, a number of scientists used the data from the source in scientific research. In the work of K.A. Pishchulina «Syr Darya cities and their significance in the history of the Kazakh khanates in the XV–XVII centuries» the letter is mentioned as a source on the socio-economic history of southern Kazakhstan [4; 9].

M.E. Masson while studying the history of the emergence of the Khoja Ahmed Yasavi Mausoleum, gives a brief summary of the waqf diploma given by Timur to Mausoleum at the end of the XIV century [5; 40–41]. In the 60s of XX century text of the letter was used by A.E. Erenov in the monograph «Essays on the History of Feudal Land Relations among Kazakhs» for the analysis of agrarian and land relations in Central Asia [6; 46]. Naturally, the study of the text and content of the document was carried out in the context of the methodological guidelines of that period in the development of historical science.

In a number of works by O.D. Chekhovich the authenticity of this source has been repeatedly questioned. Here is what the author writes about the authenticity of the document: «At first glance, the very form of paper and ink of this letter (both of very poor quality) is doubtful..... Among the fragments of it, a piece of another thicker and lacquered ancient paper with a print of the seal attributed to Timuris imperceptibly pasted. The sharp difference between the paper itself and the paper on which the stamp is placed leaves no doubt that here we have the fact of a deliberate gross forgery» and this was the only argument in favor of falsification of the document [7; 43].

At the same time, the orientalist A. Akhmedov, who studied the documents of the Khiva khans, suggested that the seal on many medieval authentic sources was deliberately torn out. Amir Zekrgu also suggests that this was a peculiar way of redeeming the document. Therefore, it can be assumed that the lack of printing and pasting it at a later time is not a confirmation of the falsity of the document. The first translator of the text of the label A.A. Divaev points out that «in the text of the letter in three places there are stickers on which the text was reproduced or restored later» [2; 10]. According to M.E. Masson, «the text of the letter confirmed, as was accepted by all the rulers who subjugated the city. And at the end of the XVI century Timur's waqf certificate was confirmed by Shaybanid Abdallah Khan» [5]. It is possible that during the confirmation procedure, corroboration and the certification part of the form were lost and during its restoration the text was not accurately reproduced. And why was it necessary to confirm a fake document?

Also not entirely justified and questionable is the circumstance that in the 70s of XX century all the letters of Amir Timur were presented as fake documents. For example, in the work of O.D. Chekhovich «Overview of Central Asian Archeography» it is mentioned that V.V. Bartold published labels of the XV–XVII centuries «one of which, attributed to Timur, was exposed by V.V. Bartold as a fake of the second half of the XVI century» [8]. V.V. Bartold, who introduced into scientific circulation the text of the letter stored in the Syr-Darya regional government (case No. 197), writes the following: «the oldest document dates back to 803 (1400–1401) and is attributed to Timur; but the Khan's title given to Timur here, which he never wore, and other features of the style raise great doubts about its authenticity» [9; 317, 318]. There is also doubt about the use in the label of the name of the Syr Darya River, which is found in sources of a later period. V.V. Bartold doubts the authenticity of the document and attributes the falsification of the letter to the second half of the XVI century. At the same time, he points out that, despite this, its value for science is undeniable, since for a long time it served as an official document.

The authenticity of yet another letter of Amir Timur from 780 / 1378–1379 issued to the descendants of Abu Muslim in Khorezm, «is disputed on the following grounds: Timur did not bear the title «khan», indicated in the first line of this document..... In addition, the handwriting the nastalik by which the document was written was not used for this purpose in Timur's time; it was introduced later» [7; 271]. This rare document as the «Label of the gracious», issued in 1378–1379 by Amir Timur the the descendants of Abu Muslim, residents of the Darhan-ata massif in Khorezm, was kept in the archive of the Khiva khans as an important and holy document.

Thus, we are talking about the authenticity of not only one, but all three documents of Amir Timur — a letter of merit from 780 / 1378–1379, a letter of 803 / 1400–1401. and a waqf certificate given to the Ahmet Yasavi Mosque. Is such a steady trend possible in creating a series of «fake documents» owned by Amir Timur?

The possible falsity of these documents in no way means that they cannot be used in research practice, since the publication of the source itself is important for historical science. The source can be used in research, since «the fact that others could be obtained on the basis of this document speaks for the fact that in the XVI century he possessed real power, and therefore is of deep interest». In the Central Asian chancery there was a «tradition of replacing obsolete documents, the text of which became unreadable, to issue copies of them that used the power of the original» [9; 319]. Such copies were issued in full accordance with the originals, in some cases they were pasted sealed from the original seal, which could, of course, raise doubts about the authenticity of the document. V.P. Yudin in the comments and historical source study of the document notes: «Perhaps the label of Emir Timur underwent a similar replacement procedure, and the scribe lat-

er provided, in the simplicity of his soul, Timur's name with the title of Khan, which he never really wore» [9; 353]. There are similar cases in research practice, for example, the Tarkhan label of Timur-Kutluk in 1398 does not have a seal, despite this, it has been used and studied for a long time as a source on the history of the Golden Horde.

Even a preliminary acquaintance with the Russian translation by A.A. Divaev, shows that the text of the letter of award of Emir Timur, issued by the Turkestan mosque of Azret-Yasavi, differs from other labels. In this regard, we can prove that a document belongs to labels only after thoroughly identifying all the stable articles of its specific form. One should criticize the source for diplomatic analysis, since one must not forget that «in Russian versions the tendency is not for accurately documented, but for interpretation-semantic translation, which must be taken into account when identifying Russian versions of terms with their Turkic-originals» [10; 24].

The label form consists of the following robust articles:

- invocation (theology);
- intitulation (addressee);
- encryption (destination);
- notification (notice);
- disposition (definition);
- sanction (order);
- corroboration (certificate);
- eschatocol (final protocol).

Let us try to reconstruct each of the named parts in succession regarding the diploma of Amir Timur.

1. *Invocation (theology)*. The formula of theology in literacy is a motivated decree made up of numerous religious terms and expressions. «There is no existing and worthy god for worship, except the highest and most worthy of one God, and Muhammad is his messenger, may the blessing of God be upon him, over his purest family, adherents and all his followers, walking along the path of true faith!» [2].

2. *Intitulation (addressee)*. Here is the expression: «awarded by the mercy and award of the Most High Creator, Emir-Temir-Guragan, may God preserve his possessions forever, God will perpetuate his virtue to his people,» undoubtedly indicates the designation of the addressee. The text of the label contains a number of turns and terms confirming that the emir Timur is currently the ruler: «he will preserve his possessions,... will perpetuate virtue». Such treatment may only apply to a living person, in this case, to the addressee.

3. *Inscription (addressee)*. The addressee in the label is expressed very clearly. The name of the owner of the label indicates his consanguinity with the great Khoja Ahmet Yasavi. The label says: «Mir-Ali-Khoja-Sheikh, the son of Hasan-Sheikh, is one of the descendants of the great Sadr-Sheikh. Sadr Sheikh has the nickname «Hilvati Sheikh» and is the brother of the great Azret-Khoja-Ahmed-Yasavi.»

4. *Notification (notice)*. An article of the main part, informing or notifying, is the main component of the label form. In our text, it consists of two parts: the first — announces the appointment of Mir-Ali-Khoja-Sheikh as a mutavali, with all the rights arising from this, and the second — on the designation of the borders and possessions of waqf (soyyurgal). The object of the right to use was not just land, but irrigated land. Along with land and water, the irrigation system built on this land also became property. The labels themselves indicated which irrigation canals and areas passed into waqf.

For example, the waqf transferred to the Khoja Ahmet Yasawi Mosque consisted of «one irrigation canal called «Yangicha», originating from the spring «Khoja-Tumasa», with lands adjacent on both sides to this irrigation canal. The border of these lands passes through the Akjar road and approaches Azret-Kulil-Khair-Ata» [2; 9]. The label also confirms land ownership in the form of a waqf of Azret-Sagdi-Vakkas for two land koshas with water in the area of Mir-Kara-Su and Haji-Malyak irrigation ditches in the areas of Saganak and Chornak irrigation ditches.

Gardens were also assigned to the land that became the property of the clergy. For example, the plot occupied under this garden, apparently, had a significant territory, since to care for it with the label it was prescribed «to have two gardeners who know the responsibilities of a gardener» [2; 9]. In addition to the gardeners, it was supposed to keep at waqf: «two people by water carriers and sweepers, appointed from local residents, and these people should be able to carry out this work impeccably and immaculately, being inseparably in place and taking care of their work». For conscientious work, this category of people, as stipulated in the text of the label, was supposed to receive «annually one hundred and twenty batmans of grain bread product for the maintenance of each...» [2].

5. *Disposition (definition)*. The dispositional part is necessarily present in the form of the Tarkhan labels, while the vacuum labels do not contain turnover-orders indicating taxes and duties. The diploma of Emir Timur is a waqf, since it holds land tenure belonging to a religious institution that did not need exemption from taxes and levies. In this regard, this form article is not in the label.

6. In the label of Emir Timur, *sanction (order)* takes a significant place and consists of three clause articles: obligatory, restrictive and threatening. In a mandatory article, certain conditions are set before the label holder. The rights mutavali on the management of the waqf farm and land were still limited. It was forbidden to make all kinds of transactions with the lands belonging to the mosque, therefore, and irrigation canals, and also the transfer of the waqf to the inheritance of other persons was not allowed. For example, in the text of the label we read: «This Waqf is in no way subject to sale, cannot be inherited as property, and cannot be given under any pretext as a gift to anyone in the final or non-final form. This wakuf should be kept intact, in the very form of which it consists» [2; 5]. Thus, it can be assumed that to distribute the land at one's own discretion, as well as to make various kinds of gifts and inheritance, was the competence of only the supreme ruler (khan). Everyone who owned the land was somehow restricted in their rights to it.

7. *Corroboration (certificate)* — information on the identification marks of the document, always found in the text of acts, is not in the label of Timur. At the head of the original letter there is a golden cast of the seal of Emir Timur. Consequently, the label was initially confirmed, as indicated by A.A. Divaev [2; 1].

8. *Eschatology (final protocol)*. The place of writing, as well as the date of issue of Timur's label, is missing; instead, there is a quatrain at the end of the text. In meaning, it does not apply to the label. A.A. Divaev notes that the letter ends with «a four-line, written in a different handwriting in later times» [2; 13]. We give it in its entirety, in the form in which it was published by A.A. Divaev:

«There was no king like Timur-Guragan,

He appeared on this world in 735;

In 771, he conquered the whole universe,

And in 807 he left this world» [2; 13].

The fact that this text is attributed later is obvious.

The lack of corroboration and eschatology makes it difficult to determine the time of issue of the label.

But, judging by the text of the inscription, the addressee is currently the ruler: «And so, on these happy days, which coincided with the days when the Most High God opens the doors of the mercy storehouse to his chosen slaves, he, hoping for the great retribution of the Most High and asking for the intercessors the pray-ers of the holy and pious master of the grave (i.e., Azreta-Sultan), instituted several waqfs in the name of the Sultan of the path to truth, the Sultan of righteousness and truth, the best mystic, mystic leader of the most perfect people, the saint exalted in his time, the most gracious Sultan Khoja Ahmed-Yasavi, let God will illuminate the grave of his with beam of its luster. «Most likely, the label was written during the reign of Emir Timur, i.e. at the end of the XIV — beginning of the XV century. Moreover, «these happy days,» in our opinion, imply certain Muslim religious holidays, during which donations were made to religious institutions and great saints, in this case, Khoja-Ahmed-Yasavi.

Thus, the analysis of the internal form and the specific form of the granted letter gives the following results:

1. Diplomatic analysis confirms that the diploma of Emir Timur is a waqf label. The structure of the document corresponds to the act sources of the XIV–XVI centuries. In the conditional form of this kind of document, you can distinguish three parts (initial protocol, main part, final protocol) and 8 articles of the form. We see that all the articles of the initial protocol of the label (invocation, intitulation, and inscription) are present in Timur's granted letter. In the main part of the document, which consists of notification, sanction and corroboration, there are all the elements of the waqf (soyurgical) label. The final protocol (eschatocol) is missing.

The first translator of the text of the label A.A. Divaev points out that «in the text of the letter in three places there are stickers on which the text was reproduced or restored later» [2; 9]. According to M.E. Masson, «the text of the letter confirmed, as was accepted by all the rulers who subjugated the city. And at the end of the XVI century, Timur's waqf certificate was confirmed by the Shaybanid Abdallah Khan» [5]. It is possible that during the confirmation procedure, corroboration and the certification part of the form were lost and during its restoration the text was not accurately reproduced.

2. A certain complication of style and an increase in the text of the label reflects, to a certain extent, the power of the addressee and addresser. The mention of the name of Emir Timur in intitulation, due to the ex-

clusivity of his status in society, was reflected in the initial protocol of the form. Compared to similar labels in the text of this document intitulation occupies a significant place. The label form contains minor changes.

3. In the XIV–XV century's new stable versions of the addressee formulas for alerts, dispositions, and sanctions appeared, since with the conversion of labels into official paperwork their new varieties were developed. This indicates that over time not only the external form is lost, but also the internal content of the source is distorted. This is related not only to significant changes in the development of the innermost logic of historical science and conceptual approaches in terms of methodology, but also to changes in texts as official documents over the course of their centuries-old functioning.

4. It is necessary to reconstruct the form of the text of the granted letter of emir Timur. The conditional form of the Golden Horde labels consists of several semantic fragments of articles and components (articles of the conditional form). The order of their location should correspond to the form of the granted labels issued in a given period. The translated text of the diploma of Emir Timur by no means unites in itself homogeneous semantic fragments. When reading this rather difficult to read text, the researcher nevertheless gets some idea of its content. Almost none of saved semantic pieces does correspond to writing form of labels adopted in the XIII — XVI centuries. It is important to put all the turns-articles of the form in its place, i.e. as the document should be written according to the specific form.

5. The publication of the waqf diploma issued by Amir Timur to the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV — beginning of the XV century is of great importance for historical science. The source can be used in scientific research as the most important autochthonous and authentic source of the Middle Ages, containing genuine information about the socio-economic history, forms of land ownership and religious life of the medieval cities of southern Kazakhstan.

References

- 1 Муминов А.К. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасави / А.К. Муминов, Б.Е. Кумеков, У.А. Султонов, В.К. Шуховцов, Д.Т. Кенжетгаев, А.С. Кабылова, У.А. Утепбергенова, А.А. Айбасов. — Астана: «Мастер ПО» ЖШС, 2017. — 216 с.
- 2 Диваев А.А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави: (Пер. с перс.) / А.А. Диваев // Туркестанские ведомости. — Ташкент, 1901. — № 39, 41. — С. 1–13.
- 3 Байтанеев Б.А. А.А. Диваев — очерк жизни и деятельности / Б.А. Байтанеев. — Шымкент-Алматы, 2004. — 256 с.
- 4 Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII вв. / К.А. Пищулина // Казахстан в XV–XVIII веках (вопросы социально-политической истории). — Алматы, 1969. — С. 5–49.
- 5 Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмета в г. Туркестане / М.Е. Массон // ИСАГО. — Ташкент, 1929. — Т. XIX. — С. 39–45.
- 6 Еренов А.Е. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов / А.Е. Еренов. — Алматы, 1960. — 238 с.
- 7 Чехович О.Д. Задачи среднеазиатской дипломатики / О.Д. Чехович // Народы Азии и Африки. — 1969. — № 6. — С. 39–48.
- 8 Чехович О.Д. Обзор археографии Средней Азии / О.Д. Чехович // Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. — М., 1980. — С. 267–280.
- 9 Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). — Алматы, 1969. — 560 с.
- 10 Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам / А.П. Григорьев. — СПб., 2004. — 270 с.

З.К. Картова

Әмір Темірдің XIV ғ. аяғы мен XV ғ. басында Түркістандағы Қожа Ахмед Ясауи мешітіне берген жарлығының деректанулық талдауы мен зерттелу тарихы

Мақала XIV ғасырдың аяғы — XV ғасырдың басында Әмір Темірдің Түркістандағы Қожа Ахмед Ясауи мешітіне берген вакуфтік жарлықтың деректанулық талдауына арналған. Бұл жарлық Қазақстанның оңтүстік қалаларының әлеуметтік-экономикалық тарихына қатысты ең алғашқы құжаттардың бірі. Ұзақ уақыт бойы ол жалған құжат болып саналды. Сонымен бірге, ортағасырлық деректерінің мәтіндерінде қолданылған форма мен тұрақты айналымды талдау осы құжаттың жалған екендігіне күмән келтіруге мүмкіндік береді. Автордың пайымдауынша Вакуфтік жарлықтың мәтінінде қолданылған шартты формуляр Алтын Орда кезінде және Алтын Ордан кейінгі құрылған

мемлекеттердің кеңселерінде кеңінен қолданылған барлық құрылымдық компоненттерге сәйкес келеді. Дипломатиялық талдау Әмір Темірдің Түркістандағы Қожа Ахмед Ясауи мешітіне берген құжаттың мәтінінде вакуфтік жарлыққа сәйкес барлық маңызды құрылымдық компоненттеріне бар екендігін дәлелдейді (инвокация, интитуляция, инскрипция). Құжаттың нотификация, санкция және корроборациядан тұратын негізгі бөлімінде вакуфтік жарлыққа сәйкес тармақшалар бар. Жарлықтың соңғы құрылымдық компоненті (эсхатокол) жоқ. Оларды орналастыру реті Алтын Ордадан кейін өмір сүрген мемлекеттердің іс-құжаттарының формулярына сәйкес келеді. Әмір Темірдің XIV ғасырдың аяғы — XV ғасырдың басында Қожа Ахмет Ясауи мешітіне берген вакуфтік жарлықтың жариялануы тарих ғылымы үшін үлкен маңызға ие екенін ескеру қажет. Дереккөзді ғылыми зерттеулерде ортағасырлық қалаларының әлеуметтік-экономикалық тарихына, жер қатынастарына және діни өміріне қатысты маңызды автохтонды және шынайы құжаты ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: вакуфтік жарлық, шартты формуляр, деректанулық талдау, хан жарлықтары, ортағасырлық дерек.

З.К. Картова

История изучения и источниковедческий анализ грамоты Амира Тимура, выданной Туркестанской мечети Ходжа Ахмета Ясави в конце XIV — начале XV века

Статья посвящена источниковедческому анализу формуляра вакуфной грамоты, выданной Амиром Тимуром Туркестанской мечети Ходжи Ахмета Ясави в конце XIV — начале XV века. Это один из ранних документов, связанных с социально-экономической историей городов Южного Казахстана. Длительное время грамота считалась поддельным документом. Вместе с тем анализ формуляра и устойчивые обороты, применявшиеся к средневековым актовым источникам, позволяют подвергать сомнению вопрос о поддельности данного документа. Автор приходит к выводу, что условный формуляр вакуфной грамоты соответствует всем структурным компонентам средневековых ярлыков, широко применявшихся в канцелярии золотоордынских и послезолотоордынских государств. Дипломатический анализ формуляра документа подтверждает, что все статьи начального протокола ярлыка (инвокация, интитуляция, инскрипция) присутствуют в жалованной грамоте Амира Тимура. В основной части документа, которая состоит из нотификации, санкции и корроборации, есть все элементы вакуфного (союргального) ярлыка. Конечный протокол (эсхатокол) отсутствует. Порядок их расположения соответствует формуляру жалованных ярлыков, выданных в период функционирования послезолотоордынских государств. Следует принять во внимание, что публикация вакуфной грамоты, выданной Амиром Тимуром Туркестанской мечети Ходжи Ахмета Ясави в конце XIV — начале XV века, имеет огромное значение для исторической науки. Источник может быть использован при научных исследованиях как важнейший автохтонный и аутентичный источник средневековья, содержащий подлинные сведения о социально-экономической истории, формах землевладения и религиозной жизни средневековых городов Южного Казахстана.

Ключевые слова: вакуфная грамота, условный формуляр, источниковедческий анализ, ханский ярлык, средневековый актовый источник.

References

- 1 Muminov, A.K., Kumekov, B.E., Sultonov, A.A., Shukhovtsov, V.K., Kenzhetaev, D.T., Kabylova, A.S., Utepbergenova, U.A., & Aybasov, A.A. (2017). *Istoricheskie dokumenty mavzoleia Khodzha Akhmet Yasavi [Historical documents of the Khoja Ahmad Yasavi mausoleum]*. Astana [in Russian].
- 2 Divaev, A.A. (1901). *Zhalovannaia hramota, dannaia Timurom Turkestanskoi mecheti Azreta Yasavi (Perevod s persidskoho) [Letter of Grant, given by Timur to the Turkestan Mosque of Azret Yasavi: (Translation from Persian)]. Turkestanskii vedomosti, 39, 41, 1–13 [in Russian]*.
- 3 Baytaneev, B.A. (2004). *A.A. Divaev — ocherk zhizni i deiatelnosti [A.A. Divaev — an essay on life and activity]*. Shymkent-Almaty [in Russian].
- 4 Pishchulina, K.A. (1926). *Prisyrdarinskii horoda i ikh znachenie v istorii kazakhskikh khanstv v XV–XVII vv. [Prisyrdarya cities and their significance in the history of the Kazakh khanates in the XV–XVII centuries]. Kazakhstan v XV–XVIII vekakh (voprosy sotsialno-politicheskoi istorii) — Kazakhstan in the XV–XVIII centuries (issues of socio-political history)*. Almaty [in Russian].
- 5 Masson, M.E. (1929). *O postroike mavzoleia Khodzha Akhmeta v h. Turkestane [About the construction of the Khoja Ahmad Yasavi mausoleum in Turkestan]*. Tashkent [in Russian].
- 6 Erenov, A.E. (1960). *Ocherki po istorii feodalnykh zemelnykh otnoshenii u kazakhov [Essays on the history of feudal land relations among the Kazakhs]*. Almaty [in Russian].
- 7 Chekhovitch, O.D. (1969). *Zadachi sredneaziatskoi diplomatiki [The tasks of Central Asian diplomacy]. Narody Azii i Afriki — Peoples of Asia and Africa, 6, 39–48 [in Russian]*.

8 Chekhovich, O.D. (1980). *Obzor arkhеоhrafii Srednei Azii* [Overview of Central Asian Archeography]. *Srednevekovyi Vostok. Istorii, kultura, istochnikovedenie — Medieval East. History, culture, source study*, 267–280 [in Russian].

9 *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vv. (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii)* [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries (extracts from Persian and Turkic writings)]. (1969). Almaty [in Russian].

10 Grigoryev, A.P. (2004). *Sbornik khanskikh yarlykov russkim mitropolitam* [Collection of Khan labels to Russian metropolitans]. Saint Petersburg [in Russian].

А.С. Мусагалиева, Р.М. Мусабекова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: arai0410@mail.ru)*

Депортация азербайджанцев в Казахстан (1930–1940 гг.)

В статье исследована одна из неизученных тем по истории депортации народов в Казахстан, в том числе ссылка, высылка и депортация азербайджанцев в разные регионы республики. В Казахстан депортировали деятелей Азербайджанской Демократической Республики, то есть мусаватистов и иттихадистов, членов семей «изменников Родины», азербайджанцев из Южного Азербайджана, из приграничных зон Ирана. Депортация азербайджанцев отличается от истории депортации других народов СССР. Их ссылка или высылка начиналась с начала 1920-х гг. и продолжалась до конца 1940 г. Территория расселения тоже обширна: азербайджанцев отправляли и в Карагандинский исправительно-трудовой лагерь, и в южные регионы республики, и в Казахнефть, и в северные области республики, и в Акмолинский лагерь жен «изменников Родины». Во многих архивных документах азербайджанцев называют турками, ираноподданными. Сравнительный анализ новых архивных документов дает нам возможность открыть новые страницы этой истории. В современной казахстанской и азербайджанской историографии данная тема мало исследована. Сборник документов по теме депортации азербайджанцев не написан. Поэтому тема актуальная и требует новых исследований на основе новых архивных источников. Статья будет полезна для научной общественности и студентов профильных специальностей гуманитарных факультетов вузов, а также для широкой общественности. В работе представлены все важные направления для изучения данной тематики.

Ключевые слова: азербайджанцы, ссылка, высылка, депортация, репрессия, ираноподданные, Южный Казахстан.

Переселенческая политика в Казахстане совпадает и приходится на начало тридцатых годов XX в. Ее основная причина напрямую связана с политикой, проводимой государством. В 1930-е гг. Казахстан переживал исторические процессы, такие как политика сплошной коллективизации, насильственное оседание, открытие Карлага, голод в 1932–1933 гг., депортация спецпереселенцев.

Уже с начала 30-х гг. Казахстан стал местом ссылки крестьян из так называемых кулацких и байских хозяйств. Национальный состав трудпереселенцев 30-х гг. был весьма разнообразен [1]. Наряду с этим, начиная с 1931 г., в Карагандинской области открылся Карагандинский исправительно-трудовой лагерь. Карагандинский исправительно-трудовой лагерь являлся одним из составляющих ГУЛАГа СССР. Превращение казахской земли в своеобразную тюрьму народов началось именно в это время. Советская власть постепенно превратила Казахстан в регион депортированных народов.

Депортация азербайджанцев в Казахстан одна из неисследованных тем в истории репрессий в Казахстане. К сожалению, и в казахстанской исторической науке мало научных трудов по этой теме. Хотя в местных архивах документов по этому направлению достаточно.

Историю ссылки, высылки и депортации можно проанализировать по данным Всесоюзной переписи населения, проводившейся в разные годы. Если по данным Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Казахстане проживало только 46 азербайджанцев. В 1939 г. количественный состав резко увеличился до 12 996 человек, а в 1959 г. до 38 346 человек [2]. Основными местами расселения азербайджанцев стали Южно-Казахстанская, Алма-Атинская, Джамбулская области.

Ссылка, высылка из Азербайджана в Казахстан проводилась два раза:

– первая высылка в 1920-е гг., во времена «красного террора» в СССР. В Казахстан были высланы деятели Азербайджанской Демократической Республики, то есть мусаватисты и иттихадисты;

– вторая высылка состоялась в 1937–1938 гг., во времена «большого террора» в СССР. Высылали членов семей «изменников Родины» в Акмолинский лагерь жен «изменников Родины».

Депортация азербайджанцев в Казахстан осуществлялась два раза:

– депортация ираноподданных в 1936–1938 гг.;

– депортация азербайджанцев из Грузинской ССР в 1944 г.

История депортаций азербайджанцев в Казахстан в исследованиях имеет некоторую путаницу. В первую очередь, это связано с тем, что многие исследователи не различают национальностей. Первую депортацию называли депортацией ираноподданных. Как пишет историк Севиндж Алиева: «...дагестанские азербайджанцы — потомки иммигрантов из Южного Азербайджана, как и большинство населения с иностранным гражданством на территории Советского Союза, ошибочно записанные в советской переписи персами, были выселены с мест своего проживания. Напомним, что среди иранских подданных большинство составляли азербайджанцы, приезжавшие на заработки в родственный Азербайджан [3]. По мнению В.Земскова, понятие «иранцы» имело собирательный характер, включавшее в себя лиц различных национальностей (включая азербайджанцев), которые из Ирана [4].

Казахстанские ученые исследуют их как иранцев, и вследствие этого произошла путаница. Хотя в книге «История Казахстана: история и культура», в списке национальностей, которые живут в Казахстане, нет иранцев [2; 11]. В казахстанских документальных сборниках [5], в основном, описываются иранцы, выселенные из Азербайджана, бесспорно то, что там были азербайджанцы.

Депортацию из Грузинской ССР в 1944 г. называют депортацией турок-месхетинцев. Бесспорно, также и то, что там были и турки-месхетинцы, но и азербайджанцев было достаточно. Следует отметить еще, то что депортированные в своих документах называли себя азербайджанцами.

Самая громкая история связана с семьей азербайджанского лидера, создателя азербайджанской государственности Мамед Эмин Расулзаде. А. Балаев в своей книге «Мамед Эмин Расулзаде» пишет об этом следующее: «После долгих месяцев содержания в невыносимых условиях в различных тюрьмах Азербайджана всю семью М.Э. Расулзаде выслали в Казахстан, где скоро от голода и холода скончалась Марал ханум. В 1940 г., не выдержав трудных испытаний и, в особенности, потери своего старшего сына Расула, умерла супруга Мамед Эмина — Уммуль-бану ханум. Похоронив родную мать в казахстанских степях, младшая дочь Мамед Эмина — Халида решила тайно вернуться в Баку. Хотя это ей и удалось, но вскоре после прибытия в Баку она пропала без вести» [6]. Таким образом, от репрессий 30-х гг. удалось спастись лишь младшему сыну М.Э. Расулзаде — Азеру, которому пришлось практически в одиночку выдержать все суровые условия и трудности ссыльной жизни в казахских степях. И практически всю свою сознательную жизнь он провел вдали от родины — в Казахстане» [6; 222].

К сожалению, эта тема недостаточно исследована в казахстанской исторической науке. Ни азербайджанская диаспора, ни казахстанские историки не опубликовали новых источников по данной теме.

По мнению азербайджанских исследователей: «Во внесудебном порядке, Постановлением Особого Собрания АзГПУ от 12–13 июня 1927 г., к высылке в Казахстан сроком на 3 г. были осуждены 33 хана, бека и кулака. Уже 19 июля были высланы 22 бывших помещика» [7]. К сожалению, в казахстанской исторической науке эта тема также мало изучена.

В 1937 г. началась высылка из приграничной зоны Советского Союза. В соответствии с Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 17 декабря 1936 г. на НКВД СССР возложено переселение и хозяйственное устройство 400 хозяйств из приграничных районов Азербайджанской Республики. Эти хозяйства переселены в южные районы Казахской ССР, из которых 215 хозяйств на сельское хозяйство, 185 хозяйств переданы для трудового использования в рыбную промышленность, Караталский рисосовхоз и Талды-Курганский свеклосовхоз. 17 апреля 1937 г. Нарком НКВД Н.И. Ежов написал письмо Председателю СНК В.М. Молотову о финансировании мероприятий по переселению из Азербайджана в Казахстан [8].

19 января 1938 г. вышло Постановление ЦК ВКП(б) о принятии советского подданства подданными Ирана с приложением справки о наличии иранцев в Азербайджане. По Постановлению всех тех граждан иранцев, которые оформят советское подданство, переселить в месячный срок в Казахстан [8; 100]. 24 сентября 1938 г. в Казахстан выселены 2000 семей (6000 человек) иранцев, оформивших советское гражданство [5; 154, 155].

По сведениям справки НКВД о количестве осужденных за время с 1 октября 1936 г. по 1 ноября 1938 г., из 36906 чел, осужденных ВК Верховсуда, НКВД Азербайджанской ССР выслало 7894 ирано подданных [3].

План расселения хозяйств [5, 155]

№	Место расселения	Численность, хозяйств
Алма-Атинская область, Курдайский район		
1	Колхоз Караконуз	80
2	Шортобе	25
3	Каракамир	20
4	с. Успеновка	30
5	Благовещенка	40
6	Георгиевский совхоз	60
7	Чустрой	50
Южно-Казахстанская область		
1	Меркенский район: в колхозах	90 хозяйств
	в свеклосовхозах	40 хозяйств
2	Свердловский район, в колхозах	70
3	Джамбулский, в колхозах	110
4	Джуалинский район, в колхозах	90
5	Тюлькубасский, в колхозах	100
7	Сайрамский, в колхозах	120
8	Ленгерский, в колхозах	72
9	Арысский, в колхозах	40
10	Шаульдерский, в колхозах	50
11	Туркестанский, в колхозах	200
12	Каратасский	33
13	Келесский, в колхозах	100
14	В совхозе Дарбаза	30
15	Бостандыкский, в колхозах	90
16	Пахта-Аральский, в колхозах	60
17	В совхозе Пахта-Арал	300
18	Каучукпромхоз	100
	<i>Итого</i>	2000 хозяйств

Условия жизни спецпереселенцев в Пахта-Аральском районе Южно-Казахстанской области были трудные. Об этом отмечается в архивных документах: «Медобслуживание переселенцев, проживающих в колхозах района, находится в недопустимом состоянии. Медперсонала мало, почти во всех колхозах много случаев заболеваний. Имеются больные, лежащие в домах без всякого внимания (в колхозе «Политотдел» переселенец Генчев Гокчек и дети, в колхозе «Октябрь» переселенец Намай Халимов, Эмирах Рахимов, его жена уже лежат целый месяц), в больницу не отправляют, имеются случаи смертности. В колхозе «Октябрь» умерла свекровь Намая Халимова и после десятидневной болезни, без всякого внимания, умер 38-летний стахановец — зять бригадира колхоза «Октябрь» Джавадова Зайгета» [9].

Но надо сказать многим азербайджанцам помогло или облегчило их положение то, что они попали в Казахстан. Во-первых, азербайджанцы и казахи являются тюркоязычными народами, и близость языка, культуры сблизили родственные народы в трудные годы. Во-вторых, они попали в южные регионы республики, климат там был теплый. Но южные регионы занимались только земледелием или сельскохозяйственной работой, поэтому они уступали по своему экономическому положению промышленно развитым областям остальной территории республики. Только некоторые члены семей лидеров Азербайджанской Демократической Республики были в Караганде, а также члены семей «изменников Родины» в Акмолинске, в северном регионе страны.

Приведем в качестве примера некоторые устные источники по истории спецпереселенцев-азербайджанцев, которые проживают в Казахстане:

Заманов Эйвас Фейзуллаевич, азербайджанец, живет в Жамбылской области, в Кордайском районе, в с. Кордай: «Я знаю это по рассказам родителей, мои родители, будучи школьниками, были депортированы сюда в 1937 г. Их привезли в Чимкентскую область, Созакский район. И их вселили сюда. Там жили в основном казахские семьи, приезжие вселились в бараки, их было много и их поде-

лили по семьям. Потом они сами как-то устраивались. Если честно, в то время многие умерли от холода, от голода. Моя бабушка и родители всегда мне говорили, что мы остались живы благодаря казахам, потому что они делились всем тем, что у них было... Бабушку депортировали с пятью детьми. Моя мать была самой старшей среди них. Они прожили довольно сложную жизнь. Часть детей забрали в интернат, потому что было сложно кормить женщине одной. Забрали в интернат и раскидали их по всей Шымкентской области, многие из детей потерялись. Потом родители переехали сюда, в Чуйский район, и тут уже родился я. Моя бабушка последнего из своих детей нашла в 1967 г., спустя 30 лет. Я хорошо помню, какая была встреча, как мы ее нашли. Оказывается, ее удочерил старик. Он был казахом, был секретарем или председателем сельского совета, он такую должность занимал в Тулкюбасе. У него не было детей, а после того как удочерил, у него родилось 16 детей» [10].

Магерамова Кубра Ахметовна, азербайджанка, живет в Алматинской области, г. Талдыкорган: «Я, Магерамова Кубра Ахметовна, 1934 г. рождения, родилась в Нахчиванской области, в селе Ян-киджа. В семье нас было шестеро детей, 4 девочки, 2 мальчика. В 1937 г. наша семья была депортирована в Казахстан. Всех сгребали, всем скопом, и грузили, как скотину. Как родители рассказывали, везли в общем вагоне, там не было никаких условий. По дороге всякое было, люди умирали, даже не было времени их похоронить. Голодные, холодные, по всей видимости, это и была зима, к осени, потому что было холодно. Наша семья попала в село Кировск, Светлосовхоз, первое отделение. Каждому выделили землянку, кто сам себе эти землянки сооружал. И началась жизнь на новом месте. Топили соломой, даже бывало лебеду ели, ели то, что могли, что попадалось под руку. Те, кто не боится работы, и привыкли зарабатывать своим трудом, старались как-то получше жить, больше работали. Будучи маленькими, мы уже работали в поселке. У меня был брат старший (он уже ушел в мир иной), мы с ним всю тяжесть семьи перенесли на себе. Наша задача была принести в дом какое-то пропитание. Мы с ним ходили колоски собирали, когда поле уберут, чтобы мать могла лишний хлеб приготовить, потом продать этот хлеб на базаре и купить что-то другое, потому что то, что выдавали, невозможно было есть» [10; 31].

Баширов Гахрамон Дамат-Оглы: «Осень, конец ноября... приехали они 25 ноября с таким трудом, мучением, с района они добрались до Баку, с Баку парходом до Красноводска. В Красноводске они сели в паром, парходов мал было. 25 декабря «товарняком» — на товарном поезде, за один месяц мы доехали до станции Чу Джамбулской области Чуйского района. Месяц мы добирались, 9 детей в одном вагончике, там еще люди были. Приехали 25 декабря в Казахстан. Знали, что это такое — холод, зима... самый разгар зимы. Тогда в колхозе «Новый путь» сеяли два вида технических культур: хлопок, сахарную свеклу. Сахарную свеклу (машин-то не было) на лошадях, на быках, на бричках привозили в Чу, потом отправляли куда-то на сахарный завод. И вот мы приехали на свекловичную базу, куда сдают ее. От Чу до «Нового пути» 16 километров. Приехали, они сразу поехали в конюшню, распрягли лошадей. Приехали мы к дяде, дядя там с 37 г. обосновался. Там строили бараки, с этой стороны, две «квартиры», с этой — «две квартиры». Квартиры — это еще громко сказано — состояли из одной комнаты. Сперва мы у дяди жили, а потом год поработали там, в колхозе, в основном собирали свеклу, пшеницу» [10; 35].

Их ситуация была аналогична с другими спецпереселенцами и административно высланными (немцы, поляки и корейцы) в то время в Казахстан. Никаких условий жизни, неподготовленные места расселения, суровый климат, тяжелая работа в колхозах и совхозах и т.д.

С 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. по приказу НКВД № 00447 с 5 августа 1937 г. по 1 июля 1938 г. из 1420711 арестованных было репрессировано 13356 азербайджанцев, что составляло 0,9 % удельного веса общего числа арестованных. Следует принять во внимание, что арестованных иранцев (персидскоподданные азербайджанцы) насчитывалось 14994 человек (1,1 %) [3]. Таким образом, всего в 1938–1939 гг. было выселено свыше 8 тыс. иранцев (из них 6,3 тыс. — из Азербайджана). Они были расселены в Казахстане и Киргизии на положении административно высланных, т.е. трудпоселенческий (спецпереселенческий) статус был распространен на них, и они не учитывались в спецпоселенческой статистике. В 1938–1939 гг. была осуществлена частичная депортация иранцев, так как более 4,5 тыс. человек, проживавших в Грузии, тогда еще не выселили (до них очередь дошла в 1950 г.) [3, 12].

Но депортация ираноподанных с этим не закончилась. В 1939 г. высылка в Северный Казахстан продолжилась. Туда были переселены ираноподданные. В сентябре 1939 г. Л.П. Берия утвердил «План выселения в Северный Казахстан ираноподданных и членов их семей согласно решений Особого совещания при НКВД СССР от 11, 15 и 23 августа 1939 г.». Всего подлежало выселению в Се-

верный Казахстан 2081 ираноподданных, в том числе из Туркменской ССР — 952, Азербайджанской ССР — 321, Ростовской области — 267, Украинской ССР — 191, Дагестанской АССР — 99, Орджоникидзевского края — 70, Саратовской области — 45, Воронежской — 18, Чечено-Ингушской АССР — 18, Узбекской ССР — 16, Сталинградской области — 14, Кабардино-Балкарской АССР — 12, Армянской ССР — 11, Ленинградской области — 10, Грузинской ССР — 8, Тамбовской области — 8, Ивановской — 6, Орловской — 6, Куйбышевской — 2, Омской — 2, Белорусской ССР — 2, Краснодарского края — 2 и из Московской области — 1 человек [4; 12]. Но, увы, история этого выселения до сих пор не изучена.

Вторая мировая война усилила депортацию азербайджанцев в Казахстан. Азербайджанцев депортировали из Грузии, Азербайджана и приграничных районов.

Казахстанские исследователи называют эту депортацию выселением турков из Грузии. Туркмесхетинцы (их, как бы для ясности, частенько называли просто турками, а позднее азербайджанцами) — жители грузинской исторической области Месхет-Джавахети, присоединенной к России [8; 552]. Но это неправильно. Как показывают многочисленные архивные документы, среди них много было азербайджанцев.

31 июля 1944 г. вышло Постановление ГОКО № 6279 сс, подписанное И.Сталиным о переселении из пограничной полосы Грузинской ССР турков-месхетинцев, курдов и хемшинов. Из пограничной полосы Грузинской ССР — Ахалцихского, Адигенского, Аспиндзского, Ахалкалакского, Богданского районов и Аджарской АССР — 16 700 хозяйств с населением 86 000 человек турков, курдов и хемшинов, в том числе в Казахскую ССР — 40000 человек [8; 525]. Как отмечается в книге «Сталинские депортации. 1928–1953 гг.»: «Интересный случай на сей раз произошел с безотказным обычно Казахстаном. В сентябре 1944 г. его правительство, видимо, и так не справлявшееся с приемом всех прочих контингентов, попросило у Москвы «повременить с поставкой новых народов на спецпоселение», на что вместо согласия получило всего лишь урезание квоты» [8; 524].

Всего было выселено в Казахстан 6300 семей турков и азербайджанцев, общей численностью 27 833 человека [9; 8]. Конкретные сведения о количестве спецпереселенцев из Грузинской ССР содержатся в справке НКВД КазССР, составленной по областям [11].

№	Место расселения область	Численность, семья	Численность, чел.
1	Алма-Атинская	2544	11004
2	Джамбулская	822	3475
3	Кзыл-Ординская	373	1826
4	Талды-Курганская	377	1441
5	Южно-Казахстанская	2233	10147
<i>Итого:</i>		6309	27833

Известный казахстанский общественный деятель, доктор филологических наук Асылы Осман, дочь одного из депортированных азербайджанских семей, из села Хават Ахалкалакского района Грузинской ССР. Ей было три года. По ее воспоминаниям: «Депортировали тогда людей сразу из пяти районов, — вспоминает Асылы Алиевна. — Уже потом, по рассказам взрослых, я узнала, что сообщение о депортации пришло в три часа ночи. На сборы дали всего один час, а потом военные загрузили нас в американские машины с брезентом и повезли в неизвестность. В нашей семье три девочки и три мальчика. Самая младшая — Асия в те годы была грудничком, а папа — вернувшимся с войны инвалидом. К железной дороге везли нас часа три. Потом, словно скот, загрузили в товарные вагоны. Из-за тесноты ехать приходилось стоя. У кого-то прямо в пути начинались роды... Кто-то умирал... Не дай Бог никому пережить такое. Постепенно доехали мы до Тюлькубасской станции, где нас стали разбирать по своим домам местные жители. Так и началась наша жизнь в Казахстане» [12]. Она стала известным деятелем Казахстана, была депутатом Парламента Республики Казахстан. Несмотря на тяжелую судьбу, она смогла перебороть все трудности жизни.

В годы войны важными сферами экономики были добыча угля и нефти. Начиная с 1942 г. привлечение рабочей силы в промышленные предприятия Казахстана стало самым приоритетным. В 1943–1945 гг. продолжалось строительство Гурьевского нефтеперерабатывающего завода. Тогда он назывался Управлением строительства при Главном управлении аэродромного строительства Народного Комиссариата Внутренних дел СССР.

На территории республики среди объектов, на которых применялась сила специальных переселенцев и рабочих трудовой армии, были отдельные объекты НКВД. Поскольку спецпереселенцы были в государственных организациях под наблюдением, то решения об использовании их в качестве рабочих в казахстанской промышленности принимали органы власти. Согласно рекомендациям, данным в справке НКВД Казахской ССР, подготовленной для военного отдела Казахстанского ЦК ВКП (б) [1; 85–88], в целом, по Казахстану были направлены: 4000 человек — в Карагандауголь, 3000 — на специальное строительство центра в Гурьеве, 2000 человек — в Казахнефть. Из справки от 15 января 1943 г. Казахстанского нефтяного строительного треста видно, что на комбинате казахстанской нефти использовали силы мобилизованных рабочих и заключенных из лагерей и колоний, взятых в трудовую армию [1; 332].

Среди бойцов (так называли рабочих-спецпереселенцев) Главного управления аэродромного строительства НКВД СССР было 21 человек азербайджанской национальности [13]. А также 3 ираноподданные, даже начальник строительства А. Романовский написал письмо в Главное управление аэродромного строительства НКВД СССР об иностранных подданных. Он не знал, как поступить с ними [14]. Нам трудно было определить, как азербайджанцы попали туда. Мы полагаем, что их отправили туда как трудоармейцев и на рабочие колонии из других регионов республики.

Еще важная проблема в истории азербайджанцев в Казахстане — это АЛЖИР (Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»).

В 1937 г. на месте бывшего № 26 трудпоселка в Акмолинской области открылся Акмолинский лагерь «жен изменников» Родины, одна из точек Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Карлаг). Этот лагерь, который остался в истории аббревиатурой «АЛЖИР», был самым крупным и известным в Северном Казахстане. В этом лагере сидели жены государственных и партийных деятелей, интеллигенции, репрессированные в годы «большого террора» в 1937–1938 гг.

5 ноября 1934 г. Центральный исполнительный комитет и Совет народных комиссаров СССР приняли Постановление об Особом совещании при Народном комиссаре внутренних дел СССР [15]. В Постановлении предоставили Народному комиссариату внутренних дел СССР право применять к лицам, признаваемым общественно опасными: а) ссылку на срок до 5 лет под гласный надзор в местности, список который устанавливается Народным комиссариатом внутренних дел СССР; б) высылку на срок до 5 лет под гласный надзор с запрещением проживания в столицах, крупных городах и промышленных центрах СССР; в) заключение в исправительно-трудовые лагеря на срок до 5 лет; г) высылку за пределы СССР иностранных подданных, являющиеся общественно опасными [4; 115]. Так, для применения этих мер учреждается Особое совещание, в составе заместителей Народного комиссара внутренних дел СССР, уполномоченного Народного комиссариата внутренних дел СССР по РСФСР, начальника Главного управления рабоче-крестьянской милиции, Народного комиссара внутренних дел союзной республики, на территории которой возникло дело.

Акмолинское спецотделение Карлага НКВД было образовано на базе 26-го поселка трудпоселений на основании приказа НКВД СССР за № 00758 от 03 декабря 1937 г. и приказа по Управлению Карлага НКВД за № 0043 от 16 декабря 1937 г. [16]. Когда осудили «врагов народа», их жены и дети тоже подверглись аресту. Законодательная основа этих дел сделана Оперативным приказом Народного комиссара внутренних дел № 00486 от 15 августа 1937 г. [15; 116]. В Приказе было написано: «...с получением настоящего Приказа приступите к репрессированию жен изменников Родины, членов право-троцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных Военной коллегией и военными трибуналами по первой и второй категориям, начиная с 1 августа 1936 г.». Данный приказ надолго определил дальнейшую судьбу жен и детей репрессированных. Им уже никто не мог помочь.

В самом начале 1938 г. было открыто спецотделение в Акмолинске, входившее в структуру Карагандинского ИТЛ. Начиная с 10 января 1938 г., стали проходить этапы. Акмолинское спецотделение быстро заполнялось и в течение полугода переполнилось настолько, что руководство Карлага вынуждено было вначале временно распределять очередные этапы осужденных жен по другим лаготделениям. Акмолинское спецпоселение в самом конце 1939 г. влилось окончательно в Карлаг [17].

В 1939 г. лагерь перевели на хозрасчет, женщины стали работать. К этому времени здесь уже были построены руками узниц скотоводческие базы: молочные, коневодческие, свиноводческие фермы [18].

Список женщин, которые были в Акмолинском лагере «жен изменников» Родины, был опубликован в книге «Узницы «АЛЖИРа» (Список женщин — заключенных Акмолинского и других отделений Карлага)». В нем использованы материалы Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. В сборнике документов есть данные о 5380 женщинах, которые были узницами. Среди них 4546 женщин как члены семьи «изменника родины», остальные — по другим политическим обвинениям.

В лагере в 1930–1940 гг. было 41 (1 %) азербайджанских женщин. Все азербайджанки обвинены как члены семей «изменников Родины» по решению Особого совещания НКВД СССР.

№	Национальность	Численность	%
1	Азербайджанцы	44	1
	Умерли	2	0,5

В АЛЖИРе умерли две женщины-азербайджанки:

1. Алиева Майруха Сулейман-Кизы, приговорена 09.12.1937 г. ОСО при НКВД СССР как ЧСИР к 8 годам ИТЛ. Умерла 20.03.1939 г.

2. Мехтиева Турсун Гамза-Кизы, приговорена 09.12.1937 г. ОСО при НКВД СССР как ЧСИР к 8 годам ИТЛ. Умерла 20.12.1940 г.

31 мая 2011 г. в ходе открытия на территории Музея памятной плиты женщинам-азербайджанкам, узницам «АЛЖИРа» Гашимовым Закиром Ариф-оглы, послом Республики Азербайджан в Республике Казахстан, были переданы личные дела 44-х женщин-азербайджанок, узниц «АЛЖИРа».

Отметим, что источники по истории данного лагеря еще полностью не раскрыты. Обратим внимание на следующий факт. В Акмолинском лагере жен «изменников Родины» между 1938–1953 гг. были заключены 18 тысяч женщин, в течение этого времени кто-то уходил, кого-то переводили в другие лагеря. В сборнике, приведенном выше, представлены всего около 8 тысяч имен. По информации Музея политических репрессий «АЛЖИР» в Астане, с 2007 г. было выявлено 50 имен узниц, которые были внесены в список на «Стене памяти» при Музее. Поэтому работа по выявлению имен узниц должна найти свое продолжение.

Например, в списке «Узницы АЛЖИРа» нет жены Ахмед Джабад Ахунзаде — азербайджанского поэта, писателя, переводчика, журналиста, автора слов гимна Азербайджана. Ее зовут Шукрия. Есть данные в Книге памяти репрессированных бакинцев об Абдуллиной Ругии Гиреевне, жене Чобан-заде, — артистке Оперного театра в Баку. Она арестована 14 октября 1937 г. и была осуждена на восемь лет ИТЛ в качестве члена семьи изменника Родины. Но о ней нет сведений в книге «Узницы АЛЖИРа».

Среди ссыльных в Казахстан на спецпоселение можем назвать семью Гасана Рахманова. В годы гражданской войны Гасан Рахманов был военным комиссаром Первой стрелковой азербайджанской дивизии, потом начальником политотдела Каспийского пароходства, затем там же первым секретарем партии, какое-то время он исполнял обязанности министра культуры Азербайджана. Он внес свою лепту в проведение культурной революции в Азербайджане, будучи членом Комитета по введению нового (латинизированного) алфавита. Потом он был направлен на работу в Нахичеванскую АССР. Первый секретарь Нахичеванского обкома ВКП(б) Азербайджана — последняя должность Гасана Рахманова перед арестом. Он был арестован 1 октября 1937 г. [19].

Воспоминания Азы Рахмановой: «Мой отец, Гасан Рахманов, был комиссаром Азербайджанской стрелковой дивизии, дядя — Гусейн Рахманов — председателем Совнаркома Азербайджана, был еще один брат — Лятиф. В 1937 г. они были объявлены «врагами народа». Никто из них не выжил. Меня с сестрой и матерью сослали в Алтайский край, позже мы переехали в Казахстан» [20].

Подводя итоги, следует сказать о большой необходимости специального исследования по ссылке, высылке и депортации азербайджанцев в Казахстан.

Список литературы

- 1 Спецпереселенцы в Карагандинской области: сб. док. и материалов / Сост. Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева / под. ред. Е.К. Кубеева. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — С. 6.
- 2 История Казахстана: народы и культуры: учеб. пос. — Алматы: Дайк-пресс, 2001. — С. 427–428.

- 3 Алиева С. Сталинские репрессии в Азербайджане [Электронный ресурс] / С. Алиева. — Режим доступа: turkishnews.com
- 4 Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 / В.Н. Земсков. Ин-т российской истории. — М.: Наука, 2003. — 306 с.
- 5 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс; Қазақстан, 1998. — С. 152, 153.
- 6 Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг. / А. Балаев. — Баку: ЕЛМ, 1998. — 280 с.; Ра-сулзаде Мамед Эмин. Сб. произведений и писем / Сост., предисл. и примеч. С. Исхакова. — М.: Флинта, 2010 — 368 с.
- 7 Зейналов Е. Выселить из пределов Азербайджанской ССР / Е. Зейналов // Эхо. — 2017. — 12 апр. — С. 1, 2.
- 8 Сталинские депортации. 1928–1953. — М.: МФД, 2005. — С. 76.
- 9 Центральный государственный архив РК. — Ф. 1987. — Оп. 1. — Д. 16. — Л.23–29.
- 10 Депортация народов в Казахстан в 1930–1950 гг.: общность истории (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930–50 годы в Казахстан), под общ. ред. Б.И. Ракишевой. — Астана, 2013. (Сер. «Устная история»). — С. 28–29.
- 11 ЦГА РК. — Ф. 1987. — Оп. 1. — Д. 20. — Л. 10.
- 12 Мухтарова Т. Асылы — драгоценная дочь нашей страны / Т. Мухтарова // Заман жаршысы. — 2017. — № 1. — С. 1, 2.
- 13 Государственный архив Атырауской области. — Ф. 198. — Оп. 1. — Д. 303. — Л. 31.
- 14 Государственный архив Атырауской области. — Ф. 198. — Оп. 2. — Д. 14а. — Л. 54.
- 15 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М.: Республика, 1993. — С. 10.
- 16 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников родины»: история и судьбы / А.Р. Кукушкина. — Караганда: Болашақ-Баспа, 2002. — С. 3.
- 17 Узницы «АЛЖИРА». Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. — М.: Звенья, 2003. — С. 126.
- 18 Государственный архив Акмолинской области. — Ф. 1277. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 4.
- 19 Рахманова А.Г. Мемориал. Воспоминания, размышления, документальные свидетельства / А.Г. Рахманова. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Островитянин, 2016. — С. 330.
- 20 Врач от Бога. К юбилею Азы Гасановны Рахмановой // Вечерний Петербург. — 2012. — 27 сент. — С. 1–3.

А.С. Мусагалиева, Р.М. Мусабекова

Қазақстанға әзірбайжандардың жер аударылуы (1930–1940 жж.)

Мақалада халықтардың Қазақстанға жер аударылуы тарихындағы зерттелмеген тақырыптардың бірі, оның ішінде әзірбайжандарды республиканың әртүрлі аймақтарына жер аударылуы зерттелді. Қазақстанға Әзірбайжан Демократиялық Республикасының қайраткерлерін, яғни мусаватисттер және иттихадистер, «Отанын сатқандардың» отбасы мүшелері, Иранның шекаралас аймағынан, Оңтүстік Әзірбайжан әзірбайжандарын жер аударды. Әзірбайжандардың жер аударылуы КСРО-ның басқа халықтарының жер аударылу тарихынан өзгеше. Оларды жер аудару 1920 жылдардың басынан басталып 1940 жылдың соңына дейін жалғасты. Орналасу территориясы да кең: әзірбайжандарды Қарағанды еңбекпен-түзеу лагеріне, республиканың оңтүстік аймақтарына, солтүстік облыстарға, Ақмоладағы «Отанын сатқандар» лагеріне жіберді. Сонымен қатар, көптеген архивтік құжаттарда әзірбайжандарды түріктер, ирандықтар деп атайды. Жаңа архивтік құжаттарды салыстырмалы талдау бізге осы тарихта жаңа парақтарды ашуға мүмкіндік береді. Қазіргі қазақстандық және әзірбайжандық тарихнамада аталған тақырып аз зерттелген. Әзірбайжандардың жер аударылуы тақырыбы бойынша құжаттар жинағы жазылмаған. Сондықтан тақырып өзекті, жаңа архив деректеріне негізделген жаңа зерттеулерді талап етеді. Мақала ғылыми қауым және жоғары оқу орындарының гуманитарлық факультеттерінің бейінді мамандықтары студенттеріне, сонымен қатар көпшілікке пайдалы. Жұмыста аталған тақырыпты зерттеу үшін барлық маңызды бағыттар көрсетілген.

Кілт сөздер: әзірбайжандар, күштеп жер аударулар, репрессиялар, ирандықтар, Оңтүстік Қазақстан.

A. Mussagaliyeva, R. Mussabekova

Deportation of Azerbaijanis to Kazakhstan (1930–1940)

The article explores one of the unexplored topics on the history of the deportation of peoples to Kazakhstan, including exile, expulsion and deportation of Azerbaijanis to different regions of the republic. The deputies of the Azerbaijan Democratic Republic, that is, the Mousavatists and Ittihadists, members of the family of «traitors to the Motherland», Azerbaijanis from South Azerbaijan, from the border areas of Iran were deported to Kazakhstan. The deportation of Azerbaijanis differs from the history of the deportation of other peoples of the USSR. Their reference or expulsion begins from the beginning of the 1920s and continues with

deportation until the end of 1940. The settlement territory is also extensive: Azerbaijanis were sent to the Karaganda labor camp, to the southern regions of the republic, and to Kazakhneft, and to the northern regions of the republic, and in Akmola camp of wives of «traitors to the Motherland». And also in many archival documents Azerbaijanis are called Turks, Iranians. A comparative analysis of new archival documents gives us the opportunity to open new pages of this story. In modern Kazakhstan and Azerbaijan historiography, this topic has been little studied. The collection of documents on the deportation of Azerbaijanis is not written. Therefore, the topic is relevant, and requires new research based on new archival sources. The article will be useful for the scientific community and students of relevant specialties of humanitarian faculties of universities, as well as for the general public. The article shows all the important areas for research on this topic. The main results of the research work reveal a new topic for further more in-depth research.

Keywords: Azerbaijanis, exile, deportation, deportation, repression, Iranian citizens, South Kazakhstan.

References

- 1 Zhumashev, R.M., & Miheeva, L.V. (2007). *Spetspereselentsy v Karahandinskoi oblasti [Special settlers in the Karaganda region]*. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Russian].
- 2 *Istoriia Kazakhstana: narody i kultury* (2001) [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 3 Alieva, S. Stalinskie repressii v Azerbaidzhane [The Stalinist repressions in Azerbaijan]. *turkishnews.com*. Retrieved from turkishnews.com [in Russian].
- 4 Zemskov, V.N. (2003). *Spetsposeleentsy v SSSR, 1930–1960 [Special settlers in the USSR, 1930–1960]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Deportatsiia narodov v Kazakhstan v 1930–1950 hh.: obshchnost istorii» (interviu s postradavshimi ot deportatsii v 1930–50 hody v Kazakhstan. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby (1998) [Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Fate]. Almaty: Arys; Kazakhstan [in Russian].
- 6 Balaev, A. (1998). *Azerbajdzhanskoe natsionalnoe dvizhenie v 1917–1918 hh. [Azerbaijan national movement in 1917–1918]*. Baku: ELM. Rasulzade Mamed Emin. *Sbornik proizvedenii i pisem [Collection of works and letters]*. Moscow: Flinta [in Russian].
- 7 Zeynalov, E. (2017). Vyselit iz predelov Azerbaidzhanskoi SSR [To evict from the limits of the Azerbaijan SSR]. *Ekho. April 12*, 1, 2 [in Russian].
- 8 Stalinskie deportatsii. 1928–1953 (2005) [Stalin's deportations. 1928–1953]. Moscow: MFD [in Russian].
- 9 Tsentralnyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the RK]. F. 1987. Op. 1. D. 16. L. 23–29 [in Russian].
- 10 Rakisheva, B. (2013). Deportatsiia narodov v Kazakhstan v 1930–1950 hh.: obshchnost istorii (interviu s postradavshimi ot deportatsii v 1930–50 hody v Kazakhstan) [Deportation of peoples to Kazakhstan in 1930–1950: common history (interview with victims of deportations from 1930–50 to Kazakhstan)]. Astana [in Russian].
- 11 Tsentralnyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the RK]. F. 1987. Op. 1. D. 20. L. 10 [in Russian].
- 12 Muhtarova, T. (2017). Asyly — drahotsennaia doch nashei strany [Asyly, precious daughter of our country]. *Zaman zharshysy, No. 1*, 1, 2 [in Russian].
- 13 Hosudarstvennyi arkhiv Atyrauskoï oblasti [State archive of Atyrau region]. F. 198. Op. 1. D. 303. L. 31 [in Russian].
- 14 Hosudarstvennyi arkhiv Atyrauskoï oblasti [State archive of Atyrau region]. F. 198. Op. 2. D. 14a. L. 54 [in Russian].
- 15 Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiiakh i rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (1993) [Collection of laws and regulations on repression and rehabilitation of victims of political repression]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 16 Kukushkina, A.R. (2002). *Akmolinskii laher zhen «izmennikov Rodiny»: istoriia i sudby [Akmola camp of wives of «traitors to the motherland»: history and destinies]*. Karaganda: Bolashak-Baspa [in Russian].
- 17 Uznitsy «ALZHIRA». Spisok zhenshchin-zaklyuchennykh Akmolinskoho i druhih otdelenii Karlaha (2003) [Prisoners of «ALGIR». List of women prisoners of Akmola and other Karlag branches]. Moscow: Zvenia [in Russian].
- 18 Hosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [The State Archive of the Akmola region]. F. 1277. Op. 1. D. 14. L. 4 [in Russian].
- 19 Rakhmanova, A.G. (2016). *Memorial. Vospominaniia, razmyshleniia, dokumentalnye svidetelstva [Memorial. Memories, reflections, documentary evidence]*. (2d ed.). Saint Petersburg: Ostrovitianin [in Russian].
- 20 Vrach ot Boha (2012). K iubileiu Azy Hasanovny Rakhmanovoi [Physician from God. For the anniversary of Aza Gasanovna Rakhmanova]. *Vechernii Peterburh — Evening Petersburg, September 27*, 1–3 [in Russian].

Z.G. Saktaganova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zauresh63@mail.ru)***Tattimbet: Great Names of the Kazakh Steppe of the XIX century**

This article is published as part of the implementation of the project «Analytical research on updating, developing scientifically based selection criteria and information support for the project» Great Names of the Great Steppe «at the Chokan Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. In this project, the study of the contribution of prominent figures to the formation of statehood, science and culture of the country is being updated. The personality of Tattimbet Kazangapuly, which is the object of research in this work, played a huge role in the development of the Kazakh musical culture of the XIX and XX centuries. This article discusses the biography of the great kyushi (composer), the factors that contributed to the formation of this great personality: the composer's family tree, family traditions, the influence of close relatives, the cultural and intellectual environment, that is, everything that contributed to the formation of the «Tattimbet phenomenon». At a young age, Tattimbet formed as a mature kyushi, a wonderful performer with an extensive repertoire. A lot of various legends went about the life of Tattimbet, some of them are given in the article. An original, talented, handsome young man with exquisite taste, brilliant wit, aristocracy in behavior, the young Tattimbet was a favorite of the public. All aspects of life attracted the attention of the authors: musical performance, the great composer's gift of kyushi, legends and traditions associated with this area of life and creativity. Particular emphasis is placed on the administrative activities of Tattimbet, as the volost ruler of the Nurbike-Shansharovskaya volost of the Karkaraly district in 1842–1854, famous for its high moral qualities, justice, and the ability to help others. It also touches on the role of Tattimbet in the exploration of the mineral resources of Sary-Arka, as an unrivaled expert on the ore deposits of his region. The article is written on a complex of various materials: published research and journalistic works about the Kazakh kyusha; archival documents, family traditions and memories of the descendants of Tattimbet and others are involved. Opinions of researchers about the years of birth and death of the composer are given, which to this day remain designated as versions of various authors.

Keywords: Tattimbet, great names, Kazakh steppe, Sary-Arka, Kazakh society, culture.

In 2019, at the Institute of History and Ethnology. C.Ch. Valikhanova, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, the project which called «An analytical study on updating, developing scientifically based selection criteria and information support for the project» Great Names of the Great Steppe «is being implemented. The project is carried out in the context of the large project «RukhaniZhangryu» and «The Seven Faces of the Great Steppe», in which the study of the contribution of prominent figures to the formation of statehood, science and culture of the country with the aim of an objective study of national history, which in the «mass consciousness is mainly personified» is updated. In the cohort of Great Names of the Great Steppe, one of such personalities that left their name in history was TattimbetKazangapuly (1815 (1817)–1859 (1860)) — one of the founders of classical dombra music, an outstanding composer of the 19th century, an unsurpassed author and performer of tunes (kyus)Shertpe style, Kazakh volost ruler, public figure and diplomat.

The XIX century for Kazakh society is one of the most difficult and crucial periods of modern history. The process of joining the territories of the Younger, Middle and GreatZhuzes to the Russian Empire was completed. The Russian government launched a series of major administrative and territorial reforms in the 1820s, 1860s, 1880s and 1890s with the aim of transforming traditional Kazakh society: eliminated the institution of the khan's power, changed the status of the institution of obies and sultans, trying to reduce their role in Kazakh society, make the Kazakh steppe elite governable, etc. These reforms, the ongoing colonization of the Kazakh steppe, the seizure of the best land from nomads, spontaneous peasant resettlement, etc. caused massive national liberation movements of the Kazakhs. It is no coincidence that this period was designated as «ZarZaman — The Age of Sorrow», which received the name from the literary movement in Kazakh poetry. Colorful figures appear in Kazakh poetry, as a reflection of the people's grief for lost prosperity and well-being — akynsShortanbayKanayuly, DulatBabatayuly, Murat Monkeuly, AbubakirKerdery and others. Their works reflect public sentiment, a protest against imperial politics in the steppe and its consequences. But this crucial era gave birth to great musicians, thinkers, the philosophy of whose works, despite the most difficult period, was saturated with optimism and a huge faith in the future of Kazakh society:

Kurmangazy Sagyrbayuly, Dauletkerey, Musa Zhayau and others. Among these outstanding representatives of the Kazakh traditional musical culture, Tattimbet Kazangapuly should be named.

The name Tattimbet in the second half of the XIX and the first third of the twentieth century was known far beyond the borders of Sary-Arka. After the repressions of the 1930s, the Kazakh traditional culture, as well as the names of the bearers of this culture, began to be gradually replaced by «ideologically and class-verified» representatives of the new socialist world. Today is the name of the great kuyer (kuysy), an outstanding composer Tattimbet in the «golden fund» of Kazakh musical art. The carrier of the genetic code of the Kazakhs Sary-Arka Tattimbet took a worthy place in the galaxy of great representatives of Kazakh culture of the XIX century.

We have to be agreed with the researchers of his life and work that «several factors contributed to the appearance Tattimbet's phenomenon. First of all, these are clan traditions: after all, among the Tattimbet's direct ancestors there were a lot of bies, sera singers, wits, etc. An important place in the development of the talent of the future kuyer (kyushy) was occupied by the cultural environment, which preserved the history of the people, their spiritual heritage and highly developed music, especially instrumental. And finally, the Tattimbet's creativity was directly influenced by the nature of the native land, the unique beauty of Sary-Arka» [1, 33]. All these factors, undoubtedly, were fundamental in the formation of Tattimbet's unique personality.

Tattimbet came from the subgenus Bektemir, the clan branch of Shanshar, the Karakesek clan of the Argyn tribe of the Middle Zhuze. The Tattimbet's genealogy is traced by the following lineage (shezhire): Argyn — Meiram — Karakesek — Aksha — Boshan — Taz — Bulbul — Shanshar — Bektemir — Mosheke — Kazangap — Tattimbet. According to legend, it was Shanshar who brought his fellow tribesmen to Sary-Arka and laid the foundation for a separate clan branch. Shanshar had three wives: Aybike, Nurbika and Kyzdarbika. Among the descendants of Shanshar and Aybike, the famous bies — Kedilbek, Kazdausty Kazybek, Bekbolat, Alshymbay glorified the genus; from musicians and akyns — Madi. From Shanshar and Nurbika sons were born, from one of whom — Bektemira the future known in the steppe sere Bitan and Shitan, as well as Daulet and Mosheke. From Mosheke was born Kazangap. Kazangap had sons — Yrsymbet, Kuttymbet, Tattimbet, Zhaksymbet, Ashymbet, Duysen and daughter Maryam [1; 183].

The well-known Kazakh poet Kakimbek Salykov describes the Tattimbet's family tree in his articles: «In the Argyn clan of Central Kazakhstan, the famous Karakesek residents lived in the mountains of Edirey, Bedirei, Myrzyk, conquered from the Zhungar tribes and named after their batyrs. Zhungar Batyr Myrzyk had three daughters: Aybike, Nurbika, Kyzdarbik. All of them were beautiful and smart, Shansharovdzhigits fell in love with them, and all the current genealogy that came from them went. In tsarist times, these three dynasties formed the basis of two rural districts called Aibike-Shanshar and Nurbike-Shanshar. The famous Keldibek was born from Aibike — the father of the great «Kazdausta Kazbek» — adviser to Khan Abylai, a former Kazakh diplomat and biy — the sender of justice, he was a recognized wise leader who contributed to the development of the statehood of the Kazakh people. Next are Bekbolat — the father of the famous singer, poet Madi, Tlensha and contemporary Tattimbet supreme biy Alshynbay, the grandfather of Abay's wife. Another sister branch went from Nurbike: Bertis, Mosheke, Mynbay, Kazangap, Tattimbet. Alshynbay was the beat of the Aybike-Shansharovskiy volost, Kazangap-Nurbike-Shanshara» [2, 3].

In this way, among the Tattimbet's ancestors and relatives, there were famous personalities of the Kazakh steppe: political and public figures, bi — Keldibek bi, Kazdausty Kazybek bi, Bekbolat bi, Alshymbay bi; the valiant warriors-batyrs who defended the Kazakh land from the Dzungars — the son of Shanshar Bertis; singers, musicians, sere — Bitan and Shitan, Kontai and Tontai. So the first factor — the genealogy, the genetic roots of the great musician, indeed, played a huge role in the birth of the Tattimbet phenomenon. In the dissertation research M. Ya. Gamarnik cites a number of legends about the ancestors of Tattimbet collected by the author from the elders of Karkaralinsk [1; 38–41].

The second factor is the cultural environment and the environment in which Tattimbet grew and developed. Tattimbet's father Kazangap Moshekeuly lived around 1775–1845, was an influential and famous volost ruler. S.B. Bronevsky, who visited Central Kazakhstan (Sary-Arku) in the 1820s, tells about «sultans» of the Middle Zhuze in his Notes: «Having found peace and reliable protection, they deliberately multiplied and enriched themselves; now there are Sultans between them, the most significant of them: Urusovs, Tashenevs and Chancharovs» [3, 180], that is, about the descendants of Shanshar. The descendants of Shanshar were not sultans, but family nobility, wealth and influence made it possible to characterize them with Major General Bronevsky. Kazangap in 1824 was elected the foreman of the Bektemir clan, in 1832 — the aul foreman, 1840–1844 (1845) — the volost ruler of the Nurbike-Chancharovskiy volost. The surviving archival docu-

ments cited in the studies suggest a significant influence of Kazangap among the Kazakhs of the Middle Zhuz and among the colonial authorities. In particular, it is known that Kazangap was among the invited sultans, bies and elders of the «Karakessekvolosts» to the council for announcing «the opening of the District Administration at the Karkaraly natural boundary», that is, the establishment of the Karkaraly district [4; 262–265]. A documentary source from the State Archive of the Omsk Region, dated January 22, 1842, recorded: «Kazangap, son of Mushikin, I am 67 years old, I don't know any letters, Vera of the Mohammedan, Karkaraly district, Nurbike-Chancharovvolostbiy, and according to the choice of the people, I have been managing the indicated volost since 1840» [5; 46]. Kazangap governs this volost until his death, until 1845. The Russian colonial authorities understood that the reforms would arouse the rejection of the local population and attracted the most authoritative and influential representatives of the steppe nobility, including Kazangap, to stabilize the situation and «calm» the population. He enjoyed great respect in the steppe, had a kind and fair character, solving the problems of his fellow tribesmen, was well versed in the norms of customary law of the Kazakhs. In 1830 he was at a reception with the Russian Emperor Nicholas I in St. Petersburg, and received the rank of lieutenant for conscientious service [6, 129–130]. At the end of 1938–1840, the Kazakh bies Kazangap, Alshybai and Kunanbai were awarded a silver medal with a bas-relief of Nicholas I [1; 51, 6; 103]. The Kazangap family was associated with AbayKunanbaev: Abay's mother, Ulzhan, was a descendant of Shanshar, and the granddaughter of the bi, AlshimbayDilda, became Abay's first wife. MusatayTattimbet married his eldest son to the daughter of the volost governor Musa Shormanov. As you can see, the Kazakh steppe elite made marriages to strengthen their position and condition.

There is no coincidence that onBirzhan and Sarah's aitys, there were lines about the Kazangap family known in the steppe: «Kazangap is honored as a joke, Famous already from the cradle in the family, Here, everything is with ranks, with wealth and with business, Wife is colonel here, colonel is a child» [7; 302, 8; 126].

In a wealthy family of the influential and wealthy bi, public figure and volost ruler KazangapMoshekeuly, from his wife Akbope from the Kerey family in the winter, at the Kyzylzhal (Mosheke-bulak) aul (natural boundary) Myrzhyk (now the Karkaraly district of the Karaganda region) was born Tattimbet. The date of his birth in various sources diverges: 1813, 1815, 1816 or 1817. A number of authors (A.K. Zhubanov, K.S. Musatayev — a direct descendant of Tattimbet) call the composer's date of birth 1817, others (U. Bekenov, A. Meydimbekov) — 1815. According to the formulary about the service of the governor of the Nurbike-ChancharovskiyvolostKarkaralinsky of TattimbetKazangapovBiya District dated 1852, it is indicated that BiyTattimbetKazangapov is 39 years old (based on the data of this document, the birth date of the biy is 1813). Mentioned in this vein by the authors and 1816 [9; 12]. But all the versions regarding Tattimbet's birth year are of the nature of assumptions, hypotheses and even archival documents cannot give an accurate date (a 12-year cyclic animal calendar functioned in the Kazakh steppe, so Russian officials poorly oriented in it very roughly indicated these or those dates). The childhood of Tattimbet, wrote K. Salykov, passed in favorable conditions of a peaceful and rich life. The seemingly vast steppes of Sary-Arka, the amazing beauty of Karkaraly have surrounded the boy since childhood. Being the most gifted child in the family, according to the legends, from early childhood Tattimbet impressed others with his observation, sharp mind, quick wit and bright musical talent. His mother Akbope, who knew a large number of folk songs and tales, had a great influence on him. According to the book of A.K. Zhubanova, she «may have loved Tattimbet more than his brothers and sisters, because of the eight children of Kazangap, no one was particularly distinguished by a craving for art» [10; 167]. It is quite natural that Kazangap often had notable guests behind the dastarkhan — public, political, religious figures, bies, musicians, akyns, etc. their presence, creativity, conversations could not help but bring up a capable boy — a talented and eminent environment influenced the formation of thinking, talent, worldview as a whole. The art of solving litigation in the steppe, administrative experience was shared by father Kazangap, a relative of Alshymbay bi; a great role in the formation of Tattimbet was played by his grandfather Mosheke. At a young age, Tattimbet examines various complaints, adjudicates, becomes known throughout the district.

The first music teacher was Kazangap's younger brother, Tattimbet's uncle, Ali, who taught him how to play dombra, and was called a «kyushi boy» in his childhood as a talented child [2, 3]. Kuandykdombra player, the famous kyushyBaizhigit's student, passed on the art of kuys to him. Tattimbet mastered the dominant Shertpe style of the Arka tradition. According to the studies of art historians, this style had «ancient origins and got its classical expression in the music of Saryniyaz-tor and Baizhigit — the main predecessors of Tattimbet as kyushi». Very little information is left about Saryniyaz-tor; a little more is known about Bayzhigit. He lived in the 18th century in East Kazakhstan (on the territory of modern Semipalatinsk region), being an eyewitness of the Kazakh-Dzungarian wars, expressed heroic themes, patriotic and epic spirit in his

works — kyyyah. Among the students of Baizhigit was the famous dombra player Kuandyk, who transferred to his students Kenjebai and Tattimbet his art of dombra performance and composing music [1; 51; 52].

At a young age, Tattimbet formed as a mature kyushi, a wonderful performer with an extensive repertoire. About the Tattimbet's life, there were many different legends. An original, talented, handsome young man with exquisite taste, brilliant wit, aristocracy in behavior, young Tattimbet was a favorite of the public. Being a bright and original sere (singer, musician, improviser, artist), the young man created a festive mood where he appeared. In beautiful outfits, with a rich decoration of horses, in a large and noisy accompaniment of horsemen, the lyric musician liked the girls and was a welcome guest at all the holidays in the Kazakh steppe. Researchers define the place and role of sere in the Kazakh society as follows: «extravagant people of the Epicurean sense» — A.V. Zataevich [11; 83]; «Steppe actor» — A.K. Zhubanov [10; 166]; «Universalism of talent», «kighthood and nobility» sere, with a predominance of love topics in their work — E. Ismailov [12]; «A wandering singer-musician», «their repertoire was distinguished not only by epic tales, but also by artistic performances, in which jokes, jokes, and sometimes costume tricks occupied a significant place» — A.Kh. Margulan [13; 71]; «Kighthood» of sere, adoration and «deification» of salas and sere, which were given «an honorable place above the elders — aksakals, bies, sultans» — E. Tursunov [14; 56]; sala and sere were called upon to define «youth culture» in society, their functions were not limited solely to entertaining ones, they, educating young people, formed their steppe etiquette — A.I. Mukhambetova [15]. But Tattimbet was not just sere. In his work, Tattimbet was an extraordinary person, combining a poet, singer, sera, a talented dombra performer and a wonderful composer.

There are many legends about Tattimbet and his kuies. Some legends live in several ways. According to one legend, Tattimbet taught his horse Bozzhorg to «dance» to the sounds of his dombra, performing his kuy «Kara zhorga» («Black-headed ambler»). According to another option, he even showed this number to the steppe governor-general, receiving as a present from the last an umbrella with which Tattimbet allegedly did not part later (one can imagine such a sight; in the 19th century, in the Kazakh steppe of a horseman riding a horse with an open umbrella from the sun) A.K. Zhubanov in his book calls him «steppe actor». One of the legendary tricks was the Tattimbet's ability to play the dombra with the big thumb. A.K. Zhubanov writes: «There are legends among the people that Tattimbet was able to masterfully play the kuy» Bylkildak «with the palm of his hand and even with the big thumb» [10; 166].

According to another legend, the Tattimbet's music, his dombra had a healing effect. The young 18-year-old musician Tattimbet came to the rich Kushikbay, whose only son died. The inconsolable elder was in a state of sorrow, did not want to live. Tattimbet sat on the threshold of his master's yurt and began to play. According to this legend, Tattimbet played 2 days and 2 nights without a break, starting with mournful melodies, and moved on to life-affirming motives. The storytellers claim that Tattimbet played 62 kuy, according to the nomads, the man had 62 tamyr (veins) and, having played 1 kuy, Tattimbet «outlived» 1 tamyr, «revealing» the vital energy of a heartbroken father. Having played 62 kyua, the young kuier (kyushy) brought back to life a man who had lost its meaning. Several variations of this legend are recorded by various authors.

One of the legends says about the kyushy musical competition with the famous dombra player, where each of the performers played 39 kuies. Tattimbet won, the conductor of the Tattimbet Karaganda Orchestra of Kazakh Folk Instruments, the honored worker of Kazakhstan A. Shokanbaevsaid, having removed his shoes, the kyushy played the last 40th kyu with his big thumb [9; 12]. Another version of this legend was given by Kakimbek Salykov. It tells about the creation of the kyu «Sylkyldak» («Playful Laughter»), and it is also associated with the story of the performance of 40 kuyes by Tattimbet. This story, as the author claims, is known in all corners of Kazakhstan. Abai's mother, Ulzhan, had a younger sister, Malkar, the daughter of Bai Turpan. From an early age, Malkara was known as a wonderful performer of Kazakh kuies on a dombra, knowing many kuies, including Tattimbet. The kyusha works were very popular and, as they said in the steppe, some dombrists demanded a horse for training one of his kuy. Two young musicians met at the Koyandinsky fair at the musical aitys. It was there that the akyns, musicians, poets gathered; life was in full swing at the fair, there were always a lot of interested public and spectators. Musical aitys passed between Malkara and Tattimbet, 40 kyuev was played by each performer, and Malkara had to repeat the played kuty of Tattimbet, it seemed that she was not inferior in skill, but Tattimbet performed the first-born kuy «Sylkyldak» forty-first. Malkara, who heard him for the first time, was not able to repeat the author's new cue and admitted defeat [2, 3].

Tattimbet'skyu, composed by him, at a young age (Okshekyu, Sylkyldak, etc.) allowed researchers of the kyushy's musical art to classify him as a lyric composer. Getting acquainted with publications on the

works of Tattimbet, we counted about a dozen different versions of the legends about the creation of only one syulkyldakkyu, which indicates the enormous popularity and legendaryness of both the work and the personality of the kyushi composer. Tattimbet often performed with his works «Saryzhailau», «Balbraun» and others at the Koyandinsky fair, his admirer was a good acquaintance of kyushi and the founder of the famous fair VarnavaBotov [16; 10].

From a young age, Tattimbet helps his father in administrative and judicial activities, solving complex issues of court cases. Being a fair bi and a respectable person, a generous person who helped those in need, Tattimbet won great respect from his fellow countrymen. He defended the interests of the clan in difficult times before the Russian administration. During the heavy jute of 1840–1841, which led to the mass death of cattle among nomads, a number of volost rulers appealed to the representative of the tsarist administration, assessor of the Karkaraly district of Negovsky with a request to re-register the cattle (the census of cattle of 1840 did not take into account the case that happened later, in the winter of 1840–1841). The decision of the issue was delayed. Then in the summer, July 26, 1841, Tattimbet and BerdyTlenchin appealed to the district order with a request to allow them a trip to Omsk to resolve the issue of Kazakhs in need of their volost. According to archival documents, they managed to go to Omsk and seek help [5; 82]. Responding to what happened, empathizing with these events, Tattimbet composes the ky «Nar Shokken» [17; 234].

Tattimbet is the author of more than 40 cuyes of various subjects (Kosbasar, Kokeikesti, Bylkyldak, Koramzhan, Alshagyr, BozAigyr, SaryOzen, Boztorgay, Balbyrauyn, ZhetimKyz «and others»), in musical creativity affirms itself as a lyric poet. The debut kuy «Sylkyldak» glorified the young kyusha throughout the steppe. In the SaryZhailau cue, philosophical sentiments about nature and life are clearly expressed. Art historians write: «By the refinement of musical thought, the perfection of the means of expressiveness and the scale of the composition, this work can be called brilliant» [1; 94]. His works are distinguished by subtle lyricism, deep psychologism, and exceptional figurative power. Even in his youth, Tattimbet created the cuys of an epic warehouse with the deepest philosophical meaning, woeful fancies and thinking of a mature person («Kosbasar», «Alshagyr», etc.), which were polar different from his works of the auto-style sere. Steppe rumor attributed to the 18-year-old Tattimbet the words: «I have absorbed the grief of all my people». In the works of Tattimbet, not only the local Sary-Arka tradition was reflected, it traced the musical traditions of other regions of Kazakhstan. Art critics are unanimous that Tattimbet is a professional musician of the oral tradition, whose work is the pinnacle of the Arkinschool of shertpe-kuev.

The pinnacle of Tattimbet's work is the Kokeikestiku, created in the last years of the composer's life. His cui hit a large number of performing techniques, the scale and monumentality of forms, a variety of themes, plots and images. Tattimbet was an excellent performer and improviser. In 1838, Tattimbet arrived in Omsk for a meeting of biys and was invited to an appointment with the vice-governor. He played his famous kyu «Cosbsar» at the official's house, and demonstrated the musician's amazing skill in playing the Kazakh dombra [17; 3].

TattimbetKazangapuly served as the volost ruler of the Nurbike-Shansharovskayavolost of the Karkaraly district (1842–1854), famous for his high moral qualities, justice, and the ability to help others. There are archival evidence about his stay in the service: «the centurion TattimbetKazangapov, by rank, uses his personal nobility, but is not registered in the merchant guild. He was the ruler of the Nurbike-Chancharskyvolost of the Karkaraly district from January 20, 1842 to January 25, 1854 and was dismissed from this position due to domestic circumstances following the request filed in the order on July 29, 1853, he was not and is not under trial and investigation» [18; 89]. According to other sources, Tattimbet was elected a volost ruler in 1844 and, after the death of his father in 1845, he was approved in office [18; 83, 84]. There are documents written by Tattimbet and testifying to his desire to protect the Kazakhs from people suffering distemper or loss in trade.

On October 22, 1851, a joint meeting of volostbiys took place in Karakalinsk, and Tattimbet, the father of AbayKunanbay and others participated in it, after the meeting several volost rulers of the Karakalaly district (including Tattimbet among them) went to Omsk, which indicates a rather high reputation in the eyes of the Russian administration of Tattimbet, as a volost ruler.

Tattimbet belonged to that part of the Kazakh steppe elite, which understood the impossibility of open resistance to the colonization of the Kazakh steppes by the Russian state. Like his father, he accepts the military rank of the Russian army. In 1853, Tattimbet was awarded the title of coronet. In the winter of 1855, Tattimbetas a member of the Kazakh delegation — 8 deputies of the Middle Zhuz went to St. Petersburg, participated in the coronation ceremony of Emperor Alexander II. The list of deputies was quite impressive: «1. Advisor to the regional board of Siberian Kaisaks, Lt. Col. ChingizUalikhanov» (father of

ShokanUalikhanov). He speaks Russian decently. «2. Senior Sulan of Akmola District Warrant Officer Ibrahim Dzhaikbaev. He speaks Russian decently. 3. Senior sultan of the Bayanaul district centurion Musa Chormanov. He speaks Russian decently. 4. The Sultan of the Akmolinsky district of Begaly Kunurkuldzhin. He does not speak Russian. 5. The meeting from the Kaisaks of the Bayanaul district corral Shekerbay Malgeldin. He does not speak Russian. 6. Volost manager of the Aleke-Baidalinskyvolost Akkoshar Kichkentaev. He does not speak Russian. 7. Biy of the Nurbike-Shansharskyvolost of the Karkaraly district Tattimbet Kazangapov. He does not speak Russian. 8. Biy of the Esenbai-Karaulvolost of the Kokchetav district ChubekBaysarin. He does not speak Russian» [8]. SabitMukanov writes that Tattimbet got to this list as follows. Due to the rivalry of the senior sultans Kusbek and Zhamantay for a place in the delegation, they were both deprived of this opportunity, and influential Kazakhs nominated KunanbaiUskembayev (Abay's father) to this place. But Kunanbay was preparing for a pilgrimage to Mecca and refused to travel to Petersburg, offering Tattimbet instead. The latter had enough merit; his candidacy was approved. Now it's hard to say whether it was so in fact, to determine historical is a fact or a fiction of the writer is difficult. But Tattimbet joined the Kazakh delegation and went to Petersburg. March 23, 1855, Alexander I received a delegation. At the reception, Tattimbet performed several of his cuys and was awarded: he was awarded the silver medal «Anna on the tape» for performing art, as well as for the administrative service, received the rank of centurion of the Russian army. According to family legends, the king Tattimbet was presented with a steel blade with an emerald on the handle and engraving «Kirghiz-kaisakuTattimbut from the Sovereign Emperor» [19; 12]. Some of these royal gifts, according to the local historian Y. Popov, are kept by his descendants [8]. According to family legends told by K.S. Musataeva, Tattimbet was also at the reception of Nicholas I.

The direct descendant of Tattimbet in the fifth generation K.S. Musataeva said that Tattimbet, his sons and grandchildren were the most educated people of their land. Kyushi himself made a hajj to Mecca and Medina, knew Arabic and Russian (in the archival documents of the Russian authorities it was written that he was illiterate and did not know the Russian language, apparently, this meant knowledge of the Cyrillic alphabet, and as for the Russian language, family tradition, Tattimbet may not be perfect, but he knew the Russian language).

«Kyushi was very fond of books», said K. Musataeva, «in his house in a certain place, covered with a carpet, was a whole library of volumes in gilded bindings. During the years of persecution and persecution of his descendants, almost all of Tattimbet's personal belongings were lost» [19; 12].

Nature generously rewarded Tattimbet with other talents. According to legend, Tattimbet was a hunter, jeweler, musical master, making dombra, a weapons master; perfectly owned a saber, war Kamcha [20]. Tattimbet was a hospitable host. In the diaries of the exiled Pole A. Yanushkevich there were records of his stay in the Tattimbet yurt, where he and his companions stayed for 4 days.

Tattimbet and his family played a huge role in preserving and increasing the wealth and nature of their native land. Tattimbet himself played a role in the exploration of the minerals of Sarah Arka. He had acquaintances and connections with geologists and Russian merchants-industrialists. The development of the Sary-Arka economy was facilitated by the Tattimbet brothers. Kuttymbet was engaged in breeding horses, including elite breeds. Researcher M Gamarnik claims that he also went to see the emperor and was awarded a medal. Yrsymbet was engaged in enlightenment of the region, invited mullahs from Tattaria and Bashkiria for fellow tribesmen.

Tattimbet and his first wife Akbope (Kalaya) had three sons — Musatay (1836–1920), Kysatay (Ksatay, 1838–1921), Isatay (1840–1960). Isatay was very talented, but died at a young age (20, 21 years). The first wife of kyushi died when the children were still small, yearning for her, according to legends, Tattimbet composed the kyu «Akbope» (but researchers write that this kyu did not survive and did not reach us). Later Tattimbet was married to a 17-year-old girl Yessim from the BauyrBoshan clan. Becoming a real mother to the sons of Tattimbet, Boshan gave birth to a daughter, Saule, who inherited her father's talent as a dombrist, but died at a young age of 16–17. The sons of Tattimbet were, according to the recollections of fellow countrymen, people with high moral standards and spiritual purity, fair and had abilities. They performed the hajj to Mecca and Medina, and the people called them «kazha» [18; 12].

The date of Tattimbet's death is 1859 and the following data on these circumstances are reported by researcher M. Beisenbaev [6; 128]. In the last years of Tattimbet's life, a major lawsuit arose over the issue of free land not far from Tattimbet's nomads. To clarify the issue, one of the officials goes to the kyushi village and tries to find it. But the aksakals of the aul inform him of the death of Tattimbet. A report dated June 6, 1860 arrives in the Karakaraly district order that «the former governor of the Nurbike-Chancharovvolost, the centurion TattimbetKazangapov, who was also subject to interrogations in this case, died» [1; 104]. Another

document suggests that instead of Tattimbet, B. Koysomasov was elected to the post of the volost governor in 1859, Musattay's son Tattimbet became his deputy [6; 128, 129]. But this document does not talk about the death of kyusha. There is a version of A. Meidimbekov, according to which the year of Tattimbet's death is 1860. According to the memoirs of contemporaries, Tattimbet was very ill before his death, did not get out of bed and could not take part in volost affairs. Researcher of the life and work of Tattimbet M. Gamarnik agrees with this date [1; 104].

Tattimbet was in his district an unrivaled connoisseur of ore deposits. From the middle of the XIX century, the industrial development of the region begins. Russian merchants go to the Kazakh steppe to explore and develop deposits, build mining plants. Tattimbet is familiar with some of them, in particular with S.I. Popov. In 1857, Tattimbet received a certificate for the production of «gold mining». Tattimbet was well aware that the industrial development of the region is inevitable in the future.

Tattimbet's descendants and fellow countrymen do everything possible to preserve his work in the historical memory the work of the great kyushi Tattimbet, including K.S. Musataeva from Almaty, Saule Gzavier, currently living in France, her husband, the French historian Gzavier Allez, explores the masterpieces of the famous composer. He convinced music publishers of the uniqueness of Tattimbet's creative heritage, on his initiative and with his help, an album with the works of the great composer was released in the world-famous music studio of Paris «Buda Musique» [21]. This is an invaluable tribute to the creativity of Tattimbet. Cui Tattimbeta is widely represented in the repertoire of all orchestras of Kazakhstan. A music school, a philharmonic society and an orchestra of Kazakh folk instruments in the city of Karaganda are named after Tattimbet. In the village of Egindybulak there is a memorial monument-stela (bas-relief), a memorial plaque; named street. A mausoleum was erected on the grave of Tattimbet near the village of Aktasty in 1962. March 11, 2016 in Ankara (Turkey) in honor of the composer Tattimbet opened a park named after him.

Reference

- 1 Гамарник М.Я. Жизнь и творчество Таттимбета: дис. ... канд. искусствоведения / М.Я. Гамарник. — Алма-Ата, 1996. — 183 с.
- 2 Салыков К. Он умножил славу народа / К. Салыков // Подробности. — 2005. — 13 дек. — № 190. — С. 3.
- 3 Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды / С.Б. Броневский // Отечественные записки. — Ч. XLII. — Кн. СХХI. — 1830. — Авг. — СПб., 1830. — С. 162–192.
- 4 Дело об открытии Каркаралинского и Кокчетавского округов. — ГАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 299. — Л. 660.
- 5 Дело о незаконных поступках бывшего заседателя Каркаралинского Округного Приказа Неговского. — Ч. I. ГАОО. — Ф. 3. — Оп. 2. — Д. 1988. — Л. 500.
- 6 Бейсенбаев М. Абай және оның заманы / М. Бейсенбаев. — Алматы: Жазушы, 1988. — 136 б.
- 7 Муканов С. Промелькнувший метеор / С. Муканов. — Кн. II. — Алма-Ата: Жазушы, 1976. — 411 с.
- 8 Попов Ю. Золотая домбра Таттимбета / Ю. Попов // Нива. — 2001. — № 12. — С. 126–132.
- 9 Машнина А. Загадки Таттимбета / А. Машнина // Новый-Вестник. — 2016. — 13 апр. (№ 15). — С. 12, 13.
- 10 Жубанов А.К. Струны столетий / А.К. Жубанов. — Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. — 396 с.
- 11 Затаевич А.В. 500 казахских песен и кюйев / А.В. Затаевич. — Алма-Ата: Наркомпресс КазССР, 1931. — 312 с.
- 12 Исмаилов Е. Акын / Е. Исмаилов. — Алма-Ата: Казгослитиздат, 1957. — 340 с.
- 13 Маргулан А.Х. О носителях древней поэтической культуры казахского народа / А.Х. Маргулан // М.О. Ауэзову: сб. ст. к его шестидесятилетию. — Алма-Ата: Наука, 1959. — С. 70–89.
- 14 Турсунов Е.Д. Происхождение древних типов носителей казахской устно-поэтической традиции: автореф. дис. ... д-ра филос. наук / Е.Д. Турсунов. — Алма-Ата, 1976. — 79 с.
- 15 Мухамбетова А.И. Жанровая система и типы носителей казахской традиционной музыкально-поэтической культуры / А.И. Мухамбетова. — Алма-Ата, 1989. — 78 с.
- 16 Могильницкий В. Сто родников Таттимбета / В. Могильницкий / Темиртауский рабочий. — 2015. — 1 апр. — № 13. — С. 10.
- 17 Рыжкова Н. Наследие выдающегося куйши / Н. Рыжкова // Индустриальная Караганда. — 2004. — 30 нояб. — С. 3.
- 18 Материалы к биографии Таттимбета // Памятники истории и культуры Казахстана. — Вып. 4. — Алма-Ата: Казахстан, 1989. — С. 83–90.
- 19 Гамарник М. Генеалогия Таттимбета: новые материалы / М. Гамарник // Индустриальная Караганда. — 2000. — 16 сент. — С. 12.
- 20 Асемкулов Т. Все прекрасное имеет единый исток [Электронный ресурс] / Т. Асемкулов. — Режим доступа: <http://otuken.kz>
- 21 Тарақты Акселеу. Күй шежіре. — Алматы: КРАМДС-АЯЯАУИ, 1992. — 488 б.

З.Г. Сактаганова

Тәттімбет: XIX ғ. Қазақ даласының ұлы есімдері

Мақала Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология Институтындағы ҚР БҒМ-нің «Ұлы даланың Ұлы есімдері» жобасы бойынша ғылыми негізделген критерийлерді өңдеу және ақпараттық қамтуды өзектілендіру жөнінде сараптамалық зерттеу» жобасын жүзеге асыру аясында жазылды. Аталған жобадан ұлы қайраткерлердің мемлекеттің ғылымы мен мәдениетінің және мемлекеттің қалыптасуына қосқан үлесін зерттеу мәселесі өзектілендіріледі. Зерттеудің объектісіне айналған Тәттімбет Қазанғапұлы XIX–XX ғғ. қазақ музыка мәдениетінің дамуында үлкен рөл атқарды. Мақалада ұлы күйшінің өмірбаяны, ұлы тұлғаның қалыптасуына әсер еткен факторлар: композитордың шежіресі, отбасылық дәстүрлері, жақын туыстарының ықпалы, мәдени және интеллектуалдық ортасы, яғни «Тәттімбет феномені» қарастырылды. Тәттімбет жас кезінде есейген күйші, репертуары кең асқан орындаушы ретінде қалыптасты. Тәттімбет туралы әртүрлі көптеген аңыздар бар, олардың бір бөлігі жұмыста қарастырылған. Талантты, жарқыраған өткір тілді және ақсүйек мінез-құлқына ие әдемі жасөспірім бұқара алдында танымал болды. Өмірінің барлық аспектілері: музыкалық атқарушылық өнері, ұлы композиторлық дарыны, өмірі мен шығармашылығына қатысты аңыздар автордың назарында болды. Сонымен бірге, 1842–1854 жж. Қарқаралы округының Нұрбике-Шаншар болысының билеушісі ретіндегі әкімшілік қызметіне назар аударылды. Өз өлкесінің кен орындарын білгірі ретінде Тәттімбеттің Сарыарқадағы пайдалы қазбаларды зерттеудегі рөлі зерттелді. Мақалада әртүрлі материалдар кешені: қазақ күйшісі жөніндегі жарық көрген зерттеу және публицистикалық жұмыстар архив құжаттары, отбасылық аңыздар мен Тәттімбеттің ұрпақтарының естеліктері пайдаланылды. Осы уақытқа дейін белгіленіп келген композитордың туған қаласы мен өлімі туралы зерттеушілердің пікірлері көрсетілген.

Кілт сөздер: Тәттімбет, ұлы есімдер, қазақ даласы, Сарыарқа, қазақ қоғамы, мәдениет.

З.Г. Сактаганова

Таттимбет: великие имена Казахской степи XIX века

Статья публикуется в рамках реализации в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК проекта «Аналитическое исследование по актуализации, выработке научно обоснованных критериев отбора и информационному сопровождению проекта «Великие имена Великой степи». В данном проекте актуализируется изучение вклада выдающихся деятелей в становление государственности, науки и культуры страны. И личность Таттимбета Казанғапұлы, которая стала объектом исследования в данной работе, сыграла огромную роль в развитии казахской музыкальной культуры XIX и XX веков. Автором статьи рассмотрены биография великого кюйши; факторы, способствовавшие становлению этой великой личности: шежере композитора, семейные традиции, влияние близких родственников, культурная и интеллектуальная среда, то есть все, что способствовало становлению «феномена Таттимбета». В молодом возрасте Таттимбет сформировался как зрелый кюйши, прекрасный исполнитель с обширным репертуаром. О жизни Таттимбета ходило множество разнообразных легенд, часть из них приведена в статье. Оригинальный, талантливый, красивый юноша с изысканным вкусом, блистательным остроумием, аристократизмом. Все аспекты жизни привлекли внимание автора: музыкальное исполнительское мастерство, великий композиторский дар кюйши, легенды и предания, связанные с этой сферой жизни и творчества. Отдельный акцент сделан на административной деятельности Таттимбета, как волостного правителя Нурбике-Шаншаровской волости Каркаралинского округа в 1842–1854 гг., прославившегося высокими нравственными качествами, справедливостью, умением помогать ближним. Затрагивается и роль Таттимбета в разведке полезных ископаемых Сарыарки, как непревзойденного знатока рудных залежей своего края. Статья написана на комплексе разнообразных материалов: опубликованных исследовательских и публицистических работах о казахском кюйши; привлечены архивные документы, семейные предания и воспоминания потомков Таттимбета и др. Приведены мнения исследователей о годах рождения и смерти композитора, которые до сегодняшнего дня остаются обозначенными, как версии различных авторов.

Ключевые слова: Таттимбет, великие имена, Казахская степь, Сарыарқа, казахское общество, культура.

References

- 1 Gamarnik, M.Ya. (1996). *Zhizn i tvorchestvo Tattimbeta [Tattimbet's life and work]*. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Salyikov, K. (2005). *On umnozhil slavu naroda [He increased the glory of the people]*. 13 dekabria (No. 190) [in Russian].

- 3 Bronevskiy, S.B. (1830). *Zapiski heneral-maiora Bronevskoho o kirhiz-kaisakakh Srednei Ordy* [Notes by Major General Bronevsky On the Kirghiz Kaisaks of the Middle Horde]. (Part XLII, In.: CXXI). Saint Petersburg [in Russian].
- 4 Delo ob otkrytii Karkaralinskoho i Kokchetavskoho okruhov [The case of the opening of the Karkaraly and Kokchetav districts]. GAOO. F.3. Op.1. D.299. L.660 [in Russian].
- 5 Delo o nezakonnykh postupkakh byvsheho zasedatelia Karkaralinskoho okruzhnogo prikaza Nehovskoho [The case of illegal acts of the former assessor of the Karkaraly District Negovsky Order]. Ch.I. GAOO. F.3. Op.2. D.1988. L.500 [in Russian].
- 6 Beisenova, M. (1988). *Abai zhane onyn zanany* [Abay and his time]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Mukanov, S. (1976). *Promelknvshii meteor* [Flashed meteor]. Alma-Ata: Zhazushy [in Russian].
- 8 Popov, Yu. (2001). *Zolotaia dombra Tattimbeta* [Golden dombra tattimbeta]. No. 12. 126–132 [in Russian].
- 9 Mashnina, A. (2016). Zahadki Tattimbeta [Riddles of Tattimbet]. *Novyy Vestnik — New Herald*, 13 apreliia 15, 12, 13 [in Russian].
- 10 Zhubanov, A.K. (1958). *Struny stoletii* [Strings of Centuries]. Alma-Ata: Kazhoslitzdat [in Russian].
- 11 Zataevich, A.V. (1931). *500 kazahskikh pesen i kiuev* [500 Kazakh songs and kuyev]. Alma-Ata: Narkompross KazSSR [in Russian].
- 12 Ismailov, E. (1957). *Akyn* [Akyna]. Alma-Ata: Kazhoslitzdat [in Russian].
- 13 Margulan, A.H. (1959). *O nositeliakh drevnei poeticheskoi kulturyi kazahskoho naroda* [About the innovators of the ancient poetic culture of the Kazakh people]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 14 Tursunov, E.D. (1976). Proishozhdenie drevnikh tipov nositelei kazahskoi ustno-poeticheskoi traditsii [The origin of the ancient types of carriers of the Kazakh oral poetical tradition]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 15 Muhambetova, A.I. (1989). *Zhanrovaia sistema i tipy nositelei kazahskoi traditsionnoi muzykalno-poeticheskoi kulturyi* [Genre system and types of carriers of Kazakh traditional musical and poetic culture]. Alma-Ata [in Russian].
- 16 Mogilnitskiy, V. (2015). Sto rodnikov Tattimbeta [One hundred Tattimbet springs]. *Temirtauskii rabochii*, 1 apreliia, 13, 10 [in Russian].
- 17 Ryzhkova, N. (2004). Nasledie vydaiuschehosia kuishi [Legacy of an outstanding kuisha]. *Industrialnaia Karahanda — Industrial Karaganda*, 30 noiabria, 3 [in Russian].
- 18 Materialy k biohrafii Tattimbeta (1989) [Materials for the biography of Tattimbet]. (Part 4). Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 19 Gamarnik, M. (2000). Henealohiia Tattimbeta: novye materialy [Tattimbet Genealogy: New Materials]. *Industrialnaia Karahanda — Industrial Karaganda*, 16 sentiabria, 12 [in Russian].
- 20 Asemkulov, T. Vse prekrasnoe imeet edinyi istok [Everything beautiful has a single source]. *otuken.kz*. Retrieved from <http://otuken.kz> [in Russian].
- 21 Tarakty Akseleu. Kiui shezhire (1992) [Kui and pedigree]. Almaty: KRAMDS-AlalaUI [in Kazakh].

Г.М. Смагулова, А.Н. Тельгарин

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru)*

Цифрландыру және цифрлық дипломатияның кейбір мәселелері

Мақалада цифрландырудың кейбір мәселелері талқыланды. Мысал ретінде АҚШ, Ресей Федерациясы және Қытай Халық Республикасы сияқты әлемдік державаларда цифрландырудың қалыптасуы мен даму тарихына қысқаша шалу келтірілген. Бұл елдердің тәжірибесі және оны «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын құру процесінде пайдалану жолдары талданды. Сонымен бірге, еліміздің ішкі және сыртқы саясатында жаңа құрал ретінде қолданыла бастаған цифрлық дипломатияның кейбір мәселелері зерттелді.

Кілт сөздер: цифрландыру, заманауи технология, цифрлық компания, цифрлық дипломатия

Соңғы жылдары бұқаралық ақпарат құралдарының беттерінде, интернет жүйесінің кейбір сайттарында цифрландыру және цифрлық дипломатия мәселесі туралы мәліметтер жиі кездеседі. Сондықтан осы мәселені қарастыру үшін әлем елдерінің тәжірибелеріне шолу жасауды және цифрландыру Қазақстанда қандай деңгейде жүргізілуде екендігін айқындауды жөн деп есептедік.

Мақаланы жазу барысында цифрландыру мәселесі туралы зерттеулерді, мақалаларды, интернет желісіндегі ақпараттарды қарастырып, оларды сыни тұрғыдан бағалап, зерттеу барысында «цифрландыру» ұғымы туралы нақты бір анықтаманың жоқ екенін, бірақ зерттеушілер [1] мен сарапшылардың көптеген пікірлері бар екенін байқадық. Біздің түсінігімізше цифрландыру — бұл заманауи технологияларды пайдалана отырып, ақпараттарды цифрлық қалыпқа көшіру, түсіру болып табылады.

2016 жылғы «Егемен Қазақстан» газетінде «Цифрландыру туралы не білеміз?» деген мақала жарияланды. Осында «Цифрландыру технологиялары дегеніміз — бұл бұрын-сонды адамзат бастан кешпеген ғажайып әлемнің жаңа құралдары. Қазіргі күні бұл технологиялар жасақталу үстінде. Олар қазірдің өзінде біз тамсанып айта беретін ақпараттық технологиялардың өзін жолда қалдыра бастады» деп жазылған [2] және осында мақала авторы атақты футуролог, жапон физигі Митио Какудың: «Цифрлы технологиялардың арқасында адамдар, шартты түрде алғанда, өлместік жағдайға жетуі мүмкін. Мәселен, Альберт Эйнштейн туралы барлық мәліметтерді жинастыра келе, осы ақпараттардың негізінде оның цифрлы көшірмесін жасап, оны голографиялық бейнемен толықтыруға болады. Ал қазіргі өмір сүріп жатқан адамның мәселен, сіздің цифрлы болмысыңыз бен тұлғаңызды жасау одан да жеңілдейді. Ол үшін сіздің миыңыздағы барлық ақпараттарды оқиды да, соның негізінде көшірмеңізді жасайды. Сіз өлген кезде бұл егіз-көшірмеңіз сіздің орныңызға өмір сүріп, сіздің мінезіңіздің негізінде дами алады және сіздің жадыңызды жаңа таныстықтармен байыта береді» деген қызықты пікірін [2] мысал ретінде келтірген. Шындығында қазір өзгермелі әлемде күн сайын технологиялар өзгерістерге түсіп, жаңару үстінде. Технологиялық трендтер үдерісі өте белсенді түрде дамуда. Ал оларды қуып жету мүмкін емес. Бұл мәселе әлем елдерінің барлығын алаңдатуға, сонымен бірге заманауи технологиялық трендтер әлем елдеріне қиындықтар да тудыруда. Қалай болған күннің өзінде жаңа технологияларды әлем елдерінің барлығы да өз деңгейінде игеруге ұмтылуда. Осы ретте әлем елдері цифрландыруды қалай игеруде? Қаншалықты деңгейде игеруде? Бұл үдеріске Қазақстан қаншалықты деңгейде қатысуда? Қазақстанда цифрландыру үдерісі қалай жүргізілуде тәрізді көптеген сұрақтар туындайды. Сол себепті цифрландыру мәселесін белсенді түрде қолға алған АҚШ, Ресей, Қытай тәрізді кейбір мемлекеттердің тәжірибесі мысалында, сонымен қатар Қазақстанда жүргізіліп жатқан цифрландыру саясатының жекелеген қырларына талдау жасау арқылы жауап беруге ұмтылайық. ХХІ ғасырдың басында пайда болған цифрлық дипломатия мәселесінде кейбір шетелдердің тәжірибесін бақылау, сыни тұрғыдан қарау және талдау әдістеріне сүйене отырып баяндағанды дұрыс деп есептедік.

Мақала тақырыбына байланысты материалдарды сараптаған кезде, әлем елдерінің арасынан АҚШ көшбастаушы екені байқалды. Яғни, дүние жүзі бойынша цифрландыру мәселесін алғашқылардың бірі болып қолға алған АҚШ. Ол туралы ресейлік зерттеуші Н.С. Ревенко

«Цифровая экономика США в эпоху информационной глобализации: актуальные тенденции» деп аталатын мақаласында АҚШ XX ғасырдың аяғынан бастап ақпараттық-коммуникативтік технологияларды (АКТ) белсенді түрде енгізе бастағанын айтады және АКТ компаниялардың шеңберінде ғана қолданылғандығын, ал «Digital Economy Agenda» («Повестка дня цифровой экономики») деп аталатын Мемлекеттік бағдарлама тек 2015 жылы ғана жасалғандығын жазады [3; 84].

АҚШ-та цифрлық экономиканы басқа ведомстволар арасында үйлестіру үшін 2015 жылы Цифрлық экономика жөніндегі жетекші топ (Digital Economy Leadership Team) құрылады, ал оған Интернет-саясат жөніндегі мақсатты топ (Internet Policy Task Force) көмектеседі [3; 84]. Цифрлық заманның мүмкіншіліктерін кеңейту мақсатында және экономикалық өсуді тездету үшін 2016 жылы Цифрлық экономика жөніндегі консультативтік кеңес құрылып (Digital Economy Board of Advisors), оның құрамына бірқатар ірі американдық компаниялардың өкілдері кірді — «General Electric», «Electrical and electronics engineering», «Microsoft», «Silicon Valley Bank», «YouTube», «McKinsey Global Institute», «Home Shopping Network» т.б. Бұлардың барлығы да АҚШ-тың цифрландыру саясатын дамытуда белсенділік танытатыны анық және оған АҚШ та мүдделі. Оған тағы бір мысал «Microsoft», «YouTube» тәрізді компаниялардың кең көлемдегі бағдарламалық өнімдерін кез келген жерде, кез келген уақытта әлемнің барлық елдері сияқты, қазақстандықтар да белсенді қолданады. «YouTube» видеохостингінде кез келген тақырыптағы материалдарды іздеу және оны көру үдерістері 75 тілде жүзеге асады. Оның ішінде қазақ тілі де бар. Бұл «YouTube» видеохостингі жер шарындағы халықтың 95 пайызына қолжетімді деген сөз. «YouTube» іздеу жүйесі бойынша «Google»-ден кейін екінші орында тұр [4]. Оның материалдарын дәрістер оқу, семинарлық сабақтар жүргізу барысында біздер де кеңінен қолданамыз. Сондай-ақ, АҚШ-тың «Facebook», «Amazon», «Google» тәрізді интернет-компаниялары да әлем елдеріне кеңінен таныс, Қазақстанда да олар қолданысқа белсенді түрде енді. Айталық, «Google» тек іздеу жүйесі ғана емес болғандықтан, бұл почта сервері, әр түрлі статистикалық ақпараттар алуды қызықтыратын тұтынушылар үшін сипаттамаларды тегін жүзеге асыратындықтан, адамдарды қызықтырады. Аталған іздеу жүйелерінің барлығы да АҚШ-тың цифрландыру саясатынан туған.

Қазақстанның ірі көршілері — Қытай және Ресей елдерінде де цифрландыру жақсы жолға қойылған. Қытайда цифрландырудың тез қарқынмен дамуы және оның жаһандық цифрландыру жүйесін құрудағы басты күші туралы McKinsey компаниясы үлкен мақаласын жариялады [5]. Мақалада Қытайда цифрлық инвестиция мен инновациялық өнеркәсіптердің «тірі» жүйесінің құрылғандығы туралы құнды ақпарат береді. McKinsey компаниясының мақаласына сәйкес, Қытайда цифрлық экономиканың дамуын негізгі үш фактор анықтайды:

Бірінші фактор — цифрлық бизнес-модельдерді тез коммерциялық қолдану үшін Қытайдағы нарық көлемінің өте үлкендігі және интернет қолданушы жастар санының көптігі жағдай жасайды;

Екінші фактор — цифрландыру үшін қолайлы, «экосфера» жасаған үш қытайлық интернет-алпауыттар («Baidu», «Alibaba», «Tencent») үздіксіз кеңейе түсуде;

Үшінші фактор — Қытайдағы цифрландыруды дамытудың ең басты қозғаушы күші — қытай үкіметі. Үкімет цифрлық компанияларға қолдау көрсетеді, цифрлық өнеркәсіптердің нарыққа шығуына мүмкіндік жасайды, бір мезгілде инвесторларға, жасаушыларға және тұтынушыларға қолдау көрсетеді, сонымен бірге бақылау жасауды да күшейтеді.

Аталған үш фактордың арқасында халықаралық аренада Қытайдың рөлі күн сайын арта түсуде. Оған дәлел «Baidu», «Alibaba», «Tencent» тәрізді ірі интернет алпауыттарының дүниежүзіне танымал болуында. Мысалы, 1999 жылы құрылған «Alibaba» компаниясы бүгінгі таңда электронды сауда және цифрлық төлемдермен айналысатын ең ірі компаниялардың бірі атанып отыр. Компанияның негізін қалаушы және басшысы Джек Ма үлкен жетістікке жетті. Ол тек Қытайдың ғана емес, бүкіл әлемдегі ең бай адамдардың бірі саналады.

Ресейде жүргізіліп жатқан цифрландыру мәселесіне келетін болсақ, бұл елде цифрландыруды дамытуға арналған құжаттар қабылданған. Алғашқысы 2017 жылы 28 шілдеде «Ресей Федерациясының цифрлық экономикасы» туралы бағдарламасын бекіту туралы өкім болатын [6]. Бұдан басқа 2018 жылдың 7 мамырында «2024 жылға дейінгі кезеңде Ресей Федерациясы дамуының ұлттық мақсаттары мен стратегиялық міндеттері туралы» Жарлыққа Ресей Федерациясының Президенті В.В. Путин қол қойды. Осыған сәйкес экономика мен әлеуметтік салаларға цифрлық технологияларды жылдам енгізу жөніндегі мақсаттарды іске асыру үшін Ресей

Үкіметі «Ресей Федерациясының цифрлық экономикасы» бағдарламасының негізінде бірдей аталатын ұлттық бағдарлама қабылданды. Бұл бағдарлама 2019 жылдың 4 маусымында Ресей Федерациясы Президенті жанындағы Кеңес алқасының отырысында № 4 хаттамамен бекітілді [7]. Аз уақыттың ішінде цифрлық экономиканы дамытуды үкіметтік дәрежеде қолға алып, оны 2024 жылға дейінгі аралықта жүргізу мақсатында негізгі бес бағытты айқындады: нормативтік реттеулер; мамандар және білім; зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру және техникалық бастамалар; ақпараттық инфрақұрылым және ақпараттық қауіпсіздік. Ресейлік «Ростелеком», «МегаФон», «Росатом», «Ростех», Сбербанк, АСИ, «Яндекс», «Открытая мобильная платформа», «Mail.ru Group», «Рамблер» және басқа да көптеген ірі компаниялар цифрлық экономиканы жоғарыда аталған бағыттар бойынша дамытуда. Тағы бір айтып кететін жайт, компаниялар көрсетілген бағыттың бірін өзінің қамқорлығына алып, оның дамуын қолдайды. Мысалы, «Ростелеком» — ақпараттық инфрақұрылым, ал Сбербанк — ақпараттық қауіпсіздік бағытына жауап береді [8]. Қысқаша шолудан шығатын қорытынды алпауыт мемлекеттер цифрландыру мәселесіне үлкен көңіл бөледі және мемлекеттік деңгейде бақылауда ұстайды.

Ал Қазақстанға келетін болсақ, бүгінгі күні үкіметтік деңгейде ақпараттық технологияларды игеруді барынша жылдамдатуға ұмтылып отырғандығын байқауға болады. Бұл дегеніміз цифрландыру саясаты Қазақстанда да жүргізіле бастады деген сөз. Қазақстан қазірдің өзінде ақпараттық технологияларды енгізу, компьютерлік қамтамасыз ету, интернетке қосылу, «Электронды» үкімет жұмыстарын ұйымдастыру көрсеткіші бойынша ТМД кеңістігінде алдыңғы қатарда келеді. Елімізде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен бекітілді [9]. Бағдарлама 2018–2022 жылдарға арналған. Оның негізгі мақсаты — «орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау болып табылады» [9]. Аталған құжатта оны іске асырудың бес негізгі бағыты көрсетілген:

1. «Экономика салаларын цифрландыру» еңбек өнімділігін арттыруға және капиталдандырудың өсуіне алып келетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты;

2. «Цифрлық мемлекетке көшу» — қажеттіліктерін күні бұрын біліп, халық пен бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын түрлендіру бағыты;

3. «Цифрлық Жібек жолын іске асыру» — ішкі контур үшін де, Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді берудің, сақтаудың және өндеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты.

4. «Адами капиталды дамыту» — жаңа жағдайға, білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам құруды қамтитын түрлендіру бағыты;

5. «Инновациялық экожүйені құру» — бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы орнықты көлденең байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты. Мемлекет инновацияларды өндіріске шығаруға, бейімдеуге және енгізуге қабілетті экожүйе катализаторы ретінде әрекет етеді.

Көрсетілген бес бағыттың шеңберінде 17 бастама және бірқатар іс-шаралар қарастырылған. Бүгінде елімізде олардың барлығы да іске асырылуда [9].

Цифрландыру мәселесінде ең алдымен адамдардың цифрлық сауаттылығы маңызды орын алады. Адамдардың заманауи технологияларды қолдану деңгейі артқан сайын цифрландыру белсенділігі күшейе түседі. Отандық сарапшылардың зерттеуінше 2018 жылы Қазақстан халқының дербес компьютер, смартфон, планшет, ноутбук, стандартты бағдарлама мен интернетті қолдану деңгейі 79,6 пайызды құрады. 2017 жылы бұл көрсеткіш 77,1 пайыз болған [10].

Үкімет тарапынан қолдау тауып отырған «Astana Hub», «Almaty Tech Garden», «Астана» Халықаралық қаржы орталығы, АІХ қор биржасы, «Алатау» инновациялық технологиялар паркі, Халықаралық жасыл технологиялар және инвестициялық жобалар орталығы, «Технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттік» АҚ, «Зерде Ұлттық инфокоммуникациялық холдингі» АҚ, «Astana Innovations» АҚ және тағы басқа бірқатар мекемелер бір ғана ортақ мақсат — инновациялық экожүйені қалыптастыруды іс жүзіне асыруға бағытталған. Сонымен бірге «Самұрық-Қазына»

ұлттық әл-ауқат қоры» және «Бәйтерек» Ұлттық басқару холдингі» акционерлік қоғамдары да Қазақстанның экономикалық тұрғыдан өркендеуіне үлкен үлес қоса алатын технологиялық компанияларға қолдау білдіріп келеді [11].

2018 жылы Қазақстанда өткен Digital Bridge форумы аясында цифрлық экономиканы дамытудағы ғаламдық трендтер қандай деген мәселе талқыланды. Пленарлық отырыста Қазақстанның ғаламдық нарықтағы әлеуеті жан-жақты талқыға салынды. Жиынға сол кездегі Үкімет басшысы болған Бақытжан Сағынтаев қатысып, мұндай ауқымды форумды өткізудегі мақсат Азия мен Еуропа арасына алтын көпір салу екендігін атап өтті. Ол «... елімізде тек мемлекеттік қызмет көрсету саласын цифрлық жүйеге көшіріп қана қоймай, жаппай экономиканың барлық салаларын дамыту қолға алынғанды. Сондай-ақ цифрландырудың алғашқы нәтижелері де бар. Мәселен, соңғы 8 айда 13 млн. қызмет түрі цифрлық жүйеге көшірілген. Оның ішінде денсаулық сақтау, білім беру, халыққа қызмет көрсету сынды салалар да бар. Мұндай шаралардың арқасында Қазақстан дүниежүзілік банктің Doing Business рейтингінде бизнесті жүргізу көрсеткіші бойынша 28-орынға жайғасты. Бірақ Халықаралық сауда позициясы бойынша 102-орында тұр. Себебі, еліміздің тікелей мұхитқа шығатын мүмкіндігі жоқ» [12] деген кедергілер мен қиындықтардың да бар екенін айтып өтті.

Интернет сайттарында «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қоры мен The Boston Consulting Group «Қазақстанның макроэкономикалық келешегі және цифрландырудағы инвестицияның жаңа көкжиектері» атты бірлескен зерттеуін жария еткендігі туралы ақпараттар бар. Онда «Цифрландыру саласында Қазақстан алға жылжып келеді: цифрлық экономикаға тартылу деңгейі тұрғысынан Қазақстан Ресей, БАӘ, Аргентина мен Чили сияқты елдермен қатар деңгейде және индексі 0,72 (БҰҰ мен VCG-тың 2016 жылғы мәліметі), әлемдік орта көрсеткіштен (0,49) жоғары тұр. Сондай-ақ, VCG e-intensity рейтингінің мәліметі бойынша, қазақстандық компаниялар арасында кең жолақты интернетке кіру көрсеткіші 45 %-ды құрайды. Бұл көрсеткіш жағынан Қазақстан БАӘ (53 %) және Малайзиямен (38 %) теңдес. Цифрландырудың өнеркәсіптік өндіріс, халық шаруашылығы, көлік, бөлшек сауда салаларына ықпалы орасан, бірақ Қазақстан бұл салаларда әзірге әлемдік орта деңгейге жеткен жоқ. Мысалы, Қазақстандағы өнеркәсіптік өндірісті автоматтандыруға жұмсалып отырған шығын ІЖӨ-нің 0,07–0,09 %-ын ғана құрайды, бұл әлемдік орташа деңгейден (0,18 %), 2,3–3 есеге аз, ал Солтүстік және Оңтүстік Америкадан 4–5 есеге аз. Онлайн-сауда нарығы тіпті мардымсыз, 2015 жылғы бөлшек сауда нарығының 0,8 %-ын ғана құрайды» деген сандық мәліметтер берілген [13]. Бұдан Қазақстанда цифрландыру жақсы жолға қойылғанымен, қиындықтардың бар екенін, әлі де болса атқаратын істердің көп екендігін түсінуге болады. Қалай болған күннің өзінде, Қазақстан әлем елдерінде жүргізіліп жатқан цифрландыру көшінен қалмайтынын басып айтуға болады.

Жоғарыда шолу жасалған цифрландыру жүйесінде «цифрлық дипломатия» да бар екенін айтқымыз келеді. Дипломатиялық қызметте осы күнге дейін «ашық дипломатия», «құпия дипломатия» тәрізді қолданып жүрген механизмдердің қатары «цифрлық дипломатия» ұғымымен толықты. Бірақ сарапшылар мен зерттеушілер қауымы «цифрлық дипломатия» ұғымына нақты анықтама берген жоқ. Әлем елдерінің арасында ең бірінші АҚШ цифрлық дипломатияны насихаттың жаңа құралы ретінде ойлап тапты. АҚШ өзінің сыртқы саясатымен байланысты ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи түрлерін — әлеуметтік желілер, блоктар және жаһандық жүйедегі басқа да медиа алаңдарды белсенді түрде қолдануды жандандырды.

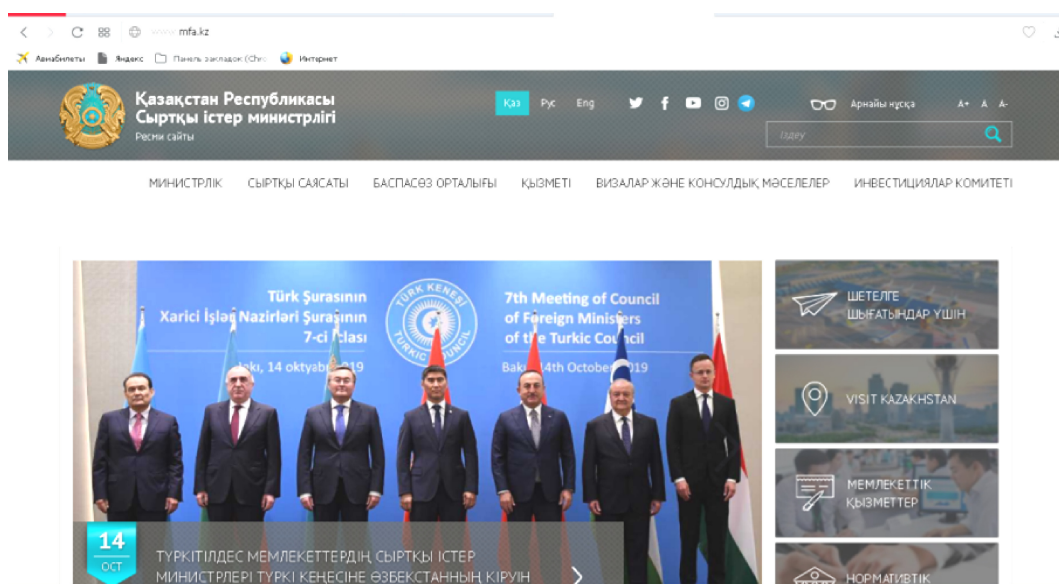
АҚШ-та цифрландыру 43-ші президент болған Джордж Буш билігі кезінде (ол 2001–2009 жж. аралығында мемлекет президенті болған — авт.) басталды.

Кіші Джордж Буш әкімшілігі кезінде АҚШ-та дәстүрлі түрде қолданылып келген халықаралық радио және телеканалдарды таратуды интернетке ауыстырудың жолын қарастырды. Осыған байланысты 2002–2003 жылдары цифрлық дипломатияның бағдарламасы дами бастады. 2006 жылы Мемлекеттік хатшы Кондализа Райстың жетекшілігімен цифрлық дипломатияны дамытуға арналған топ құрастырды. Оның құрамына әлеуметтік желілердегі АҚШ туралы оң және теріс ақпараттарға мониторинг жүргізетін мамандар кірді. Одан кейін АҚШ-та цифрлық дипломатия бағдарламасын дамытуда көзге түскен екінші адам Хиллари Клинтон болды. Ол Барак Обама билігі кезінде Мемлекеттік хатшы қызметін атқарды, сонымен бірге үкіметтің цифрлық дипломатия бағдарламасын дамытумен айналысты. Х. Клинтон «Google», «Facebook», «Twitter», «Howcast»,

«АТ&Т» тәрізді ірі интернет-компаниялардың жетекшілерімен жүргізген келіссөздер арқасында, олардың желілері арқылы АҚШ туралы оң ақпараттарды тарата бастады. Сондай-ақ, АҚШ-тың сыртқы саясатына қатысты басқа мемлекеттердің көзқарастары, осы мемлекетке қатысты айтылған барлық жаңалықтарды білуге болатын болды. Осындай жаңа тәсілдері үшін сарапшылар Х. Клинтонды цифрлық дипломатияның «өкіл шешесі» деп атады.

АҚШ-тан басқа әлемнің көптеген мемлекеттері де цифрлық дипломатияны белсенді түрде қолдануға көшті. Мемлекеттердің сыртқы істер министрлігінің (СІМ) әлеуметтік желілерде болуы цифрлық дипломатияның өміршең екендігін көрсетеді.

Қазақстанның әр саласында жүргізіліп жатқан цифрландыруды Сыртқы істер ведомствосы да қолдайды. Мемлекет ішінде аталған министрлік (1-сур.), ал шетелдерде қазақстандық елшіліктер ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдануы арқылы Қазақстандағы цифрландыруға өз үлестерін қосып отыр. Олар өздерінің ресми сайттарына (2-сур.) ие және әлеуметтік желілерде (3-сур.) бар.

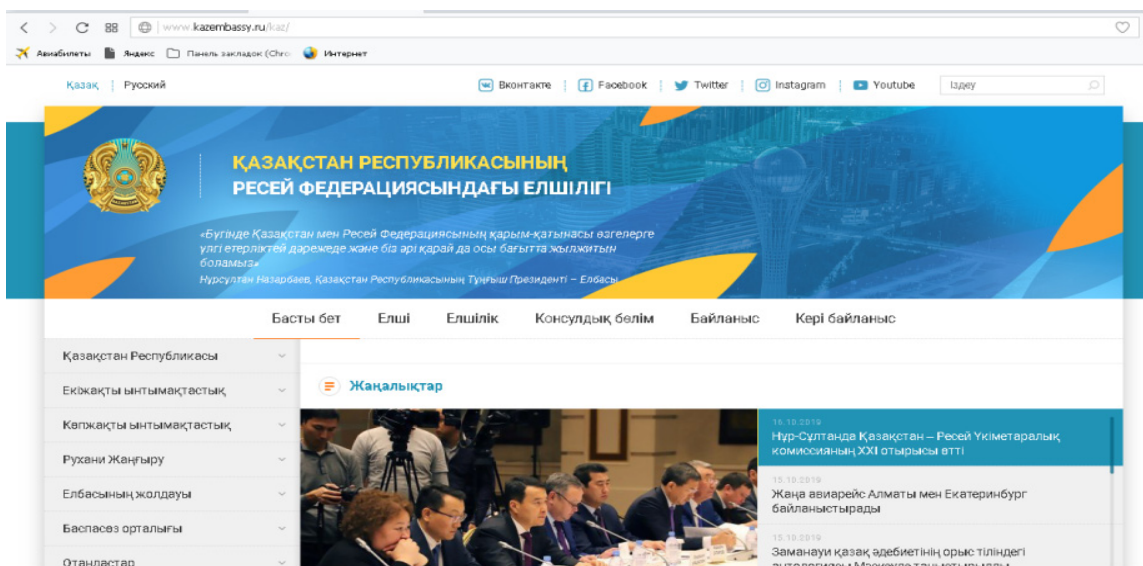

1-сурет. Қазақстан Республикасы СІМ ресми сайтының басты беті. 14.10.2019 ж.

Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің сайты қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ақпараттар береді. Оның басты бетінде мынадай бөлімдер көрсетілген:

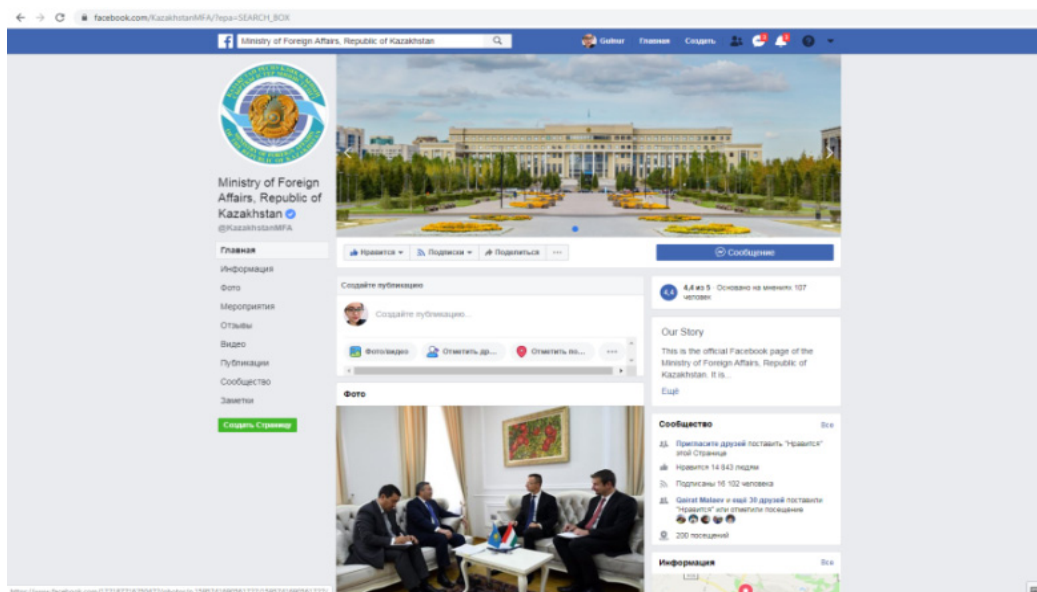
- Министрлік;
- Сыртқы саясат;
- Баспасөз орталығы;
- Қызметі;
- Визалар және консулдық мәселелер;
- Инвестициялар комитеті;
- Шетелге шығатындар үшін;
- Visit Kazakhstan;
- Мемлекеттік қызметтер;
- Нормативтік-құқықтық актілер;
- Басты жаңалықтар;
- Елшіліктер жаңалықтары.

Аталған бөлімдердің барлығы белсенді жұмыс істейді. Қажетті ақпараттармен танысуға болады.

2-сурет. Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы елшілігі сайтының басты беті. 17.10.2019 ж.

Дипломатиялық қызметте әлеуметтік желілердің ішінде «Twitter» және «Facebook» жетекші болып табылады. «Twitter» желісінің басқаларға қарағанда жетекші желі екендігін мына мақала мәліметтерінен көруге болады: «Белгілі бір Twiplomacy термині (Twitter және Diplomacy ағылшын сөздерінен алынған) және осы қызметті зерттейтін аттас ұйым қалыптасқан. <https://twiplomacy.com> мәліметтері бойынша БҰҰ-ға мүше 193 елдің 97 % Twitter-де ресми аккаунттарын тіркеген. Аталған платформада тек 6 елдің (Лаос, Мавритания, Никарагуа, Солтүстік Корея, Свазиленд және Түркіменстан) үкіметтері ресми түрде тіркелмеген. 2018 жылы <https://twiplomacy.com> мәліметтеріне сәйкес әлемнің 187 елінің мемлекет, үкімет, сыртқы саяси ведомство басшыларына тиесілі 951 жеке және институционалды «Twitter» аккаунттары тіркелген. Әрбір халықаралық ұйым бірқатар танымал әлеуметтік желілерде тіркелген. БҰҰ-ның тек Twitter-дегі аккаунтында 10 миллионнан астам жазылмандар бар» [14]. Мақалада бұдан басқа әлеуметтік желілер және олардағы Қазақстанның СИМ туралы маңызды деректер келтірілген. Біз оларды өзгеріссіз, осы күйінде беруді дұрыс деп есептедік: «Қазақстанның Сыртқы істер министрлігі бес әлеуметтік желілерде («Twitter», «Facebook», «Instagram», «Youtube», «Telegram») ұсынылған, жазылмандардың жалпы саны 40 мыңды құрайды. Сонымен қатар, Министрлік Твиттерде @Kazakhstan аккаунтын жүргізеді (6000 мыңнан астам жазылмандар) (3-сур.).

3-сурет. Қазақстан Республикасы СИМ Twitter-дегі беті

«Қазақстан — Ұлы Дала елі» және «SmartTravelKZ» екі тегін мобильді қосымшасы әзірленіп, сәтті дамуда. Іс жүзінде республиканың барлық шетелдік мекемелері қабылдаушы елдердің танымал әлеуметтік желілерінде тіркелген. Қазақстанның АҚШ-тағы Елшілігінің Твиттер akkaунты (5 500 жазылмандар) және Қазақстанның Нью-Йорктегі Біріккен Ұлттар Ұйымы жанындағы Тұрақты Өкілеттігі (4300 жазылмандар) ең табысты және белсенді болып табылады» [14]. Мақалада көрсетілгендей Қазақстанның СІМ цифрландыруды дамытуда әлеуметтік желілерді қолданып қана қоймай, мобильді қосымшаларды жасау арқылы да өз үлесін қосуда.

Сонымен, ХХІ ғасырдың тың бастамалары цифрландыру және цифрлық дипломатияны әлем елдері мойындады. Қазақстан да осы процеске қосылды. Елбасы Н. Назарбаев: «Цифрландыру — бұл нысана емес, бұл біздің ғаламдық бәсекелестігіндегі абсолютті артықшылығымызға жету құралы екенін бәрінің түсінгенін қалаймын. Онсыз өзін сыйлайтын ел жақсы өмір сүре алмайды...», — деп айтты [15]. Соған орай мақала авторлары цифрландыру және цифрлық дипломатияға арналған арнайы зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді. Қазақстан үшін цифрландырудың маңыздылығы және оны дамытудағы құрамдас бөлігі болып отырған цифрлық дипломатияға қатысты қысқаша шолу жасалды. Бұл проблема әлем елдеріндегі цифрлық дипломатияның қалыптасуы мен даму тарихы деген зерттеумен жалғасын табады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Зозуля Д.М. Цифровизация российской экономики и Индустрия 4.0: вызовы и перспективы / Д.М. Зозуля // Вопросы инновационной экономики. — 2018. — Т. 8. — № 1. — С. 4, 5.
- 2 Әліпбай С. Цифрландыру туралы не білеміз? / С. Әліпбай // Егемен Қазақстан. — 2017. — 5 желтоқсан.
- 3 Ревенко Н.С. Цифровая экономика США в эпоху информационной глобализации: актуальные тенденции / Н.С. Ревенко // США — Канада: Экономика — Политика — Культура. — 2017. — № 8. — С. 84.
- 4 YouTube туралы қызықты деректер [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <https://massaget.kz/layfstayl/tehnо/sholu/49893/>
- 5 Цифровая экономика Китая определяет новую мировую тенденцию [Электронный ресурс]. — Режим доступа. — http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2017-09/30/content_41672368.htm
- 6 Распоряжение от 28 июля 2017 г. № 1632-р Об утверждении программы «Цифровая экономика Российской Федерации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://static.government.ru/media/files/9gFM4FHj4PsB79I5v7yLVuPgu4bvR7M0.pdf>.
- 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://digital.gov.ru/uploaded/files/natsionalnaya-programma-tsifrovaya-ekonomika-rossijskoj-federatsii_NcN2nOO.pdf
- 8 Краснушкина Н. Белый дом запустил цифру. Правительство готово приступить к выполнению программы. — [Электронный ресурс] / Н. Краснушкина. — Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/3423672>
- 9 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен бекітілді [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
- 10 Цифрлық сауаттылық артып келеді [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <http://ult.kz/post/tsifirlyk-sauattylyk-artyp-keledi>
- 11 Өзгеру немесе қалу. Қазақстандағы цифрлық трансформация қандай қиындықтар мен бастамалар әкеледі? [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <https://informburo.kz/kaz/zgeru-nemese-alu-azastanday-cifirly-transformaciya-anday-iyndytar-men-bastamalar-keled.html>
- 12 [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/o-am/item/275728-astanada-tsifirly-ekonomikany-damytu-m-selesi-pysy-tald>
- 13 Жеделдетілген цифрландыру Қазақстан экономикасы дамуының басты факторына айналды [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <https://abai.kz/post/47485>
- 14 Бектемісов Ж. Әлеуметтік желілердің заманауи дипломатиядағы маңыздылығы туралы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: <http://mfa.gov.kz/kz/content-view/dzanibek-bektemisov-o-vaznosti-socialnyh-setej-v-sovremennoj-diplomatii>
- 15 Цифрландыру бойынша республикалық кеңес [Электрондық ресурс]. — Қолжетімдік тәртібі: https://egov.kz/cms/kk/news/news_digital

Г.М. Смагулова, А.Н. Тельгарин

Некоторые проблемы цифровизации и цифровой дипломатии

В статье рассмотрены отдельные проблемы цифровизации. В качестве примера дан краткий обзор истории становления и развития цифровизации в таких мировых державах, как США, Российская Федерация, Китайская Народная Республика. Проанализирован опыт этих стран и пути его использования

в процессе создания государственной программы «Цифровой Казахстан». Вместе с тем изучены некоторые проблемы цифровой дипломатии, которая начала использоваться во внутренней и внешней политике нашей страны в качестве нового инструмента.

Ключевые слова: цифровизация, современная технология, цифровая компания, цифровая дипломатия.

G.M. Smagulova, A.N. Telgarin

Some of the problems of digitization and digital diplomacy

The article discusses some problems of digitalization. An example is given of the history of the formation and development of digitization in such world powers as the United States, the Russian Federation, the People's Republic of China. The experience of these countries and ways of its use in the process of creating the state program «Digital Kazakhstan» are analyzed. However, some of the problems of digital diplomacy, which began to be used in our country's domestic and foreign policy as a new instrument, are being addressed.

Keywords: digitalization, modern technology, digital company, digital diplomacy.

References

- 1 Zozulya, D.M. (2018). Tsifrovizatsiia rossiiskoi ekonomiki i Industriia 4.0: vyzovy i perspektivy [Digitalization of the Russian economy and industry 4.0: challenges and prospects]. *Voprosy innovatsionnoi ekonomiki, Vol. 8, No. 1, 4, 5* [in Russian].
- 2 Alipbai, S. (2017). Tsifrlandyru turaly ne bilemiz? [What do we know about digitalization?]. *Ehemen Kazakstan, 5 zheltoksan* [in Kazakh].
- 3 Revenko, N.S. (2017). Tsifrovaia ekonomika SShA v epokhu informatsionnoi hlobalizatsii: aktualnye tendentsii [Digital economy of the USA in the era of information globalization: Current trends]. *SShA — Kanada: Ekonomika — Politika — Kultura, 8, 84* [in Russian].
- 4 YouTube turaly kyzykty derekter [Interesting facts about YouTube]. *massaget.kz*. Retrieved from <https://massaget.kz/layfstayl/tehn/sholu/49893/> [in Kazakh].
- 5 Tsifrovaia ekonomika Kitaia opredeliaet novuiu mirovuiu tendentsiiu [China's digital economy defines a new global trend]. *russian.china.org*. Retrieved from http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2017-09/30/content_41672368.htm [in Russian].
- 6 Rasporiazhenie ot 28 iuliia 2017 h. № 1632-r Ob utverzhdenii prohranny «Tsifrovaia ekonomika Rossiiskoi Federatsii» [Order № 1632-r of July 28, 2017 «On approval of program «Digital economy of the Russian Federation»]. *static.government.ru*. Retrieved from <http://static.government.ru/media/files/9gFM4FHj4PsB79I5v7yLVuPgu4bvR7M0.pdf> [in Russian].
- 7 *digital.gov.ru*. Retrieved from https://digital.gov.ru/uploaded/files/natsionalnaya-programma-tsifrovaya-ekonomika-rossijskoj-federatsii_NcN2nOO.pdf [in Russian].
- 8 Krasnushkina, N. Belyi dom zapustil tsifru. Pravitelstvo hotovo pristupit k vypolneniiu prohranny [The White House has launched a number. The government is ready to start the program]. *kommersant.ru*. Retrieved from <https://www.kommersant.ru/doc/3423672> [in Russian].
- 9 «Tsifrlыk Kazakstan» memlekettik bahdarlamasy Kazakstan Respublikasy Ukimetinин 2017 zhylyhy 12 zheltoksandahy № 827 kaulysymen bekitildi [The State Program «Digital Kazakhstan» was approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan № 827dated December 12, 2017]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> [in Kazakh].
- 10 Tsifrlыk sauattylyk artyp keledi [Digital literacy is rising]. *ult.kz*. Retrieved from <http://ult.kz/post/tsifrlыk-sauattylyk-artyp-keledi1> [in Kazakh].
- 11 Ozheru nemese kalu. Kazakstandahy tsifrlыk transformatsiia kandai kiyndyktar men bastamalar akeledi? [Change or stay. What are the challenges and initiatives in Kazakhstan's digital transformation?]. *informburo.kz*. Retrieved from <https://informburo.kz/kaz/zgeru-nemese-alu-azastanday-cifrlы-transformaciya-anday-iyndytar-men-bastamalar-keled.html> [in Kazakh].
- 12 *24.kz*. Retrieved from <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/o-am/item/275728-astanada-tsifrlы-ekonomikany-damytu-m-selesi-pysy-tald> [in Kazakh].
- 13 Zhedeldetilhen tsifrlandyru Kazakstan ekonomikasy damuynyn basty faktoryna ainaldy [Accelerated digitalization has become a major factor in the development of Kazakhstan's economy]. *abai.kz*. Retrieved from <https://abai.kz/post/47485> [in Kazakh].
- 14 Bektemisov, Zh. Aleumettik zhelilerdin zamanau diplomatiadahy manyzdylyhy turaly [The importance of social networks in modern diplomacy]. *mfa.gov.kz*. Retrieved from <http://mfa.gov.kz/kz/content-view/dzanibek-bektemisov-o-vaznosti-socialnyh-setej-v-sovremennoj-diplomatii> [in Kazakh].
- 15 Tsifrlandyru boynsha respublikalyk kenes [Republican Council on Digitalization]. *egov.kz*. Retrieved from [in Kazakh].

Д.Г. Шорманбаева, Г.Б. Альжанова, М.А. Сейдинова

*Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: kargtu.2015@mail.ru)*

Заманауи қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарын жетілдіру

Мақалада заманауи қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарын жетілдіру қарастырылған. Өтпелі қазақстандық қоғамда батыс елдерінің тұрақты әлеуметтік жүйелерінен айырмашылығы, әлеуметтік-мәдени өзгерістердің қарқыны әлдеқайда жоғары, сондықтан қоғамға деген нақты бағытын сақтай отырып, дамудың жалпы тенденциясын жоғалтпау керек. Қазақстанның басты міндеті — жаңғырту моделін неғұрлым тиімді, үнемді және ұтымды қолдану, оны өзіндік дәстүрлер мен заманауи прогрессивті құндылық жүйелерін біріктіру арқылы ұлттық негізге көшіру. Ол үшін әлеуметтік мәдени ортаның жан-жаққа бағытталған процесін және барлық институттарды түгел қамти алатын әлеуметтік жаңғыртудың «ұлттық формуласын» жасауымыз керек. Авторлар әлеуметтік зерттеу жүргізді, зерттеу нәтижесі қазақстандық қоғамдағы жаңғырту процестерінің салдарынан құндылық басымдықтарының белгілі бір өзгерісі орын алатындығын көрсетті. Жүргізілген зерттеуге сәйкес жас қазақстандықтардың негізгі құндылықтарына ақпараттық қоғамның құндылықтары да кіреді, олар адамның бейімделу механизмінің талдау қажеттілігін тудырады. Жас қазақстандықтарда құндылықтар жүйесін қалыптасуы жеке таңдау негізінде жасалады және жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әсеріне бейімделеді. Авторлар қазақстандықтардың негізгі құндылықтары ең алдымен, қазақстандық қоғамның мәдениетіне тән адами қатынастың жылулығымен байланысты, яғни рухани-адамгершілік сипатта деген тұжырымға келді.

Кілт сөздер: қазақстандық қоғамды жетілдіру, құндылық бағдарлары, әлеуметтік зерттеу, сауалнама, дәстүрлі қоғам, ақпараттық қоғам.

Қоғамның жетілуі тек оның экономикалық және саяси институттарының жаңаруымен қабаттас қана емес, сонымен қатар терең әлеуметтік-мәдени өзгерістерімен қоса болатыны және оның негізгі бөлігі қоғам құндылықтарының өзгеруі болып табылатыны белгілі.

Жетілу үдерісі қоғамның аксиологиялық сипатын ғана өзгертпейді, сонымен қатар жеке бастың осы өзгерістерге бейімделу мәселесін тудырады. Ал бұл өз кезегінде оның дамуына себепкер бола тұра немесе кедергі бола тұра, социумның болашақ күйіне тікелей әсер етеді. Ч. Кули «құндылықтар әлеммен қатынаста «энергетикалық түйін», эмоционалдық үстеменің нүктесі, сондай-ақ адамдардың әлеуметтік мінез-құлқы уәждемесінің негізгі механизмі болып табылады» деп әділ атап айтқан [1; 165]. Бұл бір жағынан құндылық негізінде адамның өзіне және әлемге деген мақсатты бағытталған әрекеттері арқылы көрінетін белсенді қатынасының қалыптасуын, ал екінші жағынан нақ құндылықтар жеке тұлғаның өмірдегі маңызды жағдайлардағы өз мінез-құлқының әлеуметтік мақұлдауын жүзеге асыруына көмек жасай отырып, қоғамның бірлесуін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасында жетілдіру үдерісі ширек ғасыр шегінде жалғасуда. Осы уақыт ішінде әлеуметтік және саяси жүйе түбегейлі өзгерді. Жоспарлы кеңес экономикасының орнына мемлекет қатал бақылауына алған бәсекелестігі мен жеке меншігі бар нарық экономикасы келді. Саяси жүйеде саяси плюрализм мен көппартиялық негіздегі демократиялық саяси тәртіп негіздері қалыптасты. Жетілдіру үдерісінің нәтижесінде қазақстан қоғамының әлеуметтік-мәдени өзгерісі пайда болды, атап айтқанда — оның экономикалық және саяси сипатына сәйкес қоғамның әлеуметтік құндылықтарына әкелді.

Қазақстан қоғамын жетілдіру жағдайында рухани-адамгершілік құндылықтардың өзгеруін зерттеу көкейкестілігі бірқатар факторларға байланысты. Өткен ширек ғасырда Қазақстанда әлеуметтендіру үдерісінде жаңартылған қоғамның құндылықтарын сіңірген жаңа ұрпақ қалыптасты. Бірақ ұжымдық құндылықтары бар кеңес қоғамы кезінде әлеуметтенуі жүзеге асырылған адамдар тұрғындардың үлкен бөлігін құрайды, сонымен қатар жаңалар әлі қалыптаспаған, ал ескі құндылықтар жойылған көшу кезеңі болып табылады. Бұл бір жағынан кейінгі өзгеруші (өзгерген орнына) рухани-адамгершілік құндылықтардың бейімделу мәселесін, ал

екінші жағынан — әртүрлі жас топтарының қатынастарындағы өзара түсінушілік мәселесін тудырады. Бұдан басқа, Қазақстанның әлеуметтік ерекшелігін ескермеуге болмайды. Ол Қазақстанның полиэтникалық мемлекет болып табылатындығында.

Мемлекеттің полиэтникалық құрамын қазіргі әлемде таң қалдыру қиын. Бірақ қазақстанның бірегейлігі — елдің (шамамен 17 млн. адам) салыстырмалы шағын бөлігінде 140 этнос өкілдері тұрады, олардың әрқайсысының өзінің ерекше құнды бағыттары бар. Бұл жағдай қоғамды екі топқа бөлу арқылы күшейеді: этникалық қазақтар және басқа ұлыстар, ол ретімен өткізілетін мемлекет саясатының жалпыхалықтық жүйе құндылықтары негізінде біріктіруге қарамай, жалпыхалықтық және этникалық ұқсастық қатынасының проблемасын қалыптастырады. Сондай-ақ, жетілдіру жағдайында қазақстандық қоғам құндылықтарының өзгеру жүйесін зерделеу, олардың өзгерістері қандай дәрежеде жүретінін анықтауға септігін тигізіп қана қоймай, осы өзгерістерге әртүрлі топтардың бейімделу механизмін анықтауға мүмкіндік береді.

Жетілдіру жағдайында қазақстандық қоғам құндылықтарының өзгеру үдерісін және осы өзгерістерге жеке тұлғаның бейімделуі механизмін зерделеу мақсатында мақала авторлары зерттеу жүргізді, оның нысаны 18 жастан және одан жоғары жастағы Қарағанды қаласының тұрғындары (400 мыңнан астам адам) болды, ол Қазақстандағы халық саны бойынша төртінші орынды алады. Алғашқы әлеуметтік ақпарат жинағы сауалнама сұрақтары көмегімен жүзеге асырылды. Зерттеуде қарапайым қайталаусыз таңдау жүргізілді. Сұхбаткерлердің ішкі саралауы мынадай әлеуметтік-демографиялық сипаттармен қойылды: жынысы, жасы, ұлты, білімі, кірісі. Сауалнама барысында 36,0 % ерлер және 63,5 % әйелдер сұралды. Бұл зерттеудің мәні жетілдіру жағдайында тұрғындардың құндылықтары болды. Негізгі гипотеза: қазақстан қоғамын жетілдіру нәтижесінде болған құндылықтардың өзгеруі жеке тұлғаның проблемасын тудырады.

Зерттеу нәтижесінде қазақстан қоғамында болып жатқан өзгерістерге сұралғандар жеткілікті түрде бірмәнді еместігін көрсетті. Сонымен, олардың 20,3 % өзгерістерді жағымды деп есептейді, өйткені Қазақстан экономикасының дамуын қамтамасыз етеді, ал 25,7 % реформа нәтижесінде «қоғамның байлар мен кедейлерге жіктелуін» көрсетеді, іс жүзінде сұралғандардың әр бесіншісі (21,6 %) қазақстандық қоғамда ешқандай өзгерісті мүлде көрмейді. Сұралғандардың 23,4 % үшін жетілдіру үдерісінің оң бағасының өлшемі қазақстандықтардың басым көпшілігінің өмір сапасының жақсаруы болып табылатыны аса назар аудартады.

Біздің болжағанымыздай, 30–45 жастағы адамдар кіретін орта жастағы топ өкілдері өзгерістерді жағымды бағалайды (34,0 % — жағымды; 16,0 % — одан да жағымды). Сонымен бірге ересек жастағы топ өкілдері (46 жас және одан ересек) едәуір торыққан түрде: олардың кейбіреуі Қазақстандағы түрлену қалай болғанда да 56,1 % теріс бағалайды. Осы сұрақтарға жауаптарды салыстыруда әйелдер (23,8 % — жағымды және 27,5 % — одан да жағымды) жағдайды ерлерге (тиісінше 18,4 % және 21,3 %) қарағанда оптимистік түрде бағалайды. Ұлттық белгісі бойынша да пікірлердің саралануы байқалады: басқа ұлт өкілдеріне қарағанда (тиісінше 14,5 % және 17,6 %), қазақтар қоғамдағы өзгерістерді тым оптимистік түрде бағалауға бейім (23,4 % — жағымды; 17,6 % — одан да жағымды).

Әртүрлі топтардың елде болып жатқан өзгерістерге көзқарасының бір мәнді еместігіне қарамастан, сұралғандардың барлығы «Қоғамда болып жатқан өзгерістерге бейімделу қиындығын сезінесіз бе?» деген сұраққа теріс жауап берді. Сонымен сұхбаткерлер қоғамдағы өзгерістерге бейімделу қиындығының жоқтығына әртүрлі себептер көрсеткен. Мысалы, сұралғандардың 40,1 % ешқандай ерекше өзгерістерді мүлде байқамайтындығын түсіндірген, ал 27,0 % өмірлік табыстарға жету үшін жаңа мүмкіндіктер пайдалануға болады деп санайды.

Ең жас топ едәуір бейімделу әлеуетін көрсетеді (77,0 %), оған 18–29 жас арасындағылар жатады, онда одан жасы үлкендер (42,0 %) аз көрсеткіш береді. Бұның қисыны бар және оны психологиялық, әлеуметтік себептермен түсіндіруге болады. Психологиялық фактор жастардың басым икемділігінен шығады, яғни, олар жылдам бейімделеді. Ересек жас тобының төмен бейімділік қорының әлеуметтік себебін олардың өміріндегі әлеуметтік және мәдени цикл арасында пайда болған ажыраумен түсіндіруге болады. Бұрын әлеуметтік өмір циклі мәдени циклден едәуір қысқа болған. Жеке тұлға жарық көргеннен кейін, белгілі бір құндылықтар жүйесін кездестірді, ол бірнеше ғасырларға дейін, бірқатар ұрпақтар өмірін анықтай отырып, өте ұзақ кезеңдер бойы өзгерістерге ұшырады. Қазіргі кезде бір ұрпақтың өмірінде бірнеше мәдени замандар кезектесіп тұрады. Нәтижесінде тұрақты, ұтымды құрылған әлем тәртібі және ұжымдық сәйкестендіру туралы түсінік қалыптасқан бұрынғы әлеуметтік-мәдени тәжірибесі бар ұрпаққа

«тұрақты тұрақсыздық» жағдайында жеке әлеуметтенуден өткен жастардан гөрі, динамикалық түрде өзгеріп тұратын әлеуметтік шындыққа бейімделу әлбетте қиын.

Топтар бойынша нәтижелерді талдау мынаны көрсетеді: алдыңғы сұраққа жауап бергенде басқа ұлыс өкілдерінен гөрі (56,3 %), қазақ ұлтының өкілдері (73,0 %) үздік бейімделген қабілеттілікті көрсетті. Орта кәсіптік білімі бар тұлғаларда кейбір қарама-қайшылық байқалады, олар бір жағынан елде болып жатқан өзгерістерді жағымды түрде бағалайды (29,2 % — жағымды және 22,9 % — одан да жағымды), ал екінші жағынан — бейімділіктің ең төмен деңгейін көрсетеді (10,4 %). Сұхбаткерлер жеке тұлғалардың бейімделу мүмкіндіктеріне жағымсыз әсер ететін негізгі факторлар ретінде әлеуметтік өзара әрекет тәсілді, яғни «адамдар арасындағы қатынастардағы (10,4 %) өзгерістерді білдіретін материалдық (14,4 %) мәселелерді белгілеген. Біз өткізген зерттеу материалдық жағдай мен әлеуметтік бейімділіктің табыстылығы арасындағы тұрақты статистикалық мәнді корреляция орнатты.

Сонымен сұхбаткерлердің 59,4 % өзінің материалдық жағдайына жалпы 28,8 % сөзсіз, 30,6 % — түсінікпен қанағаттанады. «Қанағаттанғандардың жиынтығында» ең аз пайыз (31,7 %) ересек ұрпақ өкілдерінде байқалады, олардың көбісі үшін жалғыз кіріс көзі — зейнетақы, ал ең көбі — жастар арасында (73,3 %), олар өзінің материалдық келешегін оптимистік түрде бағалауға бейім, тіпті оған қарамастан (ал кейбір жағдайларда дәл сол себептен), жас адамдардың көпшілігінде жеке кіріс әлі де жоқ. Бұндай жағдайды былай түсіндіруге болады: жас адамдарда материалдық әл-ауқат жақсарту бойынша «қосымша жұмыс», «оқу мен жұмысты қоса атқару», «жоғары білім алу», «кәсіптік тәжірибе алу» сияқты жеке стратегиялар кездеседі, сол екі арада ересек ұрпақ үшін негізгі стратегия «қаржыны үнемдеу, шығысты қысқарту» болып табылады.

Сұхбаткерлер арасында өзінің материалдық жағдайына қанағаттанбайтындар арасында барлық мүмкін болатын тәсілдермен оны жақсартуға тырысатындардың пайызы айтарлықтай көп (55,3 %), бұған қоса әйелдер ерлерге қарағанда бұл сұрақта ең жоғарғы бесленділік көрсетті (64,2 % қарсы 40,6 %); сонымен қатар қазақ ұлысының өкілдері басқа ұлтты сұхбаткерлермен салыстырғанда 65,2 %, қарсы 42,1 %; бұны қазақстан қоғамындағы әртүрлі әлеуметтік-демографиялық және этникалық топтардағы ерекше әлеуметтік-мәдени тәжірибелермен түсіндіруге болады. Әрі қарай бұл ерекшелік жеке зерделеуді қажет ететін болады. Оған қоса 25,9 % бұл үшін мүмкіндікті көрмейді, сондықтан осы бағытта ешқандай әрекет қолданбайды; 14,1 % — «бұл туралы мемлекет ойлау керек» деп санайды. Сұралғандардың 52,7 % адамның өмір сүру мүмкіндігіне гендерлік сипат әсерінің жоқтығын атап айту керек, сондықтан «біздің қоғамда ерлер мен әйелдердің тең мүмкіндіктері бар». Дегенмен сұхбаткерлердің үштен бір бөлігі шамасы (32,4 %) ерлер өзін таныту үшін мүмкіндігі көп деп болжайды. Сұхбаткерлер бұл сұрақта жынысына қарамай, ынтымақтастықты көрсететіні қызық: 35,0 % — ерлер және 31,2 % — әйелдер. Яғни, бұл жағдайда күнделікті өзара әрекет тәжірибесіне тікелей әсер ететін, біздің қоғамға тараған дәстүрлі құндылықты шартталған әлеуметтік ұғымдар туралы айтылады.

Сондықтан зерттеу тұрақты материалдық жағдай әлеуметтік бейімділікке әсерін тигізетіні туралы болжамды бекітеді, бірақ қоғамдағы табысты бейімділік материалдық әл-ауқат негіздерінің бірі болып табылатыны сөзсіз.

Зерттеу нәтижесінің талдауы сұралғандар арасында этникалық өте ұқсастық емес, жалпыхалықтық басым екендігін көрсетті, ол саяси әлеуметтену табыстылығы туралы жанама куәландырады. Бұған дәлел сұралғандардың 54,1 % нақты этникалық топ өкілдерінен гөрі, өзін қазақстандық ретінде сезінеді. Сонымен 30–45 орта жас тобына (68,0 %) жататын, жоғары білімі бар (66,7 %) сұхбаткерлер, сонымен қатар қазақ ұлтының өкілдері (62,8 %) жалпыұлттық ұқсастықтың ең жоғары деңгейін көрсетті. Этникалық өзін-өзі сәйкестендіру, керісінше, басқа ұлт өкілдері (18,2 %) мен ересек ұрпақ (22,0 %) арасында кең таралған. Бұл сұрақ төңірегінде ойланбаған сұхбаткерлердің едәуір 28,4 % пайызын атап айту қажет. Жастар арасында олар одан көп — 30,5 %. Бұндай нәтижелер жастарда саяси әлеуметтену үдерісінің аяқталмағаны туралы куәландырады және сұхбаткерлердің бұл бөлігі жеткілікті табысты бейімделген, мемлекетте өзін ыңғайлы сезінеді, сондықтан ұқсастық мәселесі туралы ойланбайды.

Жаһандану, көбінесе, қарама-қайшы әлеуметтік үдеріс ретінде болады. Бір жағынан оны әмбебаптық тенденция ретінде, ал екінші жағынан — қарама-қарсы әмбебаптық пен партикуляризм тенденцияларының өзара әрекеті ретінде ұсынуға болады, бұнда мәдени бірліктің күшеюі ғаламдық деңгейде жергілікті және глокальды мәмәтінде мәдени, этникалық және діни алуан түрліліктің ұлғаюын жандандырады.

Ғаламдық және глокальды тенденциялар қатынасының мәселесі қазіргі заманда ең маңызды болып саналады. Трансшекаралық ұлттың жоғары коммуникативтік және ақпараттық — өсуімен сүйемелденетін ғаламдық экономиканың кеңеюші интенсивтік экспансиясы жергілікті деңгейде құндылық сезімталдығының асқынуына септігін тигізеді. Белгіленген тенденциялар бәсекелестігі қазіргі заманның ерекше факторларының бірі болып табылады.

Сауалнама нәтижесінің талдауы әлеуметтік бейімделу табыстылығы мен ұлтаралық қатынастар арасында тура корреляция орнатуға септігін тигізеді, яғни, жеке адамның әлеуметтік бейімділігі қаншалықты табысты болса, ол соншалықты ұлтаралық өзара қатынас тәжірибесін бағалауға жағымды бейімделген болып табылады. Сонымен мемлекеттің ұлттық саясатын сөзсіз қолдайтын сұхбаткерлер 57,2 % құрайды, олар бұл саясатты Қазақстан халқын құрайтын барлық этникалық топтардың теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған деп есептейді. Осы бағытта ересек жас тобының (65,9 %) қазақ ұлтты (69,3 %), сонымен қатар жоғары білімі бар (71,3 %) сұхбаткерлер мемлекеттің күшін ең жоғары бағалайтыны күтілген. Статистикалық рәсімделген жағымды тенденция ретінде сұхбаткерлердің 39,6 % облыстағы этносаралық қатынастарының жағымды динамикасын көрсеткенін атап айтқан жөн, олардың пікірінше, қатанастар «тым құрметті және мейірімді болады».

Қағида бойынша адамдар өз өміріне толығымен қанағаттанған кезде және оның келешегін оң бағалауы кезінде ғана өз өміріне талдау жасамайды, олар қиын мәселелер туған кезде ғана ойлана бастайды. Сондықтан этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік саясат сипатын бағалаудан қиындық көргендердің үлкен пайызы (20,7 %) оны толығымен жағымды етіп бағалауының пайдасына жанама куәландырады. Осындай сәтті көрсеткіштер аясында сұралғандардың әр бесіншісі (18,9 %) этносаралық қатынастар саласында мемлекет саясатының ресми түрлегі сипатын белгілейді, ол «тек барлық ұлттар теңдігін жариялайды, тек жергілікті ұлттар үшін нақты жағдайлар жасайды».

Осы өлшемді жағымсыз бағалайтындар арасындағы ең үлкен пайызды «басқа», яғни, жергілікті емес ұлттар құрайды (33,3 %), олардың ойынша, ұлт теңдігі тек жарияланады, бірақ тәжірибеде іске асырылмайды. Жеке әлеуметтік келешектің этникалық қатыстылыққа байланыстылығын анықтаушы сұрақтың жауабын талдау осы мәселе бойынша сұралғандар пікірі әлбетте тең бөлінгендігін көрсетті. Сұхбаткерлердің 24,3 % адамның «ұлттық қатыстылық әлбетте оның өзін-өзі таныту мүмкіндігіне әсер етпейді» дейтін пікірге келісімін береді. Сұралғандардың осынша саны (яғни 24,3 %) «ұлттық қатыстылық біздің қоғамда өмір сүру мүмкіндігіне едәуір әсер етеді» деп көрсетті. Сонымен қатар осы фактордың әлеуметтік өмірдің жеке өрісіндегі жүзеге асырылуға әсер етуі анықталды, мысалы, жұмысқа орналасу, өмірдегі серігін табу және т.б. (38,8 %).

Қазақстан әлемнің берік әлеуметтік әлеуеттер ішінде дәстүршілдік құндылықтары маңызды орын алатын аймақтарына жатады, бұнда дәстүрлерді ішкі және сыртқы инновациялық ықпалдан қорғау тәжірибесі ғасырлар бойы қалыптасты. Жаһандану кезеңінде әмбебаптық басым болуға ұмтылуымен, ғаламдық және глокальды әлеуметтік әлеуеттер қарама-қайшылық бірлікте болатын кезде, дәстүрлік мәдениеттің аксиологиялық элементтері ең маңызды болып табылады. Жаһандану жағдайында қазақстандық қоғамның рухани қайнар көзге қызығушылығының өсуі діни сананың өсуімен түйіндесті. Сұралғандардың 45,9 % пікірі бойынша, дін қазақстандық қоғамның рухани құндылықтарының негізі болды және болып қалады, бұған қоса жастар бұл сұрақта орта және кәсіптік білімі бар, жоғары білімді (52,1 % қарсы 43,7 %), ересек ұрпақтан «озып кетеді» (51,1 % қарсы 39,0 %). Білімі ең төменгі деңгейдегі жастар топта күшті болып ұсынылғанын ескере отырып, көрсетілген бөлу жаһандану кезеңінде қандай да бір глокальды діни ренессанс туралы болжамды растайды. Заманауи қоғамдағы дін рөлінің төмендеуін сұхбаткерлердің 16,7 % мойындады. Сұралғандардың үштен бір бөлігіне жуығы (27,0 %) діннің әлеуметтік қатынастағы маңызды рөлін мойындай отырып, оны өте теріс бағалады, олар оны «қоғамдық сана мен жеке адамның мінез-құлығы үшін қулық құралы» деп санайды. Дінаралық қатынастарды реттеу бойынша мемлекеттік саясатты әр екінші сұхбаткер оң бағалайды (50,9 %). Оған жоғары бағаны жоғары білімі бар сұхбаткерлер (58,6 %) береді. Барлық ауқым бойынша сұралғандардың тек 12,6 % мемлекет діни бірлестіктердің ісіне тым көп араласады деп белгілейді. Бірақ «мемлекет діни бірлестіктер ісін толығымен бақыламайды» деп санайтындар бар; кейбір сұхбаткерлерге «діни қауымдардың тіптен көп болғаны ұнамайды». Сұхбаткерлердің

діни ұйымдардың ісіне мемлекеттік бақылау жасауын күшейту тілектері олардың арасында экстремистік сыбысты ұйымдастыру қаупінің пайда болуын болжауға болады.

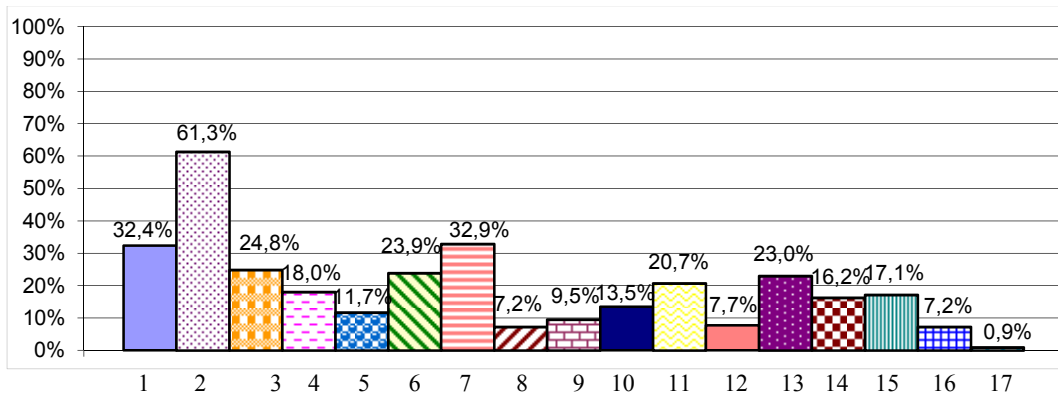
Өткізілген зерттеу сұхбаткерлердің діни қатыстықтың жеке әлеуметтік келешекке әсерін бағалауын анықтауға септігін тигізді. Сұхбаткерлердің басым көпшілігі қазақстандық қоғамда діни қатыстық әсерінің табысқа жету мүмкіндігіне ең аз мөлшерде (37,4 %) немесе мүлде жоқ (20,3 %) екендігін болжайды. Оған қоса, сұралғандардың 18,0 % «діни қатыстық біздің қоғамда жеке тұлғаның өз-өзі таныту мүмкіндігіне едәуір әсер ететініне» келісім береді. Сонымен қатар сұхбаткерлер осы фактордың жұмысқа орналасу, өмір серігін таңдау және т.б. жеке әлеуметтік өмір өрістеріне әсерін көрсетті (23,0 %). Осы сұраққа жауап берген кезде этникалық өлшем бойынша ең үлкен саралау анықталды (қазақтар — 20,1 %, басқа ұлыстар — 13,3 %). Осылайша сауалнама мәліметтері қазақстандық қоғамда әлеуметтік бейімделу мен өзін-өзі танытудың дәстүрлі стратегиялары негіздері ретінде этномәдени құндылықтар діни қатыстықтан гөрі үлкен мағына береді.

Жаһандану дәуірі ең күрделі және қарама-қайшы тарихи кезеңдерінің бірі болып табылады. Адамзатты аңдыған ең үлкен қауіп экономикалық дағдарыс немесе саяси жүйенің деструктивтік өзгеруі емес, жеке тұлғаның әлеуметтік маңызды рухани-адамгершіліктің бұзылуы. Рухани құндылықтан материалдық құндылықтың басым болуы, мейірімділік пен зұлымдық, әлеуметтік жауапкершілік пен әділдік, азаматтық пен патриотизм туралы дәстүрлі түсініктерді бұрмалауға қабілеттілікті білдіреді.

Өткізілген сауалнама нәтижесінің талдауы заманауи қазақстандық қоғамға тән құнды артықшылықтарды сұхбаткерлердің анықтауындағы қайшылықты айқындауға септігін тигізді. Бір жағынан сұхбаткерлердің тек 25,7 % адамдардың басым көпшілігі үшін адамгершілік құндылықтары бүгін де басты болып табылатынын, осы мезгілде көпшіліктің пікірі бойынша (64,4 %), қазіргі қоғамда адамгершілік құндылықтары материалдық құндылықтарды ығыстырады, бұған қоса осы сұрақ төңірегінде сұхбаткерлердің барлық категорияларының өкілдері ынтымақтастықта болады.

Материалдық құндылықтардың жаппай тарауының негізгі әлеуметтік нәтижесі ретінде мыналар аталған: «ақша үшін адамдар достықтан және махаббатан аттап кетуге дайын (48,3 %); «қатынарудың негізгі өлшемі материалдық әл-ауқат болып табылады» (32,2 %); «жеке құштарлықтың басты өлшемі молшылық болып табылады» (15,4 %). Ал екінші жағынан сұхбаткерлердің өзінің мақұлдауы бойынша, күнделікті тәжірибеде әлеуметтік өзара әрекет етуде олар алдымен адамгершілік құндылықтарын басшылыққа алады. Сұралғандардың тек 5,0 % басқа адамдармен өз қатынастарындағы басым құндылық ретінде «қандай да бір пайданы шығаруды» көрсетті, бұл мезетте олардың 79,3 % үшін басымдық «өзара ақниеттілік пен құрмет» болып табылады.

Бұл басымдылықтың білімге тікелей тәуелділігі өзіне назар аудартады (сұралғандардың 89,7 % жоғары білімді, оған қарсы сұралғандардың 66,7 % орта және кәсіптік білімі бар), сонымен қатар этникалық қатыстыққа байланысты. Сауалнамада қазақ ұлтына жататын 84,7 % осы өлшемнің басымдылығын көрсеткен. Сұралғандардың 13,1 % өзінің басым құндылығы ретінде «өз абыройын сақтауды» көрсетеді, оған қоса бұл әлеуметтік басымдылық үлкен дәрежеде Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдерінде көрсетілген (осы категория бойынша сұралғандардың 18,2 %). Яғни әлеуметтік өзара әрекет пен әлеуметтендірудің жеке тұлғалық стратегиясы базалық құндылық деңгейінде ең алдымен рухани-адамгершілік тәртібінің императивтерімен анықталады. Бұл қорытынды күрделі өмірлік құндылықтарына қатысты сұраққа жауаптарды бөлумен дәлелденеді (1-сурет). Көрініп тұрғандай, сұралғандардың көпшілігі үшін базалық әлеуметтік бағыттар ретінде «өз бақытының жалпыадамзаттық құндылықтары»; «жақсы денсаулық»; «молшылық»; «жақсы отбасы»; «әділ қоғамда өмір сүру»; «өзін-өзі танытуға мүмкіндік»; «бақытты болу»; «сүю және сүйікті болу» сияқтылар қолданылады.

Ескертпе:

1. Молшылықта өмір сүру, ақшаны еркін жұмсау мүмкіндігінің болуы	9. Қоғамға пайдалы болу, елдің дамуы мен гүлденуі үшін «өз үлесін» қосу
2. Жақсы денсаулықтың болуы	10. Жақсы жұмыстың болуы
3. Әділ және дұрыс құрылған қоғамда өмір сүру	11. Сүйю және сүйікті болу
4. Жақсы балалардың болуы	12. Құрметті адам болуы
5. Меншік тұрғын үйдің болуы	13. Бақытты болуы
6. Қызықты өмір сүру,	14. Таза ар-намыстың болуы, үйлесімді өмір сүру
7. Жақсы отбасының болуы	15. Жақсы адал достардың болуы
8. Өз ісін ашу	16. Қоғамдағы жоғары орынды алу
	17. Басқа

1-сурет. «Сіз үшін өмірде ең маңызды не?» сұрағына жауаптарды бөлу
А) Барлық сұралғандар

Құрылған бөлу бойынша, «молшылықты» қоспағанда, отбасылық әл-ауқат пен денсаулыққа ұқсас материалдық құндылықтар жоғары орынды алмайтыны көрінеді. Бұл ретте сұхбаткерлердің жеке категориялары үшін жалпы тенденцияларды сақтау кезінде көрсетілген құндылықтар әр түрлі маңыздылыққа ие болады. Ерлер үшін «молшылық», «өзін-өзі таныту», «достық» құндылықтарының үлкен маңызы бар, ал әйелдер үшін үлкен дәрежеде «денсаулық», «отбасы», «махаббат» маңызды. Жастар үлкен дәрежеде «денсаулықты», «отбасын», «молшылықты»; орта және ересек ұрпақ өкілдері «денсаулықты», «әділ әлеуметтік құрылымды», отбасылық құндылықтарын бағалайды. Жоғары білімді сұхбаткерлер ең алдымен «денсаулық», «әлеуметтік әділдік», «бақыт», «молшылық», «өзін-өзі таныту» сияқты құндылықтарға бағытталған. Бұндай бөліну кейінгілердің «отбасылық құндылыққа», «өзін-өзі танытуға», «махаббатқа», «молшылыққа» айқын көрсетілген бағытталуын қоспағанда, әдетте жоғары білім алған сұхбаткерлердің жауабында қайталанатын.

Орта және кәсіптік білім бар сұхбаткерлер «әлеуметтік әділдікті», махаббатты», «денсаулықты», «молшылықты» жоғары дәрежеде бағалауға бейім. Ұлттық себептер бойынша «басқа ұлт» өкілдерінде неғұрлым жоғары дәрежеде көрсетілген «отбасы», «өзін-өзі таныту» және «әлеуметтік әділдік» сияқты құндылықтарды қоспағанда, жауаптарды бөлуде салыстырмалы түрде әлсіз айқындалған дифференциация бар.

Сонымен, әлеуметтік өзара әрекеттің жеке стратегиясының болуы кезінде сұхбаткерлердің әртүрлі категориялары ұқсас болады. Олардың базалық құндылықтарының айрықша рухани-адамгершілік сипаты бар, ол қазақстандық қоғам мәдениетіне дәстүрлі тән адам қатынасының жылылығымен байланысты. Осыған байланысты дәстүрлі рухани құндылықтар жетілдіру үдерісіне міндетті емес түрде қарама-қайшы келетінін байқаған дұрыс, олар көбінесе жаһандану дәуірінде тұрақты дамуға септігін тигізе отырып, елдің мәдени ұқсастығын сақтауға мүмкіндік береді. Оған қоса, адамдардың нақты мінездік стратегиясы жағдайлық мәнмәтінмен анықталады және құндылық идеясынан едәуір алыс болуы мүмкін, бұл өткізілген сауалнама нәтижесін растайды, атап айтқанда: сұралғандардың 71,6 % жағдайға байланысты өз қағидаларынан бас тартуға дайын екенін көрсетті. Базалық құндылықтарды ешқашан ұнатпайтын мен олардың оңайлықпен бас тарта алатындардың пайызы тең болды — тиісінше 13,1 % және 13,5 %. Оған қоса, ерлер (21,3 %), «жергілікті емес» этнос өкілдері (20,6 %) және ересек ұрпақ өкілдері (17,1 %), жауаптарына қарай неғұрлым табандылыққа бейім екендігін көрсетеді. Белгіленген бөлу «Сіз өз жеке мүдденізге нұқсан келтіре отырып, адамға қолдау көрсетуге дайынсыз ба?» деген сұраққа жауаппен толығымен ара қатынаста болады.

Бұл жағдайда сұралғандардың 75,2 % жағдай бойынша әрекет етуге бейім; 14,9 % — осындай үлгідегі әрекетке дайын, 6,8 % ешқашан өз мүддесінен бас тартпайды деп белгілеген. Альтруистік мақсаттың айқындығы бірқатар әлеуметтік белгілерге байланысты болып шықты: жынысына (ерлер — 22,5 %; әйелдер— 10,6 %), этникалық қатыстық (қазақтар — 18,2 %; басқа этнос өкілдері — 9,7 %) және жасына (ересек жас тобы — 17,1 %; орта — 14,0 %; кіші — 14,5 %).

Басқа «дерексіз» адамдардың әрекеттерін сұхбаткерлерді бағалауға сын көзбен қарауға бейімділігін байқамауға болмайды. Сұхбаткерлердің 36,9 % адам қазіргі заманда жеке мүдделерін қоғам мүдделерінен жоғары қояды деген пікірге келіседі. 55,9 % «адамға байланысты» деген жауап таңдаған және тек 4,5 % адамдардың көпшілігі үшін қоғам мүдделерінің артықшылығына сенімді. Осы сұрақ бойынша сұхбаткерлердің категориялары бойынша мәнді саралау байқалмайды, бұл жеке бастың бейімделу механизмінің жекелей әлеуметтенудің күшею жағына өзгеруінің қосымша куәсі болып табылады.

Қоғамның заманауи дамуының кезеңі еңбек ісі өрісінде ынталандыру мәселесін жандандырады. Еңбек адам табиғатының базалық ерекшелігі болып табылады. Және адам тіршілігі мен социум формасы болып табылады, бейімделген мінез-құлық стратегиясын анықтайды.

Өткізіліген зерттеу сұхбаткерлердің еңбек қызметі саласындағы басты дәлелін белгілеуге септігін тигізді (1-кесте).

1-кесте

Еңбек қызметі саласындағы басты дәлелдер (% есебімен)

Сұхбаткерлер тобы	Мотивтер						
	Қоғамға пайдалы болуға ұмтылу	Қызықты жұмыс	Жоғары еңбекақы	Тек жоғары ақы ғана емес, қызығушылық	Қызығушылық қана емес жоғары еңбекақы	Қағида тұрғысынан жұмыс істегісі келмейтіндер	Басқа
Барлық сұралғандар	8,6	29,3	7,7	27,0	22,5	3,6	0,9
Ерлер	13,8	25,0	10,0	26,3	21,3	2,5	1,3
Әйелдер	5,7	31,2	6,9	27,7	23,4	4,3	0,7
Қазақтар	9,5	32,1	8,8	25,5	19,7	2,2	1,5
Басқа ұлттар	7,3	23,0	6,1	29,7	27,9	6,1	-
Орта және кәсіптік білім	10,4	27,1	8,3	27,1	12,5	12,5	-
Жоғары білім алушылар	2,8	27,8	5,6	38,9	22,2	2,8	-
Жоғары білім	12,6	33,3	5,7	18,4	27,6	-	2,3
18 жастан 29 жасқа дейінгілер	6,9	28,2	6,9	35,1	19,0	2,3	1,5
30–45 жас	18,0	32,0	10,0	14,0	24,0	2,0	-
46 жас және одан жоғары	2,4	29,3	7,3	17,1	31,7	9,8	-

Ұсынылған бөлуден материалдық тәртіпке қарағанда адамгершілік туралы түсінік сұралғандардың басым көпшілігінің артық мотивациясы екендігін көруге болады, ол құнды артықшылықтарды анықтау бойынша сауалнаманың жоғарыдағы нәтижелерімен белгіленгенге толығымен сәйкес келеді. Сонымен мәліметтердің жалпы ауқымы бойынша маңызды дәлел сұралғандардың көпшілік категориялары бойынша «қуаныш сыйлайтын еңбектің, қызықты жұмыстың болуы» болып табылады. Сұралғандардың көпшілігі үшін жұмыстың қызықты болғаны және жақсы еңбекақысы болғаны маңызды, бұған қоса жалпыәлеуметтік мотивация жоғары дәрежеде әйелдердің жауабынан гөрі ерлердің жауабында ұсынылған. Сұралғандардың жауабына қарағанда ерекше материалдық мотивация мәліметтердің жалпы ауқымы бойынша сұралғандардың барлық категориялары бойынша аз мөлшерде дамыған.

Жұмыс істегісі келмейтіндігін көрсеткен ересек жас тобы мен орта және кәсіптік білімі бар сұралғандардың едәуір пайызы осы категориядағы сұралғандар арасында зейнеткерлік жастағы тұлғалардың кең ұсынылғанымен түсіндіріледі. Жауаптардың белгіленген бөлуі тұрғысынан

сұралғандардың 56,8 % қызметіне түрткі болатын басты ынталандыру ретінде «айналасындағыларға көмек пе қолдау жасау ықыласын» көрсетті, онда қандай да бір жеке пайдасын көруді басшылыққа алатыны тек 26,8 болды.

Бұл ретте орта жас тобының өкілдері ең үлкен альтруизмді көрсетеді (74,0 %).

Өткізілген зерттеу мынадай қорытынды жасауға септігін тигізді:

1. Сұралғандардың көпшілігі қоғамдағы өзгерістерге бейімделуден қиындық көрмейді, өйткені серпінді әлеуметтік үдеріске бейімделуге септігін тигізетін әлеуметтенудің жеке тиімді стратегиясын жеткілікті қалыптастыра алды. Сонымен, болжағанымыздай, барлық әлеуметтік-демографиялық топтардың ішінен ересек жас тобының өкілдері ең төмен бейімделу әлеуетін көрсетті.

2. Әлеуметтік бейімделу табыстылығы материалдық жағдаймен тікелей байланысты: материалдық жағдаймен қамтамасыз етілуі қаншалықты жоғары болса, бейімділік соншалықты табысты болады және керісінше, қаншалықты бейімділік табысты болса, соншалықты материалдық қамтамасыз етілу жоғары деңгейде оның нәтижесі болып табылады.

3. Әлеуметтік бейімділік табыстылығының маңызды шарты полиэтникалық мемлекетте жалпыұлттық ұқсастықтың құндылықтарын қабылдау болып табылады. Қазақстандықтардың көпшілігі үшін этникалық ұқсастық емес, жалпыұлттық ұқсастық басым. Бұған едәуір дәрежеде мемлекеттің өткізетін саясаты жәрдем береді.

4. Қазақстандық қоғамда діни қатыстықтан гөрі әлеуметтік бейімделу мен өзін-өзі танытудың дәстүрлі стратегиясы негізі ретіндегі этномәдени құндылықтардың үлкен мағынасы бар.

5. Жетілдіру үдерісінің салдарынан қазақстандық қоғамда құндылықты артықшылықтардың белгілі қозғалысы болады. Бірақ қазақстандықтардың базалық құндылықтарына рухани-адамгершілік сипаты тән, ол адам қатынасының жылылығымен байланысты, бұл қазақстандық қоғам мәдениетіне дәстүрлі түрде тән.

6. Базалық құндылықтар деңгейінде әлеуметтік өзара әрекет пен әлеуметтену өрісінде сұралғандардың жеке стратегиялары ең алдымен рухани-адамгершілік тәртібінің императивтерімен анықталады.

7. Қазақстандықтардың көпшілігінің рухани-адамгершілік ынталандыруы тәжірибе көрсеткендей олардың жеке көзқарасына қарама-қайшы келмейді.

Осылайша, Қазақстанда осы мезетте ұжымдық және жеке қарама-қайшы құндылықтар жүйесіне негізделген екі әлеуметтік-мәдени жүйелер бар. Бұл қазақстандық қоғамға тән түр қатынастардың сақталуымен және қазақстандық социумға еуропалық саяси және мәдени институттардың көшірілуімен түсіндіріледі.

Орын алған Батыс және дәстүрлі шығыс құндылықтарының шексіз үйлесуінің белгілі жайлылығы бар, ол өзін-өзі танытуда үнемі дамушы қажеттілігі бар жеке адаммен ұжымдық қайшылығында көрінеді, ал жеке құндылықтар өңделген және қолдау көрсететін қоғамның маңызды топтарымен әлеуметтік бірлік туралы түсініктерімен көрінеді.

Көшуші қазақстандық қоғамда батыс елдерінің тұрақты әлеуметтік жүйелеріне қарағанда, әлеуметтік-мәдени өзгерістің жылдамдығы өте жоғары, сондықтан қоғамның жетілдіруінде нақты бағытты сақтай отырып, жалпы тенденцияны жоғалтпау маңызды [2; 367]. Қазақстанның негізгі міндеті жетілдіру үлгісін тиімді, үнемді және оңтайлы қолдану, оны өз дәстүрлері мен заманауи прогрессивті құндылықтар жүйесін үйлесімі есебінен ұлттық негізге ауыстыру. Ол үшін әлеуметтік жетілдірудің «ұлттық формуласын» әзірлеу қажет, ол барлық институттар мен әртүрлі бағытты әлеуметтік-мәдени орта үдерістерін қамтуға қабілетті. Бұл әлеуметтік және мәдени капиталдың ерекшеліктері есебімен қоғамдағы құндылықтарға негізделген ұлттық бәсекелестік артықшылықтарды іздеуді және пайдалануды болжайды. Одан кейін осы артықшылықтар мен қоғам құндылықтарын жетілдірілген факторларға біртіндеп өзгеруін талап етеді [2; 367].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. — Wash., 1983. — 165 p.
- 2 Казютинский В.В. Философия, наука, цивилизация. К 65-летию академика В.С. Степина / В.В. Казютинский, В.С. Степин. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 367 с.

Д.Г. Шорманбаева, Г.Б. Альжанова, М.А. Сейдинова

Модернизация социокультурных ценностей современного казахстанского общества

В статье рассмотрена модернизация социокультурных ценностей современного казахстанского общества. В переходном казахстанском обществе, в отличие от стабильных социальных систем западных стран, скорость социокультурных изменений значительно выше, поэтому важно не потерять общую тенденцию развития, сохраняя четкий курс на модернизацию общества. Основная задача Казахстана состоит в том, чтобы эффективнее, экономичнее и рациональнее применить модернизационную модель, перенести ее на национальную почву за счет сочетания собственных традиций и современных прогрессивных систем ценностей. Для этого необходимо разработать «национальную формулу» социальной модернизации, которая была бы способна повсеместно охватить все институты и разнонаправленные процессы социокультурной среды. Авторы провели социологическое исследование, результаты которого показали, что вследствие модернизационных процессов в казахстанском обществе происходит определенное смещение ценностных приоритетов. Согласно проведенному исследованию базовые ценности молодых казахстанцев содержат в себе как традиционные ценности культуры, так и ценности информационного общества, которые вызывают у индивида необходимость в выборе адаптационных механизмов. Формирование системы ценностей молодого казахстанца основывается на индивидуальном выборе и подвержено влиянию новых информационно-коммуникативных технологий. Авторы приходят к выводу, что базовые ценности казахстанцев носят преимущественно духовно-нравственный характер, связанный с теплотой человеческого общения, что традиционно присуще культуре казахстанского общества.

Ключевые слова: модернизация казахстанского общества, ценностные ориентиры, социологическое исследование, анкетирование, традиционное общество, информационное общество.

D. Shormanbayeva, G. Alzhanova, M. Seidinova

Improvement of social and cultural values of modern Kazakhstan society

This article examines the modernization of the sociocultural values of modern Kazakhstan society. In transitional Kazakhstan society in contradistinction to stable social systems of western countries speed of sociocultural changes are much higher, so important don't lose general development trend and safe a clear course on the modernization of society. The main goal of Kazakhstan is to apply a modernization model more efficient, more economical and more rational, to transfer it to national soil by combining our own traditions and modern progressive value systems. For this, it is necessary to develop a «national formula» for social modernization, which would be able to cover all institutions and multidirectional processes of the socio-cultural environment everywhere. The authors of this article conducted a sociological study, the results of the study showed that as a result of the modernization processes in Kazakhstani society, there is a certain shift in value priorities. According to the study, the basic values of young Kazakhstanis contain both the traditional cultural values and the values of the information society, which cause the individual to choose adaptation mechanisms. The formation of the value system of a young Kazakhstani is based on individual choice and is influenced by new information and communication technologies. However, the basic values of Kazakh people are predominantly spiritual and moral, associated with the warmth of human communication, which is traditionally inherent in the culture of Kazakhstan's society.

Keywords: modernization of Kazakhstan society, value orientations, sociological research, survey, traditional society, information society.

References

- 1 Masuda, Y. (1983). *Information Society as Postindustrial Society*. Wash.
- 2 Kaziutinskii, V.V., & Stepin, V.S. (1999). *Philosophia, nauka, tsivilizatsia [Philosophy, science, civilization]*. Moscow: Editorial URSS [in Russian].

UDC 314.72

A.A. Injigolyan, E.B. Yeskozhin, E.G. Shloma

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: anzhela_i2002@mail.ru)*

**Migration potential among entrepreneurs:
a regional aspect (on the example of the Atyrau region)**

The article is devoted to the analysis of the economic situation in a particular region of Kazakhstan — Atyrau region. Based on the processing and analysis of secondary data of a mass sociological research, the authors in the article make a number of scientifically-based conclusions and predictions about the development prospects of individual sectors of the regional economy, in particular, entrepreneurship. The authors believe that the regional economy has a number of specific features, and at the same time, is subject to the logic of the development of the overall economic situation in the country and the world. In particular, in recent years, a growing influence on the development of the world economy is beginning to acquire the factor of labor and capital movement, migration and immigration attitudes, especially among the economically active population. Based on the research done, the authors of the article argue that insufficient use of the potential of the economically active population of the region — entrepreneurs, provides an analysis of the advantages and disadvantages, «strengths» and «weaknesses», possible and existing risks and threats to the development of entrepreneurship in the region and in Kazakhstan, in general, formulate recommendations for overcoming them. The article concluded that in the Atyrau region there are processes of growth in entrepreneurial activity of the population, movement of labor and capital, the level of migration and immigration sentiments is low and due to the desire of certain categories of economically active population to improve the quality of life.

Keywords: entrepreneurship, screening, business roadmap, migration potential, migration, immigration.

The development and dissemination of entrepreneurial values and behaviors among the economically active population, especially young people, is one of the most important areas of modernization of Kazakhstan's society.

Formation of entrepreneurship as a way of life solves the tasks of increasing the intellectual potential of a nation and enhancing the competitiveness of our country, which were designated by the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev initiated the national project «Intellectual nation — 2020: bringing up Kazakhstan in a new formation, turning Kazakhstan into a country with competitive human capital» [1].

The category of «lifestyle» still remains in the sociological science a little studied phenomenon. An attempt of scientific generalization of this term and its application for the analysis of modern daily life of young people was undertaken in the works of several domestic authors, including the study of the impact of the Internet on the lifestyle of young people [2], as well as the impact of the social project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, World Bank «Zhas project» to change the role of the values of entrepreneurship in the structure of youth identity in Kazakhstan [3].

Entrepreneurship in Kazakhstan has a short history of its development and is still in the process of institutionalization, gaining its role and place.

Significant obstacles to the development of entrepreneurship are a number of unresolved ideological and legal issues, including such as negative stereotypical attitudes towards the goals and values of entrepreneurial activity among certain groups of the population whose origin is connected with the «nomadic culture» [4], the problem of delineating social responsibility zones between entrepreneurs, the state and society.

In the first decades after independence, small and medium-sized businesses developed largely spontaneously. The formation of the entrepreneurial class was due to the enterprise and personal initiative of the most economically active and quickly adapted part of the population. The entrepreneurial class was formed in many ways «forcedly», due to the loss of work by the main agents of economic life. Today, entrepreneurs of the «new wave» are young people who consciously aspire to this economic environment, understand the goals and values of entrepreneurship see it as advantages and social benefits.

Increasingly aware of their social responsibility to society. Directly or indirectly, by developing production, by increasing employment, small and medium-sized businesses contribute to the process of maintaining social stability.

However, in general, the class of entrepreneurs in Kazakhstan, in terms of structure and lifestyle, is still non-uniform.

The role of the state and its attitude towards entrepreneurship has also changed over the years. For a long period of time, the state exercised mainly control and supervisory functions in the development and support of entrepreneurship.

At present, we are witnessing serious changes in state policy in the field of entrepreneurship. The state is gradually rejecting rigid fiscal control and supervision schemes. Shifts the focus to a gradual decline in the share of state participation in the economy. It strives to create all the conditions for the most favorable economic climate for the development of entrepreneurs and their service areas [5].

Moreover, in Kazakhstan there is a further process of denationalization of the economy, in the next 10 years it is planned that the share of small and medium-sized businesses in the country's GDP will reach 40 %.

In Kazakhstan, new state and sectoral business support programs are constantly emerging, from not only the state, but also the largest international ones, for example, the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, the United Nations Development Program. Support tools such as concessional lending, assistance in finding investments, developing business plans, a subsidy system, advisory and training support are used.

A number of objective and subjective factors influences the development of entrepreneurship in Kazakhstan. In Kazakhstan, mediation institutions for a constructive dialogue between the government and business have not been developed yet. For the time being, the entrance barrier for business is high enough. There is no real incentive to work with large business structures. Outdated technologies are ubiquitous. There are restrictions on available capital and investments. Often there is no transparency; there is a lack of professionalism of all participants in the economic process.

There are persistent negative stereotypes about entrepreneurship among the population, for example, that entrepreneurs are selfish, often parasitic on the problems of society, and have no moral restrictions.

The population does not endeavor to engage in entrepreneurial activity en masse, since there is a fear of initiative and risk among people.

Since 2015, in Kazakhstan the state has concentrated its efforts in order to promote entrepreneurship development and build a positive attitude towards entrepreneurs, as well as facilitate the involvement of young people in entrepreneurial activities.

So, «Damu» Fund and «Atameken» National Chamber of Entrepreneurs became the operators of the business support and development program.

The results of the implementation of a number of activities and projects of the «Business Road Map — 2020» showed that the business climate in the country has improved significantly, but there is still a lot of work ahead, especially in the regions.

One of the supporting tools for monitoring the results of the implementation of business development support programs is a case study.

So in order to study the structure of entrepreneurs and their migration orientations in 2018, the regional representative office of the National Chamber of Entrepreneurs of the Atyrau region «Atameken» conducted a comprehensive study — «Screening of the Atyrau region for accelerated economic development of the region» [6].

The purpose of the study was the need to find and identify the potential of the region to further expand entrepreneurial initiative and mass development of private entrepreneurship in the region, identify potential niches for entrepreneurship, diagnose the needs of existing business entities, the prevalence of migration attitudes among the most economically active part of the population, vectors and directions of the proposed migration.

Atyrau region is one of the most important economic regions of the country.

Atyrau region is located in the west of the republic, formed in 1938 (until 1992 it was called Guryev region).

Administrative center: Atyrau city. It borders with the West Kazakhstan region, Mangystau region, Aktobe region and Astrakhan region of the Russian Federation.

The territory of the region is equal to 118.6 thousand sq. km. The center of the region is located in the city of Atyrau (until 1992 — the city of Guryev), which is located on the Ural River and was founded in 1640.

The population of the region as of December 1, 2009 was 512.5 thousand people, including urban population — 251.3 thousand people (49 %), rural population — 261.2 thousand people (51 %). The population of the region increased in comparison with the number at the beginning of 2009 by 10.9 thousand people (by 2.1 %).

The distance from Atyrau to Astana is 1810 km. The average population density in the region (per 1 square km. of the territory) is 4.3 persons.

In the region there are 7 districts, 2 cities, 2 villages and 174 rural settlements.

The national composition of the region in 2009 was: Kazakhs — 91 %, Russians — 6.5 %, Ukrainians — 0.3 %, Germans — 0.1 %, Belarusians — 0.1 %, Koreans — 0.5 %, Tatars — 0.5 %, others — 1.0 %.

The hydrocarbon reserves of the Atyrau region make up 73 % of the national reserves, which determines the long-term specialization of the region. The region is attractive for investments in oil and gas production and related activities. The current specialization of the region is oil and gas production, the production of coke and refined petroleum products, as well as professional, scientific and technical activities.

The economy of the region has oil and gas service orientation.

There are a large number of enterprises with state participation in the region, which, often, rather impedes the development of small and medium-sized businesses in the region.

The current research was conducted to diagnose and search for ways to change the situation by stimulating the development of small and medium-sized businesses.

The study used the method of interviewing the population living in the Atyrau region. Respondents in the study were divided into two large groups of interest in terms of differences in models of economic behavior.

These are, first of all, ordinary residents of the region — representatives of households in the region who were surveyed using a household bypass method of ten percent of the total number of households in order to obtain complete and reliable information about the needs of the population, their age and gender structure, number of family members, income, type of employment, and profession existing skills, the main problems in the accessibility and quality of health care, education, transport, communications, availability of loans and free funds, identifying the need for social and productive infrastructure, migration attitudes.

The second group of the population to be surveyed was entrepreneurs, owners of existing enterprises. The survey of entrepreneurs was conducted in order to obtain a complete and reliable picture of the financial business of the company, its age, number of employees, credit load, sales chains, where, where and at what price products are sold, what government support measures are needed, what niches entrepreneurs are willing to invest and develop, the availability of the migration potential of the business environment.

Any sociological research aims to describe, to obtain the missing information on the studied issue, to develop recommendations for changing the problem situation.

In the course of the study, valuable, reliable information was collected that is of interest to all business entities.

The study surveyed 10 % of households — a total of 1,451 households with about 6,400 people and 2,996 entrepreneurs across 8 localities (Atyrau and Kulsary cities, and 6 other regional centers).

As shown by the results of household polls in 51 % of cases (that is, some of them), the heads of households are women. In general, one can note the economic sustainability of households, market involvement and the diversification of activities.

More than half of respondents noted the absence of problems with work, every third respondent, however, replied that finding a job in the region of residence is quite problematic.

Three-quarters of respondents live satisfactorily and have everything they need to live. One fifth of the population says that they are forced to «just make ends meet». At the same time, almost half of the population noted deterioration in their living conditions compared to the last year.

According to the results of the study, one can compare the level of migration attitudes among businessmen — residents of Atyrau region, in general, and Atyrau city, in particular.

The vast majority of residents of the Atyrau region do not want to move anywhere. Of the 14 % who want to move, 32 % want to go to the regional center — the city of Atyrau (Table 1–6).

Table 1

Question «Would you like to change your place of residence?»

Yes (below where you would move)	14 %
No	86 %

Table 2

Question «Exactly where you would like to move»

Move to the regional center	32 %
Change the place of residence within its district	29 %
Other (specify)	16 %
To Astana	14 %
Move to another region of the country, specify in which	7 %
To Russia	1 %

The reasons for departure are: environmental conditions, low income and inability to get a job. Regarding the prospects for the development of small and medium-sized businesses and the possibilities for its growth, 66% of the respondents are not ready to start their own business, which indicates a lack of awareness among people of such opportunities.

Table 3

Question «What are the reasons for the move?»

Environmental conditions	17%
Low income	16%
Impossibility to get a job	15%
Absence of own housing	13%
Lack of opportunities for the development of children	12%
The presence of a large number of problems in the city that are not solved	8%
Other (specify)	7%
Impossibility to be realized, lack of perspective	7%
Isolation, remoteness of the city	3%
Failure to open or expand business	3%
The desire to return to their historic homeland	1%

The overwhelming majority of the residents of the regional center - Atyrau does not want to move anywhere. Of the 34% who want to move - 26% want to move within their area to Atyrau.

Table 4

Question «Would you like to change your place of residence?»

Yes (below where you would move)	34%
No	66%

Table 5

Question «Where exactly would you like to move?»

Change the place of residence within its district	26%
Other (specify)	19%
To Astana	19%
Move to another region of the country, specify in which	8%
To Russia	1%

The reason for the departure is environmental problems, lack of own housing, low income.

Table 6

Question «What are the reasons for the move?»

Ecological conditions	19%
Lack of own housing	16%
Low income	16%
Impossibility to get a job	13%
Lack of opportunities for the development of children	10%
The presence of a large number of problems in the city that are not solved	8%
Other (specify)	5%
Impossibility to be realized, lack of perspective	5%
Isolation, remoteness of the city	3%
Failure to open or expand business	3%
The desire to return to their historic homeland	1%

Thus, the result of the study showed that the migration potential of the Atyrau region is up to 14% of the population, the migration vector is mainly intra-regional in nature and is due to the desire of residents to raise their standard of living and find better paying jobs.

References

- 1 Назарбаев Н.А. Интеллектуальная нация — 2020: воспитание казахстанцев в новой формации, превращение Казахстана в страну с конкурентоспособным человеческим капиталом / Н.А. Назарбаев // Казахстанская правда. — 2010. — 7 апр. — С. 1.
- 2 Инджиголян А.А. Социология Интернета / А.А. Инджиголян. — Караганда: Санат, 2006. — 158 с.
- 3 Injigolyan A.A. Experience of the project of youth Zhas project initiatives in the context of searching new models of socialization of the Kazakhstan youth / A.A. Injigolyan, S.S. Tanirbergenov // Education & Science Without Borders. — 2018. — Vol. 9. — Issue 17. — P. 95–97.
- 4 Инджиголян А.А. Особенности формирования системы социального знания на примере нарратива о номадизме в постсоветском Казахстане / А.А. Инджиголян // Вестн. СПбГУ. — 2010. — Сер. 12. — Вып. 4. — С. 230–235.
- 5 Injigolyan A.A. Institutionalization of management consulting by analyzing consulting companies' sites in Kazakhstan / A.A. Injigolyan, A.M. Ahmetzhanov // Education and Science without Borders. — 2013. — Vol. 4. — Issue 8. — P. 25–28.
- 6 Свободные ниши для бизнеса. Результаты скрининга в Атырау [Электронный ресурс] // Новости Атамекен-бизнес. — Режим доступа: <http://atameken.kz/ru/news/31493-svobodnye-nishi-dlya-biznesa-v-atyrau-prezentovali-rezul-taty-skrininga>. Дата обращения 15.05.2019.

А.А. Инджиголян, Е.Б. Есқожин, Е.Г. Шлома

Кәсіпкерлер ортасындағы көші-қон әлеуеті: аймақтық аспект (Атырау облысының мысалында)

Мақала Қазақстанның жеке алынған аймағы — Атырау облысының экономикалық жағдайын талдауға арналған. Жаппай әлеуметтік зерттеудің қайталама деректерін өңдеу және талдау негізінде авторлар мақалада аймақ экономикасының жекелеген салаларын, атап айтқанда кәсіпкерлікті дамытудың болашағына қатысты бірқатар ғылыми негізделген тұжырымдар мен болжамдар жасайды. Авторлардың пайымдауына аймақ экономикасы өзіндік ерекшеліктерге ие, сонымен бірге ол елдегі және әлемдегі жалпы экономикалық жағдайдың даму қисынына бағынады. Атап айтқанда, соңғы уақытта еңбек пен капиталды ауыстыру факторы, көші-қон және иммиграциялық көңіл-күй, әсіресе экономикалық ортадағы халық белсенділігі әлемдік экономиканың дамуына ықпал етуде. Жүргізілген зерттеулер негізінде мақала авторлары аймақтың экономикалық белсенді халқының - кәсіпкерлердің әлеуетін жеткілікті дәрежеде толық пайдаланбағанын, аймақтағы және Қазақстандағы кәсіпкерлікті дамыту үшін ықтимал және орын алған тәуекелдер мен қауіп-қатерлерге талдау жасап, басымдықтар мен кемшіліктерді, «мықты» және «әлсіз» жақтарын және де оларды еңсеру бойынша ұсыныстарды тұжырымдайды. Мақалада Атырау облысында халықтың кәсіпкерлік белсенділігінің өсуі, еңбек пен капиталдың орын ауыстыруы, көші-қон және иммиграциялық көңіл-күй деңгейі жоғары емес және ол

экономикалық белсенді халықтың жекелеген санаттарының өмір сүру сапасын жақсарту ниетіне негізделген деген тұжырымдама жасалды.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, скрининг, бизнес-жол картасы, көші-қон әлеуеті, көші-қон, иммиграция.

А.А. Инджиголян, Е.Б. Есхожин, Е.Г. Шлома

Миграционный потенциал в среде предпринимателей: региональный аспект (на примере Атырауской области)

Статья посвящена анализу экономической ситуации в отдельно взятом регионе Казахстана — Атырауской области. На основе обработки и анализа вторичных данных массового социологического исследования авторами сделан ряд научно обоснованных выводов и прогнозов относительно перспектив развития отдельных отраслей экономики региона, в частности, предпринимательства. Авторы полагают, что экономика региона обладает рядом специфических черт, и в то же время подчинена логике развития общей экономической ситуации в стране и мире. В частности, в последнее время возрастающее влияние на развитие мировой экономики начинают приобретать фактор перемещения труда и капитала, миграционные и иммиграционные настроения, особенно в среде экономически активного населения. На основе проведенных исследований авторы статьи утверждают, что недостаточно полное использование потенциала экономически активного населения региона — предпринимателей способствует анализу преимуществ и недостатков, «сильных» и «слабых» сторон, возможных и имеющих место рисков и угроз для развития предпринимательства в регионе и в Казахстане, в целом, формулируют рекомендации по их преодолению. В статье сделан вывод о том, что в Атырауской области идут процессы роста предпринимательской активности населения, перемещения труда и капитала, уровень миграционных и иммиграционных настроений невысок и обусловлен желанием отдельных категорий экономически активного населения улучшить качество жизни.

Ключевые слова: предпринимательство, скрининг, дорожная карта бизнеса, миграционный потенциал, миграция, иммиграция.

References

- 1 Nazarbayev, N.A. (2010. April 7 th.). *Intellectualnaia natsiia–2020 — vospitanie kazakhstansev novoi formatsii i prevrashchenie Kazakhstan v stranu s konkurentosposobnym chelovecheskim kapitalom* [Intellectual Nation–2020 — education of Kazakhstan people of a new formation and transformation of Kazakhstan into a country with competitive human capital]. *Kazakhstanskaya pravda*, April 7th [in Russian].
- 2 Injigolyan, A.A. (2006). *Sotsiologiia Interneta [Sociology of the Internet]*. Karaganda: Sanat [in Russian].
- 3 Injigolyan, A.A., & Tanirbergenov, S.S. (2018). Experience of the project of youth Zhasproject initiatives in the context of searching new models of socialization of the Kazakhstan youth. *Education & Science Without Borders, Vol. 9, Issue 17*, 95–97.
- 4 Injigolyan, A.A. (2010). Osobennosti formirovaniia sistemy sotsialnykh znaniy na primere povestvovaniia o kochevnichestve v postsovetskom Kazakhstane [Features of the formation of a system of social knowledge on the example of a narrative about nomadism in post — Soviet Kazakhstan]. *Vestnik SPbSU — Vestnik SPbSU. Series 12, Issue 4*, 230–235 [in Russian].
- 5 Injigolyan, A.A., & Ahmetzhanov, A.M. (2013). Institutionalization of management consulting bu analyzing consulting companies' sites in Kazakhstan. *Education and Science without Borders, Vol. 4, Issue 8*, 25–28.
- 6 Svobodnyye nishi dlia biznesa. Rezultaty skrininha v Atyrau [Free niches for business. Screening results in Atyrau]. *atameken.kz*. Retrieved from: <http://atameken.kz/ru/news/31493-svobodnye-nishi-dlya-biznesa-v-atyrau-prezentovali-rezul-taty-skrininga>. Date of the application 15.05.2019 [in Russian].

F.M. Zharmakina

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zharmakina@mail)***National picture of the world and archetypical matrix mentality of the Kazakh people**

The article is devoted to the study of the formation of the mentality of the Kazakh people. The results of adaptation of the Kazakh ethnic group to the natural arid habitat zone, the influence of nomadic cattle breeding and traditional culture on the formation of the mentality of the Kazakh people are presented. It has been established that the key elements of the Kazakh mentality are archetypes: *Ata Meken, Ru, Syilau, Aruakka senu, Bata-beru, Қоңақ* — *syilau*. It is substantiated that they represent a coded model of the historical experience of the Kazakh people and currently continue to maintain a symbolic character for the Kazakh identity.

Keywords: national picture, mentality, identity, archetypes: *Ata Meken, Ru, Saylau, Aruakka senu, Bata-beru, Қоңақ* — *syilau*.

Mentality is a prism through which a person looks at the world, but this prism itself is colored by emotionally charged key symbols for representatives of a given cultural community. These characters are not just some words or concepts. The appearance of any of them in the human mind sets in motion the entire range of feelings associated with it, which, in turn, becomes an impulse to a more or less typical action of people of the same community. This bundle of «concept-action» is called the national archetype. Hence, it is possible to identify each ethnic culture with the help of a specific set of archetypes, on the basis of which its originality is expressed and the continuity of traditions is ensured. The analysis of the archetypical foundations of the Kazakh mentality singled out from the realities of the modern life of the Kazakh people some intrusive words that haunt the Kazakh at every step — incentives: *Ata Meken, Ru, Syilau, Arukka senu, Bata-beru, Konak-syilau*. Behind every word stands not just a stroke, reflecting the peculiarity of the world's perception of the Kazakh people, but a whole train of images, associations and emotional experiences for a person of Kazakh nationality. The mentality as a component of the mental warehouse of a nation must bear in its structure precisely such bright and indicative, integral structural elements. These components reflect the aspirations of all or at least the majority of the members of the nation. Also, they should be coded model of the unique historical nomadic experience of the Kazakh people. And then they can be called the archetypes of the Kazakh mentality, since they throughout the existence of the people had a symbolic character, and now continue to remain religious symbols of the Kazakh identity. From where, how these archetypes originated, remains to be investigated. But they are already present in the available spiritual experience of the Kazakh people, and they somehow became entrenched in the minds of each Kazakh individual, shaping their value structure and determining their behavior towards more or less typical actions. Thanks to the archetypes, representatives of one or another people become mentally and behaviorally similar. And all because in the traditional society, where the ethnos mentality is actually laid down, people live according to canonized patterns and moral precepts of distant ancestors. The society encourages such behavior and condemns any deviation from archetypes that have become the «mental norm» of the everyday behavior of a person in a traditional society.

The objectification of these archetypes and their actual functioning in specific rituals and speech practices of the Kazakh people is the subject of a separate study, but first we call them and briefly define a common horizon of values.

The archetype of the native land. There is no people who have no emotionally colored perception of the motherland. The archetype of the native land of the Jewish people is the Promised Land, the Russian people the Holy Russia, and the Kazakhs the *Ata-Meken*. Being nomads, the Kazakhs fully identified themselves with the clan territory as a natural extension of their natural being, an organic part of the natural reproduction cycle of a nomadic society. In former times, the Kazakh clans did not have maps of the tribal territory. And they did not need them, because everything: all the pastures, every stream, hill, nomadic paths were clearly captured in the mental map of the area. The nomadic world has disappeared, but the earth itself is perceived as a link between the past and the future, which is enhanced by the realization that our ancestors lie on this

earth. A variant of the term «Ata-Meken» is the word «Ata-Konys» which literally means the grave of the ancestors: «kir zhuyp, kindik qan tamgan zher» is the earth that absorbed the blood from the umbilical cord of the ancestors. The concept of Ata-Meken is an expression of the original natural belonging of the land of the Kazakh people to their descendants and passionate attachment to it.

Archetype Ru — represents the Kazakh family in seven generations of consanguinity through the male line. In former times, the first question that was asked to a stranger was: «Qai ruynan bolasynyz?» — what kind of family would you be from? What is it — Ru? Why did each Kazakh have to know their ancestry, why they say about us: Kazakhs, wherever they are, ask — not who you are, but start to find out who (what) is behind this person? Let us try to find out what initial meaning this question had for the Kazakh people. First of all, in this question «Qai ruynan bolasynyz?» Reflected the key symbol of the Kazakh mentality — the archetype Ru. In the patriarchal Kazakh society, due to its local nature, all social communications were built on a purely related basis. Hence, to determine his strategy of behavior, man most important was the perception of himself and significant people in the categories of kinship. And the most authoritative and universally recognized form of communication in the Kazakh people are blood relations. Historically, a feature of the kinship of the Kazakhs was that they were defined by triple kinship ties. A Kazakh proverb says that a person has three peoples: the father's family, on the basis of which the continuity of generations proceeds, was called — «oz zhurt» (his people). The maternal race was called «nagashi zhurt». Having created a family, a person acquired the «qayn zhurt» in the person of his wife's (spouse) relatives. Such a monument of ancient Turkic literature testifies to the enormous significance of blood ties in the behavior and thinking of the Kazakhs — this is a famous song in which a woman grieves that she loses her relatives during a fire. It is significant that she wants to save not her husband and her children (with whom she has «one meat» — «et zhatkyn», but «bones are different» — «suek bolek»), but only her half-brother — «suek bir». This actually meant that for this woman in the first place in importance were relatives on the paternal side, that is, in his clan branch (Ru). How did the subordination system of the individual to the blood-related community, laid down in the tribal nomadic society, reflected in the mentality of the Kazakh people? It can be assumed that in Kazakh society, the basic principle of the behavior of an individual is collectivism on a blood-based basis. A person in the nomadic Kazakh society became a subordinate element of the tribal community, which was governed by the relations of seniority, class and tribal responsibility. The very identity of a person entirely depended on his position in the system of kinship relations. Man could not be the creator of the conditions of his life. Not a free individual, but a local kinship community was the initial structuring principle of the social relations of Kazakh society. Thus, the answer to the question asked at the meeting: Qai ruynan bolasynyz? — was, in fact, the birth certificate of a person. This information is needed to the questioner in order to find out the status of the gender of a person, namely what kind of gender is behind this person. And for the respondent himself it was vital to know his place in the clan structure, to find meaningful people from close and distant relatives around him. You can call this mental strategy as a search for people to rely on — «search for a patron». In Kazakh society, a person considered himself protected only when he felt that he belonged to a clan. Other peoples, sedentary and mature civilization, had many ways to protect and support the survival mechanisms of an ordinary person. People were saved from the cold in stationary warm houses, from hunger — with the help of their labor and summer food supplies, from lawlessness — turning to the state. The nomadic Kazakh, except for people who are nearby, could not have other supports. Relatives — the only support person in all. The exit from the hierarchical structure of the generic relations of the Kazakh society was equivalent to the exit from the society itself. The social status of a person — a place in society was determined by the measure of his recognition in a related group. In other words, the authority of a person depended not on his personal human qualities, on the actual labor contribution to the common economy, or even on his past years. And from the influence recognized by other people, which was determined by the place that this clan to which the person belonged, occupied in the hierarchical tribal structure of the Kazakh people. It turns out that the individual received what he wanted, not as a result of personal efforts — labor and ingenuity, but only being in the lineup with his family. It turns out that the main thing for a person is to have these relatives and relatives, and to be with them always. In the depth of the centuries a well-known wish was born to every Kazakh -: «U ishsende — ruymen bir bol» — even if you drink poison — be with the clan! In my opinion, it was the institution of blood kinship that originated the archetype of familial dependency in the Kazakh mentality. That is, it gives rise in modern terminology to the clan consciousness of the Kazakh type of personality. At the empirical level, the Ru archetype is manifested in the priority of kinship over all others, in the highest status of the family in the hierarchy of basic values of the Kazakh people. In the theory of values, the family belongs to the group of universal values. The status of the family as a termi-

nal value is that a full-fledged family is what each person aspires to as the main goal of his life. And the Kazakhs are no exception. At the same time, in the ideas about the family of the Kazakh people, these are not only parents and children, but a large patriarchal family in several generations of blood kinship. A special feature of the Kazakh family was the warmth and affection of not only siblings, but also cousins, second cousins and brothers, uncles and nephews, relatives with matchmakers, etc. This is evidenced by the existence in the Kazakh language of a variety of terms denoting distant degrees of kinship of people that are not articulated in other languages. For example, such terms: «torkin» — all relatives of a married woman, «zhien» — children of a married woman in relation to her parental family, «zhekzhat» — intimate relations between matchmakers, «zauzat» — the generic name of all relatives along the mother's line, but unlike nagashi-zhurt, it also includes all matchmakers and relatives, «Nasil» — descendants of a man in the line of a daughter, «urpak» — descendants in a line of a son, «nemere» — «real» grandchildren from sons, unlike «zhien» — grandchildren from daughters, «bole» — children of sisters, «bazha» — husbands of sisters, «abysyn» — wives of siblings, as well as «nemere aga», «nemere ini», «shobere aga», «shobere ata», etc. The terms reflecting the data of kinship relations of the Kazakh people, fix the really supported relations between close and distant relatives, and also people who are not actually relatives. They have no analogue in the languages of other nations, and therefore they are called non-equivalent vocabulary of the Kazakh language. We emphasize once again that the basis of the reproduction of the institution of blood relationship was the harsh realities of the nomadic way of life of the Kazakh people, when the fate of a person depended on the clan status of a person and his knowledge of his ancestry. There were such situations when the question «Qai ruynan bolasynyz?» Was so important for people that the life of a person depended on it. Here is what VK writes about this. Here in his work «Character and customs of the Kazakhs»:

Zhaiaudyn shany shykpas,

Zhalgyzdyn uni shykpas.

Translation:

From the foot — the dust does not rise,

From the lonely — the sound is not heard.

As this proverb definitely expresses the meaning of the clan principle, on which everything is based on the Kazakhs. A man without a clan is an orphan in the steppe: no one supports him, no one will protect and will not help in any difficulties or misfortunes; he is a stranger to all. His voice does not matter in the people and in the crowd. Even the life of a lonely Kazakh and his property is not always safe: kuns (payment for blood), according to the folk custom, his relatives charge for the killed, and no one will bring a lawsuit for the lonely, rootless; so that the murder of a lonely Kazakh very recently could have been completely unpunished in the steppe. That is why the solitary and the rootless sought the patronage of the khans and sultans, willingly joined tolengutov in order to become under the protection of a strong man» [1; 16].

Archetype Syilau — reflects the whole range of feelings, the whole scheme of the expected behavior of a person in communicating with seniors (ulkender syilau). Syilau is defined by the centuries-old traditions of the Kazakh traditional society, the essence of which is the rigorous obedience of the younger elders, as well as the unconditional respect for their age life experience and human wisdom. This is our, Kazakh analogue of the Confucian «xiao» — the sons of respect for their elders by age and position.

The archetype Aruakka senu — reflects the reverence by the Kazakh people of deceased relatives, called aruakami. An analysis of Kazakh mythology shows that in all our epic tales, folk sayings and proverbs, aruaki personified the divine principle and were especially revered by the people. Kazakhs have preserved pagan ideas that a person has three types of soul. Two of them leave immediately after the death of a person (shybyn-zhan — remains with him in the grave, et-zhan goes to the heavenly world). But the third (ruhi-zhan) continues to be in the family of the deceased for a year. After sending the anniversary of the death of a person, she finally joins two other souls in the other world. And only then the spirit of the deceased becomes a true aruakom. The biggest commemoration, and therefore, the final wires of the soul, the Kazakhs considered the anniversary — «zhyly». The spirits of deceased relatives must be fed — sacrifice to them in the proper days and years because without these rituals feeding the souls of the deceased and all distant ancestors will be doomed to hunger and suffering in the afterlife. Moreover, the spirits of the dead are able to avenge if relatives no longer remember their aruakov. It can be considered that the cult of ancestors (aruakka senu) existed in the nomadic Kazakh society as an integral mythological complex. The entire complex of the funeral and funeral rites of the Kazakh people was essentially a ritual sacrifice to the spirits of deceased ancestors. The main reason for such a serious and responsible attitude of people to the funeral-ritual ritual is the belief in the existence of the soul after death that is deeply rooted in the traditional Kazakh men-

tality. One may say that these are remnants of the past, that thanks to this «the dead suffices the living», but the fact is that they even exist today as an element of modern Kazakh culture and a significant factor of national consciousness. Including in terms of self-esteem: the Kazakh respects himself not for having made a professional career, but for fulfilling his duty to ancestors. And now the Kazakhs continue the tradition of honoring the spirits of their ancestors, go to great material costs to carry out the funeral of relatives in accordance with accepted traditions. Some old people, fearing that their children will not be able to make them rich funerals, even save money for death — *olimge*. It is noteworthy that for the elderly, not just luxurious commemorations are important, but more in line with their traditions, namely the Kazakh funeral and funeral ritual. The old people are more afraid of the fact that children do not know all the subtleties of these ritual, collect ritual things for their funerals, make wishes for the children how to spend their last journey. Life shows that even now the Kazakhs go to great expenses to realize all the necessary funeral rituals and funerals, so to speak, on the highest level... Compared to the rituals of the maternity and wedding cycle, the rituals of the funeral memorial ritual are most fully preserved. The disproportionately high material costs by relatives for a memorial service for the deceased in modern market conditions indicate the preservation of the *Aruakka senu* archetype in the life of the Kazakh people.

The cult of good wishes is expressed through the emotionally charged word «*bata*» (blessed word). The special role of *bata* in the life of the Kazakh people, moreover, a high degree of its presence in the most important life situations speaks of some magical meaning of blessing for the Kazakhs. The tradition of blessing belongs to the oldest rituals of humanity, and is a wish for people of various kinds of benefits with elements of edification. In essence, *baht* are small speech formulas that are pronounced in different situations: before the road and the beginning of certain rituals of the life cycle, to accomplish something, for good luck, for good luck, etc. The Kazakh *bata*, having pagan roots, in the subsequent development became an integral part of the religious rites of Islam. *Bata* is of two types: 1) the first sura of the Quran (*Fatiha*), traditionally pronounced in Arabic, represents blessing as a purely religious ritual act and 2) a speech formula which is pronounced in Kazakh language and is expressed in aphoristic or simply rhymed form.. Blessings of both types are used in everyday situations and at solemn moments, for example, during the rites of the life cycle: at birth, ritual cutting of fetters, circumcision, for triumph when the child goes to school, after graduation, at the institute, at the wedding, at the funeral. *Bata* must be pronounced after a public meal, as well as parting words. It is used for the development and maintenance of contact, friendship and for the expression of sympathy. Having emerged as the most ancient ritual, on which the classical Muslim matrix fell, the Kazakh *bata* absorbed the poetry of the Kazakh *zhyrau* and *aitys* and later transformed into an independent genre of oral folk poetry. His emotional and expressive attitude, motivational intonation and the very form of verbal magic bring the *baht* together with archaic plots and spells. Belief in the power of the word in the Kazakh society took shape in a holistic and independent rite «*bata beru*» (to give a blessing). It should be noted that, despite the fact that in especially solemn situations, the Kazakh *baht* is pronounced by believers after its Arabic original, its value is much higher than the first. In any case, the *mullah*, who does not know how to perform the *baht* in his native language, is no longer invited. Despite the ongoing processes of urbanization and modernization of Kazakh society, the tradition to give the *baht* least changed, and is an integral part of etiquette, both everyday and solemn, and especially religious. For the Kazakh people, the tradition of blessing has become a kind of energetic feed, which is already necessary at the subconscious level. This, in my opinion, makes the «*baht*» the archetype of the Kazakh mentality, since it reflects not only the ideas of the Kazakh people about happiness and unhappiness, dignity and honor of the individual, but also contains prescriptions that regulate the daily behavior of a person in society. This factor makes a *baht* similar to a teaching, a commandment, or a covenant. The blessing contains the standard of morality to which a person should strive in his life. *Bata* protects a person from everything negative and directs him to good achievements, teaches righteousness. There is also a reverse blessing called «*teris bata*» — in fact, it is a curse that was given to those who did not justify the trust of their elders or brought shame upon themselves and their relatives. The philosophical core of *baht* as a blessing of blessing is the phenomenon of human wisdom. The content of the *baht* includes three attitudes: ethical (moral pattern of human life) and lexical (obligatory aphorism of utterance) and imperative (appeal, prompting to a certain action). With the help of these means, a magical «conspiracy» of the destiny of a person for the best share occurs. According to its structure, the blessing is based on the figure of addressing with high emotional content and implies the existence of the blessing and receiving blessing. In the position of the blessing is a wise old man, *akyn*, anyone who wants well. In the position of the recipient of the blessing is not just the younger generation, but all living in the present: from the world of people to the natural world, that is, all existing existence in all the diversity of its manifestation.

Archetype Konyk- syilau. Back in the 19th century, Russian official V. Von Gern, who was sent by the tsar's administration to Kazakh lands, wrote about hospitality from the Kazakhs in the 19th century to collect information about the life and lifestyle of the Kazakh people [1; 17]. In this archetype, the status of hospitality as a terminal (target) value is expressed in the hierarchy of basic values of the Kazakh people. In the Kazakh traditional society, the observance of the laws of hospitality was considered one of the most important duties of each person. It was strictly controlled by the customary law of the Kazakh people. This suggests that the archetype of the Kazakh mentality «konak syilau» finds its objectification in the practice of hospitality of the Kazakh people. Archetype konak syilau appears in the status of hospitality as a mental Kazakh people communication standards: «ot zhagykmagan ui — kora, kisi kelmegegen ui-mola», «konagynyn altyn alma — batasyn al», «kongansha konak, uialady, kongannan son ui iesi uialady». The named archetypical installation in the behavior of the Kazakhs is clearly manifested in the fact that when the guests arrive, the hosts postpone all their affairs and are engaged only in serving the guests. The corresponding reception of guests is more important not only for their current affairs, but even for their own children, who are not allowed to sit at the same table with the guests, and they are fed separately with leftover food from the guest table. Moreover, the Kazakh hospitality could border on disorder, when a person could slaughter the last cattle for guests, without leaving the family food. The question arises, what is the ideological norm that forces a person to give up everything when a guest comes in and head off for a visit when called? Why was it so necessary at all to constantly meet people, visit them and then invite them to me? In my opinion, such a serious attitude towards hospitality is explained by the coincidence of a number of conditions that enshrine the usual culture of guests in a highly developed social and legal institution in Kazakh culture, respect for a guest in a cult of guests. Such as the specific nature of habitat, nomadic life, cattle breeding as the traditional type of economy, the absence of the institution of private property, the universal human need for communication, remnants, superstition, etc. In my opinion, the standard custom of hospitality acquired its institutional character in the Kazakh nomadic society as a result of the coincidence and synchronization of many factors:

First, it satisfies the universal human need for communication,

Secondly, it fulfills its targeted gastronomic role,

Thirdly, it was a form of exchange of gifts in the Kazakh traditional society, which is, provided the redistribution of social labor products into a form of reciprocity — communal property was jointly consumed at weddings, funerals, and other ritual events.

The fourth function of hospitality — latent mythological — is based on the preservation in the mind of the Kazakh people of the magic of the divine guest,

The fifth function, hospitality provides the ethnic and cultural identification of the Kazakh individual.

Figuratively speaking, a Kazakh will cease to be a Kazakh if he refuses to go to visit and invite and receive guests.

Kazakh culture and mentality neither good nor bad, just — they are special. Mentality is a special way of seeing the world, a particular way of response, enshrined in certain mental habits, behavioral reactions of the people. This way of seeing the world cannot be called low, backward, and only special. And we do not know that our features, but we have to study it. Analysis of the mentality of the Kazakh people to explore through the allocation of national, that is emotionally colored patterns of thinking and behavior. And since they are formed in the womb of a nomadic society to specific social institutions, it is necessary to study these institutions and their impact on the mentality determines the Kazakh people. It was revealed that the formation of the Kazakh mentality was long and determined by a number of factors: the experience of adaptation of the Kazakh ethnic group to the natural arid habitat zone, nomadic cattle breeding, the nature of the main social institutions, the specificity of the historical process, the traditional culture of society.

The mentality of a community is generated by history, but he, having formed, will determine it in the future. The content of mentality is a combination of ideological and psychological attitudes that, when turned into habits of consciousness, are manifested in the features of a national character and in a number of the most recognizable patterns of behavior of representatives of this community. So the author in the Kazakh mentality and national character revealed the following:

A) *general ethnic features*: adherence to traditions, priority of family ties over civil, respect for elders and parents, tolerance, peacefulness and hospitality, a tendency to imitate and borrow, dynamism and mobility.

B) *features of group behavior* — a sense of duty, collectivism on a family and compatriot basis, law-abiding and servant hood, the desire to find support in someone (search for a patron), heightened sense of shame and self-esteem, passivity.

C) *everyday life features* — compassion, coexistence, endurance, restraint, modesty, a tendency to laziness and dependency. Completing my study of the Kazakh mentality, I will note that this topic is multifaceted and inexhaustible in principle. I took only some important, in my opinion, its aspects. The author saw his task rather in the formulation of the problem and the search for certain aspects of its solution, and not in the derivation of the «formula» of the Kazakh mentality. The author does not claim the ultimate truth in such a complex and sensitive issue as the Kazakh mentality and does not exclude subjectivity in assessing the collective mentality of the Kazakh people. I only express my own, subjective opinion about the mentality of the native nation, and nothing more, and I will be very grateful and grateful for the constructive criticism and comments on the essence of the problem raised and suggest that we consider this work as an invitation to the discussion. As a carrier of this mentality, I dare to express, in the language of M.M. Bakhtin, my own replica in an open and never-ending dialogue of cultures.

References

- 1 V.fon, Gern. Character and morals of the Kazakhs. (1996). Karaganda: Publ. KarSU.

Ф.М. Жармакина

Әлемнің ұлттық суреті және қазақ халқының менталитетінің архетиптік матрицасы

Мақала қазақ халқының менталитетін қалыптастыруды зерттеуге арналған. Қазақ этникалық тобының табиғи құрғақ мекендейтін аймаққа бейімделуінің нәтижелері, көшпелі мал шаруашылығы мен дәстүрлі мәдениеттің қазақ халқының менталитетін қалыптастыруға әсері келтірілген. Қазақ менталитетінің маңызды элементтері архетиптер екендігі анықталды, атап айтқанда: атамекен, ру, сыйлау, аруаққа сену, бата беру, қонақ сыйлау. Олардың қазақ халқының тарихи тәжірибесінің кодталған моделі болып табылатындығы және қазіргі уақытта қазақтың өзіндік ерекшелігі үшін символдық сипатты сақтағаны дәлелденген.

Кілт сөздер: ұлттық сурет, менталитет, жеке басы, архетиптер: атамекен, ру, сыйлау, аруаққа сену, бата беру, қонақ сыйлау.

Ф.М. Жармакина

Национальная картина мира и архетипическая матрица менталитета казахского народа

Статья посвящена исследованию особенностей формирования менталитета казахского народа. Приведены результаты адаптации казахского этноса к природной аридной зоне обитания, влияния кочевого скотоводства и традиционной культуры на формирование менталитета казахского народа. Установлено, что ключевыми элементами казахского менталитета являются архетипы: Земля предков, род; уважение, вера в духов, благословение, почитание гостей. Обосновано, что они представляют собой закодированную модель исторического опыта казахского народа и в настоящее время продолжают сохранять знаковый характер для казахского самосознания.

Ключевые слова: национальная картина, менталитет, идентичность, архетипы: земля предков (атамекен), род (ру), уважение, почитание богов (аруаққа сену), благословение (бата беру), гостеприимство.

Б.А. Мирзагелдиев¹, Р.М. Мухаметшин²

¹Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан;

²Ресей ислам университеті, Қазан, Ресей
(E-mail: kndbbeibit@mail.ru)

Қазақ даласындағы Орынбор мүфтилігінің шариғи сот қызметі

Мақалада Ресей империясы тұсындағы Орынбор мүфтилігінің шариғи сот қызметіне талдау жасалынған. Атап айтқанда молдалардың қазылық қызметі, Орынбор мүфтилігінің апелляциялық сот құзіреттілігі, империяның азаматтық заңнамалары арқылы шариғи сот жүйесін басқару, үйлестіру ерекшеліктері және оның қазақ қоғамындағы көрінісі қарастырылған. Мұсылман дін өкілдерінің қазылық қызметін талдау Қазақстан аумағындағы мұсылмандық басқарудың ерекшелігін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Авторлар империялық үлгідегі шариғи сот жүйесі ислам тарихындағы қазылық қызметтен әлдеқайда тар екендігін анықтады. Сонымен қатар Петропавл, Көкшетау, Өскемен молдаларының белсенді жұмысы және неке қиоға қатысты бірқатар мәселелер, әсіресе мәжбүрлі неке мен қалыңдық үшін мал түріндегі төлемдер туралы айтылды. Алайда, мұрағатта ғылыми айналымға енгізілмеген көптеген құжаттардың болуы және осы тақырыптағы отандық зерттеулердің аздығы бұл тақырыптың толық ашылмағандығын көрсетеді. Осы себепті, авторлар осы салада қосымша зерттеулер жүргізуді ұсынды.

Кілт сөздер: Орынбор мүфтилігі, шариғи сот, патшалық Ресей, дін қызметкері, мүфти.

Қазақ даласына патшалық Ресей билігінің орнауымен сот жүйесіне өзгерістер енді. Қазақтың бұрыннан төрелік етіп келе жатқан би институтына қосымша азаматтық сот енгізіліп, шариғи сот істерін бақылайтын мекеме Орынбор мүфтилігі құрылды. Сәйкесінше бұл әрекет империяның басқару саласында да өзгерістердің орын алуына ықпал етті. Патшайым Екестерина II әкімшілігі діни төзімділікті жариялай отырып, мұсылмандарға өз істерін шариғат үкімі бойынша шешуге рұқсат берді. Әйткенмен, бұл құзіреттілікке тек отбасылық қатынастарды қарау істері ғана кірді. Ауыр қылмыстарды қарау азаматтық сот құзырына берілді. Сонымен қатар азаматтық заңнамалар шариғат белгілеген кейбір үкімдерді орындалуына шек қойды. Осы тұста мұнша үрдістердің барлығын империя әкімшілігінің қалай үйлестіргені және оның қазақ қоғамында қалай көрініс тапқандығы нақты зерттеулерге сүйену арқылы ғана анық көре аламыз. Тақырып дін тарихына және мемлекеттік конфессиялық қатынас тарихына бағытталғандықтан, тарихи-логикалық және дінтанулық салыстырмалы талдау әдістері негізінде сараланды. Тарихи логикалық талдау тарихи оқиғалар мен мұрағат құжаттарын, ал, дінтанулық-салыстырмалы талдау конфессиялық-мемлекеттік қатынастарды зерттеуге қолданылды.

Орынбор діни басқармасының Ресей билігі тарапынан қойылған ресми аты «Оренбургского Магометанского Духовного собрания» ал, мекеменің татаршасы «Орынбор шариғат соты» деген мағынаны білдіретін «Махкама-и-шария Оренбурджия» (ары қарай ОМДС). Яғни, ОМДС-нің негізгі аты сот қызметін білдіріп тұр. Өз кезегінде бұл сол кездегі мұсылмандардың діни басқарма қызметінің басты міндеті ретінде шариғи сот қызметін атқару деп қабылдағандығын көрсетеді. Осы тұста әлемге әйгілі философ И. Канттың теориясы тұжырымымызды қуаттай түседі. Ол бойынша: «ұғым... бұл әртүрлі нысандарда болуы мүмкін көптеген нысандардың жалпы идеясы немесе көрінісі» [1; 395]. Яғни қандай да бір заттың немесе мекеменің аты қалыптасу үшін халықта немесе ат қойып жатқан тарапта объекті жайында түсінік болуы керек. Немесе керісінше өздеріндегі бар түсінікпен объектіге ат қояды. Біздің жағдайда объект ОМДС екенін ескерсек сол заманда мұсылмандар Орынбор мүфтилігінің құрылуын — қазылық (сот) мекемесінің құрылуы ретінде қабылдаған.

Патшалы Ресей мұсылмандары алғашында қазылық мекемесі ретінде есептеген ОМДС-нің соттық қызметімен қатар саяси әрекеттерге белсене араласуы — діни басқарманың тек шариғи сот қызметін атқармайтындығын көрсетті. Өзге дінге басымдылық беретін елде шариғи соттың іске асуында біршама өзгешеліктер болатындығы айқын еді. Мұндай тәжірибе мұсылмандық елдерде бұрыннан бар болса да, христиандық мемлекеттерде мұсылмандық соттың қызметін үйлестіруде тәжірибелері аз болатын. Сондықтан Ресей империясы бұл мәселеде мұсылман елдерінің тәжірибиесі мен империяның шіркеулік басқару жүйесіне сүйенді. Ислам дінінде христиандық шіркеулердегі сияқты нақты сатылы құрылым болмады. Осы тұста патша әкімшілігі христиандық басқару үлгісіне

ұқсас исламдық мекемені қолайлы көрді. Патшалық Ресей және кеңес өкіметі тұсындағы мұсылмандық басқамалар жайлы зерттеулер жүргізген Д.Ю. Арапов «бұл жерде қандай да бір алдын ала «антиисламдық» бағытта емес, «биліктік» мүдде мен мақсатты қамтамасыз етуге деген құштарлық болды» деп айтады [2; 67]. Ресей империясының конфессионалдық саясатының негізгі ұстанымдары ел аумағындағы барша діни институттарды бақылауда ұстауға бағытталды. Империя бұл тәжірибені ең алғаш рет патриархтық жүйе жойылған соң Орыс Православ шіркеуіне жасап, сәтті іске асады. 1721 жылы құрылған Қасиетті Синод толығымен мемлекеттің мүддесіне сай жұмыс атқарды. Империя кейінгі исламдық институттарды бақылау үшін жасаған қадамдарында, осы тәжірибені ескереді. Дегенмен, исламның православтық шіркеудің құрылымынан өзгешелігі біршама зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет етеді. Сондықтан патша әкімшілігі Осман империясы мен Қырым хандығының тәжірибесіне сүйенуді жөн көреді. Р. Круздың айтуынша Екатерина II әкімшілігінде қызмет атқарған аудармашы, жазушы Эмин Фёдор Александровичтің еңбегінің әсері болған. Эминнің «Краткое описание древнейшаго и новейшаго состояния Оттоманской Порты» атты еңбегінде Осман империясында дін ісін шейхислам титулы бар уәзір басқаратындығын және оның мемлекеттік істерге араласпайтындығын айта келе «Шейхисламды түріктер мүфти деп атайды... Егер сұлтан бір елмен соғысқа баратын болса, шейхисламның «фетва» деп аталатын рұқсаты керек» деп көрсетеді [3; 71]. Д.Ю. Арапов Орынбор мүфтилігін құрылу барысындағы сүйенген деректердің қатарына 1722 жылы жарық көрген Д. Кантемирдің Османлы мүфтияты жайлы сипаттаманы қамтитын еңбегін және Мәскеу университетінің профессоры Ф.Е. Дильтейдің еңбегін келтіреді. Ф.Е. Дильтейдің «Детский атлас о Венгрий и Турций» атты оқулығында Османлыдағы мүфтидің рөлі және ол мұсылмандардың басшысы болғанымен, сұлтанға бағыныштылығын келтірген. Сонымен қатар Д.Ю. Арапов бірнеше әскери басшылардың Қырымдағы мүфтият жүйесімен таныс болғандығын алға тартады. 1783 жылы Қырым Ресей патшалығына қосылғаннан кейін алты жылдан соң ОМДС құрылғандығын ескерсек, осы уақыт аралығында патша әкімшілігі Қырымдағы мұсылмандық басқарудың іс жүзіндегі тәжірибесі жайлы біршама мәліметтермен танысып үлгергендігі анық. Осыған орай патшалық Ресейдің шариғи сотының қызметі мұсылман елдерінде қалыптасқан түсініктегі қазылықтан біршама өзгереді болды.

Ресей Империясы тұсындағы ОМДС-нің қазылық қызметінің ерекшелігін саралау үшін ислам тарихындағы сот жүйесіне аздап тоқтала кеткен жөн. Мұсылман халықтары арасында қазы ислам діни шариғаты негізінде үкім жүргізетін сот, төреші. Ислам тарихында алғашқы қазыларды Мәдина, Басра, Куфа қалаларына халифа Омар ибн әл-Хаттаб (634–644) тағайындаған. Содан бері мұсылман елдерінде қазы билік тарапынан тағайындалып, шариғат бойынша үкім шығаратын сот қызметін атқарды. Қазы өзіне қарасты аумақта бүкіл азаматтық және қылмыстық істерді жүргізуге, қажет кезінде біреудің мүлкіне қамқоршы адам тағайындауға, мұраның әділ бөлінуін, өсиет сөздердің бұзылмауын, сот үкімдерінің, жазаларының дұрыс орындалуын, құқық қорғау мекемелері мен түрмелерді тексеру орындарын бақылауға, зекет, садақа, басқа да қоғамдық қаражаттардың дұрыс жиналып, дұрыс бөлінуін қадағалауға тиісті болған [4; 113]. Ал, мүфти ислам терминологиясында діни мәселеге қатысты шариғат негізінде пәтуа шығаратын немесе алдыңғы ғұламалар шығарған пәтуаларды заман талабына сай түсіндіретін діни білімді адам. Алғашқы ислам мемлекеттерінде мүфти деген арнайы діни лауазым, дәреже болмаған. Мүфти деп пәтуа беруге қабілетті адам аталған. Осы тұста шариғат бойынша шешім шығаратын қазы мен мүфтидің негізгі айырмашылықтарына тоқтала кетсек. Түрік зерттеушісі Ф. Аттар екі лауазым иесінің арасындағы он түрлі ерекшелікті келтіреді. Мүфтидің пәтуасы діни норма туралы түсініктеме деген мағынаны білдіреді. Сондықтан пәтуа сұраушы мүфтидің пәтуасын ұстану немесе ұстанбауына еркі бар. Мүфтий өз пәтуасын өзгеге ұстануды мәжбүрлей алмайды. Ал, қазы үкімі міндетті түрде орындауды талап етеді. Мүфтий шығарған пәтуаны оны сұраған кісімен қатар басқа мұсылмандар да ұстана алады. Ал, қазының шешімі тек қана іске қатысты тараптарға ғана тиесілі. Мүфти пәтуаны культтік тәжірибе (ғибадат), рухани тәжірибе (му‘амалат) және жазалау (‘укубат) сұрақтарына байланысты шығара алады. Ал, қазы культтік тәжірибеге (ғибадат) байланысты шешім шығара алмайды. Қазы мемлекет тарапынан тағайындалатын лауазым түрі. Сондықтан қазы мемлекет атынан шешім шығарады. Мемлекет басшысы тағайындамаған адам мүжтахид болса да сот күшіне тең үкім шығара алмайды. Пәтуаны ижтихад шығара алатын кез келген мұсылман шығара алады. Мүфтидің пәтуасы кез келген істің діни тұрғысына, ал, қазының үкімі істің айқын көрінісіне қатысты болады [4; 121]. Алайда, бұл айтылған айырмашылықтар кейінгі Ресей және кеңес өкіметі тұсында қатты ескерілген жоқ.

Керісінше бүкіл молдалар қазы қызметін атқарып, олардың үстінен мүфтиді басқарушы етіп қойды. Яғни, империя тұсындағы «мүфти» ислам елдеріндегі бас қазының кейбір функциясын атқарды.

Қазақ қоғамында үкім шығару мәселесімен қазылар мен қатар билер айналысқан. Билерге қойылатын талап әдет-ғұрып, ата-салтты, шарифатты үйлестіре отырып, тапқырлықпен үкім айту болды. Сондықтан қазақ қоғамында кез-келген даулы мәселенің оңды шешімін табуда билердің алар орны зор. Бұл үрдіс Ресей империясына енген кезде де жалғасын тапты. Ал, діни жоралғыларды әр рудағы діни білімі бар адамдар атқарды. Ол көп жағдай да қожа тұқымынан шығатын. Әрине, бұл сөзбен қазақтың дін ісі тек қожаларға ғана тиісті болды деуге келмейді. Өйткені, қазақтар арасында үш жүздің біріне жататын рулардан да көптеген дін қызметкерлері шыққан. Қазақ тарихындағы қазылар мен билердің, дін қызметкерлерінің қызметін І. Есенберлин былайша талдайды: «...Алтын Ордада билердің ықпалы күшейе бастаған. Бұрын Өзбек ханының алғашқы хандық құрған кезінде, ауыл арасындағы дау-жанжалдан, ағайын ішіндегі талас-тартыстан туған қылмыс-күнаға, ұры-қары істеріне, тіпті кейде кісі өлтірілген ұрыс-төбелестерге үкім айту, жаза бұйыру — діни адамдардың шейх, қади, ишан, қазылардың шаруасы болатын. Бірте-бірте бұл жұмыстардың барлығы билерге көшкен. Діни басшылардың қолында тек шарифатпен байланысты күнаһарлардың ісін қарау қалған» [5; 18]. Аталған хандар тұсында дінге қатысты болсын, қарапайым өмір тіршілігіне қатысты болсын мәселелер шейх, қади, ишандардың ісі болып, кейін билердің ісіне айнала бастағанын, ал ұстаздық қылып, медреседе дін үйрету, молдалық ету сияқты дін істері қожа-ишандарға тиесілі болғандығын мәлімдейді. Дегенмен, қазақ қоғамында әсіресе, оңтүстік аумақтарда билермен қоса қазылық қатар жүрді. Ал, «діни басқарма және оның мүфтиі» деген лауазым қазақ даласына Ресей империясы тұсында орнықты.

Қазақтар Ресей патшалығы құрамына енгеннен соң Ресей билігі сот және мұсылмандық басқару жүйесіне бірқатар өзгерістер енгізді. Оның ішінде, қазылық қызметке қатысты да бірнеше өзгерістер орын алды. Қазылық қызметті ахундар және молдалар атқаратын болды. Яғни, әр өңірге арнайы қазы лауазымы берілген қызметкерлер емес, сол аумақтағы молдаларға қазылық жасау міндеті жүктелді. Молдалар мен ахундардың міндетіне: мүлікті бөлу (мирас), ажырасуға себеп (талақ), некені қиюға кедергі болатын туыстық қатынастарды белгілеу кірді. Ал, дін қызметкерлерінің қызметін бақылау Орынбор мұсылман діни басқармасына жүктелді. Діни басқарманың төрағасы ретінде «мүфти» лауазымы бекітілді. Ресей билігі Осман империясы мұсылмандық басқару жүйесі мен православ шіркеуінің лауазымдық дәрежелерін зерттеу нәтижесінде ОМДС-пен оның лауазымдық дәрежелерін жасады. Орынбор мүфтилігі діни кадрларды бақылаумен қатар сот мекемесі іспеттес төменгі сот органымен теңестірілді. Ал, оның мүшелері тұрақты сот орындаушылары ретінде қызмет атқарды. Бір қарағанда мүфтилікке үлкен құзіреттілік берілгендей көрінгенімен негізгі мәселелерді шешу патша әкімшілігінің қолында болды.

Молдалар сот ісімен де айналысқан кезден шарифатты басшылыққа алып, Ресей империясының заңнамаларын назарда ұстай отырып шешім шығаратын болған. Бірақ молдаларға дүре соғу, өлім жазасын белгілеу секілді ауыр жазаларға кесетін үкім шығару құқығы берілмеді. Дін қызметкерлерінің оның ішінде ахунның да молданың да шығарған шешімдеріне наразы істер 1868 жылға дейін ОМДС-да қайта қаралды. Сот ісі жүргізу барысында ахундарды отбасы құқығы мәселелеріне қатысты ең жоғарғы мәртебе ретінде заңды түрде белгілеу әрекеті сәтті іске аспады. Ол «Мұхаммед дініндегі некелік қатынастар туралы ереже» бойынша жүзеге асыру көзделген еді. 1824 жылдың наурызында бұл ережені Орынбор ахуны Ғабдиссалам Ғабдрахимов пен Қарғалының мүдәррісі Ғабдрахман Мұхаммедшариф қолдағанымен, ОМДС бас мүфтиі М. Хусайынов бұл мәселені талқылаудан бас тартты. Өйткені, аталмыш ереженің жоспары Рухани істер және халықты ағарту министрлігі тарапынан ұсынылған болатын. М. Хусайынов бұл ережеге іштей қарсы болғанымен министрмен дауласудан қашып, ережені талқыламауды жөн көрді. Ал Таврикалық мұсылмандары діни басқармасы мұны мақұлдады [6].

1825 ж. 15 мамырда Орынбор азаматтық губернаторы Р.В. Нелидов «мұсылман дінбасылары жаңа билік мансапқа қол жеткізгеннен кейін пайдаға емес, әйтеуір бір өзінің діншілдігіне басады» деп, неке және отбасы істерінің барлығы дін қызметкерлеріне емес, азаматтық соттың құзырына берілуі керек деген ұсынысын айтты [6]. Алайда, 1864 жылғы сот ісі бойынша реформаға дейін мұны іске асыру мүмкін болмады. Орынбор азаматтық губернаторының мұсылман дін қызметкерлерінің құзырын азайтуға тырысу әрекетін ахундықтың шіркеу епископының функциясымен теңесіп кеткендігін меңзеп тұрған еді. Ал, патшалық Ресейдің православық бағыттағы шенеуліктері мұндай әрекетті қолдай қоймайтыны анық. ОМДС-нің Православық басқармадан айырмашылығы ахунмен

губерния әкімшілігінің өзара әрекеттесу механизмі дұрыс жолға қойылмады. Дегенмен, билік білместікпен бұған жол берді деп айта алмаймыз. Өйткені олар кіші дәрежедегі дін қызметкерлерінің күнделікті жұмысына араласа берудің нәтижесі төмен болады деп санады. Сондықтан барша дін қызметкерлерін, оның ішінде ахундарды да ОМДС арқылы орталықтан басқаруды қолайлы көрді. Мұны, ОМДС екінші мүфтиі Ғабдиссалам Ғабдрахимовтың ОМДС-ті орталықтандыру саясатын жүргізуінен байқасақ болады.

1847 ж. ОМДС Ішкі істер министрлігі ахунның функциясына отбасы мәселесі кіретіндігін хабардар етті. ОМДС негізінен апелляциялық сот қызметін атқарды. Патшалық Ресей заңы мұсылмандар жергілікті имамның шешімімен келіспеген жағдайда жоғарғы діни басқармаға шағымданып қайта қарауды белгіледі. Бұл мүмкіндік имамдардың шешіміне қанағаттанбаған көптеген мұсылмандардың ОМДС-ке ісін қайта қарау үшін жаппай жолдауына алып келді. XIX ғасырдың екінші жартысында мұндай шағымдар үдей түскен. Олардың ішінде ең көбі некелік, отбасылық қатынастарға қатысты істер болды. ОМДС мүшелері мерзімді түрде жиналып, келіп түскен істерді қарап, шешімін шығаратын. Бір жиналыста бірнеше істің шешімі шығатын. Жиын барысында хатшы «ОМДС-тің қатысу журналына» істің барысы жайлы мәліметтерді жазатын. Келіп түскен арыз көп жағдайда татар, орыс тілінде, ал, шешім татар тілінде, бірақ журналға орыс тілінде жазылды. Сосын аудармашы арыздарды да орысшаға аударып қоятын. Мұндай құжаттар қазіргі күні ОМДС қызметін зерттеуде таптырмас дереккөздер болып саналады. Бұл жүйе мұсылмандарды және имамдарды ОМДС арқылы бақылауда және әрбір істің шешімін табуда оңды әсері болды. Журналдағы жазбалар іс барысын толық баяндап, бірнеше бетті құрайтын. Олардың ішінде арыз сипаттамасы, имамның есебі, куәгердің сөзі және ОМДС шешімі қамтылды. Кей кездері ОМДС істі қараған имамға істі терең зерттеуді, жаңа куәгерлерден мол ақпарат жинап, толық қанды шешім шығаруды тапсыратын немесе тараптар бұған да қанағаттанбаған жағдайда өзге ахунға немесе имамға қайта жолдайтын. Осы тұста молдалардың тек сот ретінде ғана емес, сонымен қатар тергеу ісімен де айналысқандығын көре аламыз. Бұл жайында ОМДС имамдары өз есептерінде көрсетеді. ОМДС-тен қайта қарауды сұрап келген істерге жаңа шешім шығару үшін куәгерлерден және тараптардан қайта сұрақ жүргізеді. Мұсылмандар істі қайта қарау кезінде өздері аттарын жазып, басқа имамның қарауын сұранатын тұстары да болған. Әдетте ОМДС мұндай өтініштерді орындайды. Ал, имам тергеу ісінен кейін есептерді жазып, ОМДС-ке қайта жолдайды. Бұл да Барон Игельстромның жобасы бойынша қалыптасқан жүйе еді. Барон «қандай да бір ажырасу ісіне рұқсат берген мұсылман дін қызметкері істі бітіргеннен кейін діни басқармаға ажырасуға рұқсат беруге себеп болған барлық жағдайды түсіндіретін ақпараттарды жеткізу керек. Осы арқылы Діни басқарма істің әділ және заңға сай өткендігін анықтай алады. Егер бұл тәртіп орындалмаған жағдайда оның (имам) шешімі күшін жоюы тиісті» [6].

Мұрағат құжаттары ОМДС апелляциясынан өтіп, қабылданған жүйеге қарап олардың басты дерек көзі имам немесе ахунның есебі мен арызданушының арызы болғандығын аңғарамыз. ОМДС әрбір шешімнің шығуына қатысты негізгі себебі мен дәлелін нақтылауды бақылауды ұстаған. ОМДС-тің құжаттағы аты шарифи сот болғанымен оның іс жүргізуі өзге елдің шарифи сотынан біршама айырмашылығы болды. Арызданушы мұсылмандар негізінен Уфаға сот үшін келген емес. Арыздары тек жазбаша түрде ғана жолданған. Сондықтан ОМДС имамнан жоғары болып саналғанымен негізгі сот ісінің ауыртпалығы имамдар мен ахундарда болды. Іс жүзінде ОМДС өздігінен шешімді сирек шығаратын. Көбіне имамдар мен ахундардың есебі мен шешіміне сүйенетін. Ереже бойынша іс имамға, ахунға немесе губерния билігіне қайта жолданатын. Ал, егер іс ОМДС-тің құзыреттілігіне кірмейтін болса, арызданушыға Діни басқарма құзыреттілігінен тыс екендігін түсіндіріп, қайта жолдайтын.

ОМДС қандай да бір іс бойынша имамдармен де, губерния әкімшілігімен де жиі хат алмасып, істің барысын бақылауда ұстайтын. Патша билігі мұсылман қызметкерлерінің иерархиясын қалыптастырды. Дегенмен, бұл сатылы лауазым иелерінің қызметі кейде нақтылы түрде өз функциясын атқармай қалатын. Мысалы, кей кездері имамның шешіміне разы емес арызданушы, өзінің ісін жергілікті ахунға емес, бірден Уфаға Діни басқармаға жолдаған сәттер көптеп орын алған. ОМДС құрылғанға дейін аумақтық ахундық басқару ісі мұсылмандар арасындағы сот істерін қарайтын орта деңгейдегі лауазым ретінде қалыптастыру жоспарланған. Әрине, ахундардың саяси және дін істерінде өз орны болды. Алайда, ахундардың бұл бағыттағы функциясы нақты заңдық құжаттармен бекітілмеді. Кейін ОМДС құрылғаннан кейін ахундықтан да жоғары инстанция пайда болу себепті ахундардың ықпалы азайды. Ендігі күш ОМДС қолына көшті. Ресей империясындағы

көптеген мұсылмандар үшін ОМДС-тің құрылуы жергілікті имам мен ахуннан аттап өтіп, арыз беретін пунктке айналды. Алайда, бұл құбылыс қазақтарда қатты бой көрсеткен жоқ. Керісінше қазақтар жергілікті дін қызметкерімен жақсы қарым-қатынас орнатып, істі насырға шаптырмай шешетін.

ОМДС-тің сақталған мұрағат құжаттарының басым бөлігі неке мәселесіне қатысты болуы, шариғат сот жүйесінде бұл бағыттың орны зор екендігін көрсетеді. Патшалы Ресей заңнамасы бойынша неке мен ажырасу ісі метрикалық кітаптарында жазбаша тіркелетін. Ол шариғаттың емес азаматтық басқарманың қойған талабы болатын. Шариғат бойынша неке жасы ер бала үшін 15, ал қыз бала үшін 9 жас шамасын белгіленген. Алайда 1835 жылдың 22 наурызынан бастап Сенаттың жарғысымен мұсылмандарға некеге тұру жасы туралы талаптар өзгеріп, ерлерге 18 жас, әйелдерге 16 жас бекітілді [7]. 1836 жылы шариғи соттың құзыреттілігі тағы да тарыла түсті. Ол бойынша мирас бөлу кезінде барлық тараптар толық келіскен жағдайда ғана ОМДС қарайтын болды. Яғни тараптардың бірі қарсылық тудырса, азаматтық соттың қаруына берілді [7].

Неке қиғанда немесе ажырасқан кезде молданың қатысуы міндетті шарт етілді. Молданың міндетіне жұбайлардың жасын, тегін (яғни, неке қиюға болмайтын қандық туыс болмауы тиіс) және екі жақтың келісімін алу кірді. Неке қиюда молданың қатысуын міндеттеудің басты себептері ретінде біріншіден некенің азаматтық және шариғи тұрғыдан заңдастыру, сол арқылы әкімшілік биліктің бақылауын күшейту, екіншіден халық арасындағы неке-отбасы ісіндегі дау-дамайлардың туындауын алдын алу және қоғамдағы некелік қатынастарды бір ізділікпен реттеп, тәртібін орнықтыру еді. Некеге қатысты ең жиі қозғалатын істердің қатарына қызды мәжбүрлі түрде тұрмысқа беру немесе алу, қалыңмал төлеу, күйеуінің әйелге зорлық көрсетуі, әйелінің күйеуіне бағынбауы мәселелері кірді.

Империяның некеге тұруға қатысты заңнамасы конфессиялық ерекшеліктерге қарай некенің қиылуына бірқатар шектеулер қойды. Мысалы, мұсылман еркектер христиандықтың католикті және православиені ұстанушы әйелдермен некелесуіне рұқсат болмады. Ал, лютеран әйелдермен үйленуге белгілі шарттармен рұқсат етілді: біріншіден көп әйелдіктен бас тарту, екіншіден кейін өмірге келген балаларды христиандық сенімде тәрбиелеу шарт етілді. Егерде лютеранмен некеге тұрғаннан кейін балаларға христиандық тәрбие бермесе немесе әйелі де баласы да исламға мойын ұсынып кетсе, ондай жағдайда неке бұзылып, ол отбасы толық айыпты деп танылып, бірқатар құқықтарынан айырылып, қоныс аударылады. Ал, егер күйеуі мұсылман, өзі мұсылман немесе лютеран әйел православиені қабылдаса, онда мұсылман күйеуі әйеліне ешқандай қорлық көрсетпеуіне мән берілді. Керісінше ондай жағдайда күйеуі баласын шоқындыруы керек деп белгіленді. Яғни, бұл жерден заңның мұсылмандар үшін толық еркіндік бермегендігін байқау қиын емес [8].

Шариғат некеге тұру кезінде тараптардың еріктілігін белгілейді. Патшалы Ресей билігі тұсында да ОМДС некенің еркін түрде орындалуына мән берді. Әсіресе бұл әйелдерге қатысты болатын. Мүфти Мұхамеджан Хусайнов некенің дұрыс болуы үшін куәгерлердің қатысуы міндетті, тіпті қалыңдық келісім берген жағдайда да куәгер шарт деп пәтуа берді. Сонымен қатар әйелді зорлап қосу кезінде қиылған неке де дұрыс деп саналмады. Некенің дұрыс орындалуын күйеуінің туыстары қадағалауы тиісті болды. Сонымен қатар аталмыш пәтуа бойынша жұбайлардың ата-аналары құқы имамдардың құзіретінен көбірек болды. Алайда, деректер көрсеткендей әйелдерді ата-аналар мен жақын туыстары тарапынан жұбайлар мәжбүрлі түрде тұрмысқа шығу фактілері де орын алғандығын байқаймыз. Ондай істер ОМДС-ке қайта қаралу үшін Уфаға Қазақстанның Петропавл, Көкшетау, Павлодар аймақтарынан көп келіп түскен. Сондықтан, мәжбүрлікпен күйеуге беру ең жиі орын алған іс болып табылып отыр. Сондай істің бірі 1846 жылы Көкшетау округі Андағұл болысында Ұлбары Тұрсынбайқызын тұрмысқа беруде орын алған. Іс 1846 жылдың 2 мамырынан бастап бір жылға созылған. Құжат бойынша Ұлбары Тұрсынбайқызының әпкесі Жанар қайтыс болған соң, жездесі Бағайға Ұлбарыны қазақ салты бойынша күйеуге бермек болады. Алайда Ұлбары үйден қашып Жақсыбай Тойғылыұлына барады. Сөйтіп Петропавл қаласындағы ахун Сиражуддин Сафұлына некелерін қидырады. Алайда, Ұлбарының туыстары және жездесі Бағай Жақсыбайдан ажыратып алып, жездесіне тұрмысқа шығуға мәжбүрлейді. Осы тұста Ұлбары Жақсыбаймен некесінің заңды, Бағайдікінің шариғатқа да, заңға да қайшы екендігін алға тартып, ОМДС өкілдігіне арызданады. Арызда Ұлбары «Петропавл қаласына келіп ахун Сиражуддин мұлла Сафұлына сол хаттарды көрсетіп, бізге неке оқып беріңіз дегеннен кейін сол хаттарды қарап зерделеп, менің өз ықтиярыммен мен Жақсыбай Тойғылы ұлына фебралдың 20 күнінде неке оқып дәптерге жазған соң, үйіме қайтқаннан кейін атамның аға-інілері және де жездем Бағай «қазақ рәсіміне бұл қарсы іс, біз ол келісімден қайттық деп, Петропавлдағы ахунның қылған некесіні бұзам деп оның қазақта не ісі бар

деп келіп, мені қинап байлап, нәрселерімді қалап, ерім Жақсыбайдан тартып алып, үйлеріне алып барған, қаштым. Менім жасым жиырма бесте және де сол Бағайға мүлдем разы емеспін, және неке оқығаны жоқ» деп мәлімдейді [9]. Сот ісі әдеттегідей куәгерлерден және неке қиған молдадан «рапорт» алумен жүргізіліп, 1849 жылдың 21 тамызында шешімі шығады.

Ресей заңнамасында жасы кәмелетке толмаған балалардың ата-аналарының алдын ала атастыру мәселесіне қатысты нақты ереже көрініс таппады. Қазақ дәстүрінде атастырылған балалар кәмелетке толғаннан соң некелесуі міндетті. Осы тұста алдын ала келісіп, қалың малын алып қойып, бірақ әкешесінің ықпалымен немесе қыздардың өз қалауларымен некеден бас тарту фактілері орын алғандары да бар. Әрине, мұның арты үлкен дау-дамайға ұласатын [8]. Егер жұбайлардың бір жағы келісілген некеден бас тартса, айып төлейтін болған. Қалың малдың төленбей қалуы көп жағдайда ерлі-зайыптылардың ажырасуына немесе некенің қиылмай қалуына себеп болатын. Империя заңнамасында отбасылық өмірге қабілетсіздік деп танылған осындай жағдайларда ажырасуды белгілейді. Бұл, империя аумағындағы барлық сенімді ұстанушыларға ортақ ереже болды. Міндетті қалың малды төлеуден жалтаруға тырысқандарды ОМДС-пен азаматтық соттар тарапынан мәжбүрлеу шараларымен өндірілді.

Шариғат бойынша зинақорлық жасау үлкен қылмыс болып саналып, оның жазасы өлім жазасына немесе дүре соғу секілді ауыр жаза белгілеген. Алайда, империя билігі молдаларға мұндай жазалау шараларын қолдануға шектеу қойғандықтан, мұның жазасын азаматтық заңнама белгіледі. Оның себебін, биліктің мүфтият ықпалының күшейіп кетуінен сақтану ретінде түсіндіреді. 1832 жылғы Сенаттың және 1837 жылғы Мемлекеттік кеңестің шешімімен зинақорлыққа шариғатта берілетін жазасынан қарағанда жеңілдетілген жаза белгілеген еді [10]. Олардың ішінде істеген күнасына тәубеге келу, шын жүректен өкіну, қысқа мерзімге қызметінен босату секілді жазалар қамтылды.

Империя әкімшілігі әрқашан азаматтық соттың құзыреттілігін арттырып, би және шариғи соттың құзіреттілігін тарылып отырды. Соның бірі 1867–1868 және 1891 жылдардағы реформа қазақстан аумағында сот жүйесіне алған өзгерістерде анық көрінеді. Жаңа басқару жүйесі бойынша әкімшілік соттың құзіреті артып, би және қазылық құзыреттері шектелді. Жаңа сот органы — әскери сот комиссиясы, уездік соттар құрылды. Ауылдық жерлерде билер институты сақталды. Соттың ең жоғары сатысы ретінде үкіметтік сенат саналды. Ірі қылмыстарды қарастыру әскери соттың құзырында болды. Билердің істі қарауы болыстық басқармамен іске асты. Би мен шариғи сот шешімдерінде дене және өлім жазаларына рұқсат етілмеді. Молдаларға көшпелі шаруашылықпен айналысатын тұрғындар арасында 300 рублден, ал, отырықшы аумақта тұратындар арасында 100 рублден аспайтын істі қарауға құқық берілді. Ал, құны одан жоғарғы істерді тек әскери сот пен уездік сот қана қарай алды [11]. Шариғи соттың шешіміне келіспеген тараптарды уез соты қарады. Осылайша қазақ даласында уақытша ереже қазылар мен билердің уәкілеттілігін шектеп империяның билігін нығайтуға күш салды.

Орынбор мүфтилігінің сот төрелік қызметін енгізу арқылы Ресей империясы бірнеше мақсатты көздегендігін байқай аламыз. Біріншіден мұсылмандар арасында исламдық басқарудың билікке бейімделген формасын жасау, сол арқылы азаматтық әкімшілік басқаруды күшейту. Екіншіден діни басқарманың қызмет етуіне мүмкіндік бергенімен, шариғи заңның қатты күш алып кетуін, исламның жылдам таралуының алдын алуға тырысты. Ол үшін мұсылман әлеміндегі қазылықтан көрі құзыреттілігі тар шариғи сот жүйесін жасады. Үшіншіден Ресей империясының ірі реформаторы П.Екестеринаның әкімшілігі сот жүйесін практикалық тұрғыда енгізіп, империяның мұсылмандыққа қарсы бағытталмағандығын іс жүзінде дәлелдеуді және сол арқылы көшпелі қазақ рулары арасында ыңғайлы басқаруға мүмкіндік беретін соттық жүйе қалыптастырмақ болды. Нәтижеде азаматтық сот және әкімшілік басқару жүйесі діни және дәстүрлі қазақ басқару жүйесіне қарағанда беки түсті. Оған ашық мысал 1868 жылғы шариғат соты мен дәстүрлі би сотын шектеуге бағытталған реформаны айтсақ болады. Тақырыпты зерттеу барысында қазақ даласында Пертрупавл, Көкшетау, Өскемен аумақтарының молдаларының белсенді қызмет атқарғандығы және олардың төрелік етіп қараған істерінің басым бағыты некелік қатынастарға, әсіресе әйелдердің мәжбүрлі түрде тұрмысқа шығу және қалың мал беру ісіне қатысты екендігі анық болды. Сонымен қатар азаматтық заңнамаларда некелік қатынастарда этноконфессиялық ерекшеліктерге аса мән беріліп, православие дінін ұстанушыларға бірқатар жеңілдіктер қарастырылғаны айқын байқалды.

Жалпы, біршама зерделеп, талдауға тырысқанымызбен тақырып әлі де болса терең зерттеуді қажет ететіндігі белгілі болды. Башқұртстан ұлттық мұрағатында «Орынбор Мұхаммедтік рухани

басқарма» қорында ғылыми айналымға енбеген құжаттардың көптеп болуы, тақырыптың толық зерттелмегендігін көрсетеді. Ол құжаттарда Қазақстандағы дін тарихы, мемлекеттік басқару, сот жүйесі, қоғамдағы әлеуметтік мәселелер мен жекелеген тұлғалардың өмір тарихы, қызметі жайлы мәліметтер жетерлік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. — М., 1980. — 320 с.
- 2 Арапов Д. Система государственного регулирования ислама в Российской империи: дис. ... д-ра ист. наук. (последняя треть XVIII — начало XX вв.) / Д. Арапов. — М., 2005. — 381 с.
- 3 Эмин Ф.А. Краткое описание древнейшего и новейшего состояния Оттоманской Порты / Ф.А. Эмин. — М., 1787. — 71 с.
- 4 Fahrettin A. Usul fikh / A. Fahrettin. — Istanbul, 1988, 121.
- 5 Исибаева Е.И. Қазақ өлкесіндегі билер сотының қалыптасуы және дамуы / Е.И. Исибаева // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. — 2012. — № 2 (62). — 17–20 б.
- 6 Хабутдинов А.Ю. Религиозное самоуправление и шариатское семейное право в России: опыт Оренбургского магометанского духовного собрания в конце XVIII — первой четверти XIX в. [Электронный ресурс] / А.Ю. Хабутдинов. — 2012 — Режим доступа: <http://gru-rg.ru/uploads/zabut.pdf>
- 7 Гарипова Р. Оренбургское магометанское духовное собрание как шариатский суд [Электронный ресурс] / Р. Гарипова. — Режим доступа: [http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/? path=mg:/numbers/2014_3_4/1/04/](http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2014_3_4/1/04/)
- 8 Воронина Т.В. Правовое регулирование мусульманского брака в Российской империи [Электронный ресурс] / Т.В. Воронина. — Режим доступа: <https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2018/02/%D0%9C%D0%9A-275->
- 9 ГКУ НА РБ. И-295. Оренбургское магометанское духовное собрание. — Т. 3. — Д. 2243.
- 10 Мухаметзарипов И. Применение норм шариата о заключении брака российскими мусульманами в конце XVIII — начале XX вв. [Электронный ресурс] / И. Мухаметзарипов. — Режим доступа: <https://www.minbar.su/jour/article/view/166>
- 11 Реформы 1867–1868 и 1891 гг. на территории Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.elimai.kz/reformy-1867-1868-i-1891-gg.html>

Б.А. Мирзагелдиев, Р.М. Мухаметшин

Деятельность шариатского суда Оренбургского муфтията в Казахской степи

В статье проанализирована деятельность шариатского суда Оренбургского муфтията во времена Российской империи. В частности, были рассмотрены деятельность мулл в качестве судей, компетенция апелляционного суда Оренбургского муфтията, управление шариатской судебной системой посредством гражданских законов империи, особенности координации и проявление его в казахском обществе. Анализ деятельности кази мусульманских священнослужителей дает возможность глубокого изучения мусульманского управления на территории Казахстана. Авторами было установлено, что деятельность имперской шариатской судебной системы намного уже, чем деятельность кази в исламской истории. Кроме того, отмечена активная работа мулл Петропавловска, Кокчетавы и Усть-Каменогорска и круг вопросов, касающихся брака, особенно принудительного брака и выкупа за невесту в виде скота. Однако наличие в архивах многочисленных документов, не введенных в научный оборот, и малочисленность отечественных исследований на эту тему указывают на то, что данная тема не раскрыта полностью. По этой причине авторы предлагают дальнейшие исследования в этой сфере.

Ключевые слова: Оренбургский муфтият, шариатский суд, царская Россия, священнослужитель, муфтий.

B.A. Mirzageldiyev, R.M. Mukhametshin

Activities of the Sharia court of the Orenburg Muftiate in the Kazakh steppe

In this article, the author analyzes the activities of the Sharia court of the Orenburg Muftiate during the time of the Russian Empire. In particular, they examined the casuistic activities of the mullahs, the competence of the court of appeal of the Orenburg Muftiate, the management of the Sharia judicial system through the civil laws of the empire, the particularities of coordination and its manifestation in Kazakh society. An analysis of

the Casiatic activities of Muslim clerics provides an opportunity for in-depth study of Muslim governance in Kazakhstan. During the study of the topic, it was found that the activities of the imperial Sharia judicial system are much narrower than the Casiatic activities in Islamic history. In addition, the author emphasizes the active work of the mullahs of Petropavlovsk, Kokchetav and Ust-Kamenogorsk in the Kazakh steppe and notes that in the cases they examined, issues such as marriage, especially issues of forced marriage and ransom for the bride in the form of cattle, were basic. However, the presence in the archives of numerous documents not put into scientific circulation and the paucity of domestic studies on this topic indicate that this topic has not been fully disclosed. Therefore, the author proposes that this topic requires further research

Keywords: Orenburg Muftiyat, Sharia court, tsarist Russia, clergy, mufti.

References

- 1 Kant, I. (1980). *Traktaty i pisma [Treatises and letters]*. Moscow [in Russian].
- 2 Arapov, D. (2005). Sistema gosudarstvennogo rehulirovaniia islama v Rossiiskoi imperii (posledniaia tret XVIII — nachalo XX vv.) [The system of state regulation of Islam in the Russian Empire (the last third of the XVIII — the beginning of the XX centuries)]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 3 Emin, F.A. (1787). *Kratkoe opisanie drevneisheho i noveisheho sostoianii Ottomanskoi Porty [A brief description of the ancient and latest state of the Ottoman Port]*. Moscow [in Russian].
- 4 Fahrettin, A. (1988). *Usul fikh*. İstanbul [in Turkish].
- 5 Isibayeva, Y.I. (2012). Kazak olkesindehi biler sotynyn kalyptasuy zhane damuy [The becoming and developing of bii's judge in Kazakh land is considered]. *KazUU khabarshysy. Zan seriasy — KazNU Bulletin. Series of laws*, 2 (62), 17–20 [in Kazakh].
- 6 Khabutdinov, A.Yu. (2012). Relihioznoe samoupravlenie i shariatskoe semeinoe pravo v Rossii: opyt Orenburshkoho mahometanskoho dukhovnoho sobraniia v kontse XVIII — pervoi chetverti XIX v. [Religious self-government and Sharia family law in Russia: the experience of the Orenburg Mohammedan spiritual assembly in the late XVIII — first quarter of the XIX century]. *rpu-rf.ru*. Retrieved from <http://rpu-rf.ru/uploads/zabut.pdf> [in Russian].
- 7 Garipova, R. Orenburshkoe mahometanskoe dukhovnoe sobranie kak shariatskii sud [Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly as a Sharia court]. *archive.gov.tatarstan.ru*. Retrieved from http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2014_3_4/1/04/ [in Russian].
- 8 Voronina, T.V. Pravovoe rehulirovanie musulmanskoho braka v Rossiskoi imperii [Legal regulation of Muslim marriage in the Russian Empire]. *naukaip.ru*. Retrieved from <https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2018/02/%D0%9C%D0%9A-275-%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> [in Russian].
- 9 HKU NA RB. I-295. Orenburshkoe mahometanskoe dukhovnoe sobranie [Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly]. Vol. 3, D. 2243 [in Russian].
- 10 Mukhametzaripov, I. Primenenie norm shariata o zakliuchenii braka rossiiskimi musulmanami v kontse XVIII nachale XX vv. [Application of Sharia rules on the marriage of Russian Muslims at the end of the 18th and beginning of the 20th centuries]. *minbar.su*. Retrieved from <https://www.minbar.su/jour/article/view/166> [in Russian].
- 11 «Reformy 1867–1868 i 1891 hh. na territorii Kazakhstana» [Reforms of 1867–1868 and 1891 in Kazakhstan]. *elimai.kz*. Retrieved from <http://www.elimai.kz/reformy-1867-1868-i-1891-gg.html> [in Russian].

N. Mazeikiene¹, D.K. Kusbekov², P.P. Soloshchenko¹

¹*Vytautas Magnus University, Lithuania;*

²*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: p_soloschenk@mail.ru)*

Philosophical aspects of human capital formation: from economic feasibility to human self-actualization

The article deals with the philosophical aspects of the formation of human capital as the most important condition of modern civilizational development. The authors present the methodology of the activity approach, recognizing the status of a person as a full-fledged subject of activity, participating in the creative process of transforming the world, being an active participant in modern social transformations, revealing in this process his creative potential. The article gives a constructive criticism of the reduction of the concept of human capital to a narrow economic definition of qualified and professional labor force, whose status is determined by the actual production needs of society. The authors propose the interpretation of human capital as a civilizational form of self-actualization of a person associated with specific needs and interests of a person, his creative abilities and opportunities.

Keywords: human capital, civilization, self-actualization, activity approach, subject-subject paradigm.

Modern humanity has entered a new stage of its civilizational development, in which a new type of economy is formed, based on innovation, constant technological improvement, on the production and export of high-tech products with a very high added value. At the same time, the main profit is created by human intelligence, the information sphere, and not by material production and the concentration of Finance. In modern views on the prospects of economic development of civilization, it is generally recognized that only highly skilled workers are the main condition for maintaining the necessary level of economic efficiency. The theory of human capital can be considered as one of the manifestations of this General trend, since at the present stage of civilizational development the decisive factor of economic growth is investment associated with the formation and development of human potential. Already in the 1960s and 1970s, philosophical, sociological, economic, anthropological and other human studies led to the approval of the concepts of «human resources» and «human capital».

In modern social Sciences, human capital is a very complex and complex phenomenon. «It incorporates such diverse phenomena as the contribution of education to economic growth, the demand for educational and medical services, the age dynamics of earnings, differences in the payment of male and female labor, the transmission of economic inequality from generation to generation, etc.» [1; 11]. In a broad sense, human capital represents human potential in all its diversity, in a narrow sense, human capital acts as a quality of functioning labor force, as a measure of its usefulness. Considering human capital as a functional component of modern production, its formation is associated with the generalization of knowledge, skills, practical experience, the implementation of human intellectual abilities, obtaining new, previously unknown knowledge that provides an advantage over competitors.

Economic theories of human capital, mainly, proceed from the position that capital is a certain stock of goods, which accumulates, brings income through investment. Skills and abilities, professional knowledge and experience—all this makes up human capital, which is increased by investing in a person. C.R. McConnell and S.L. Brew point out that «investment in human capital is any action that increases the skills and abilities and, thus, the productivity of workers» [2; 171]. At the same time, it is noted that the costs that contribute to the increase of someone's productivity can be considered as investments precisely because these costs will be repeatedly compensated by an increased income stream in the future. It is investment in human capital that is recognized as the most effective strategy for economic development. Moreover, long-term investments in human capital are the most promising in terms of subsequent returns. Investments in human capital give quite significant in volume, long-term and integral in nature economic and social effect.

As we can see, the traditional approach to the understanding of human capital, established in modern social cognition, pays attention, first of all, to economic factors and operates with economic concepts and categories. This approach proposes to define human capital, on the one hand, as a set of production abilities of the modern worker, on the other, as an investment of the state, the enterprise, and the person on the for-

mation and continuous improvement of these abilities. But precisely because the system-forming principle in the formation of various aspects of human capital is man, it is necessary to proceed from the fact that, at its core, human capital is a very complex, complex socio-cultural and economic phenomenon. What is recognized and representatives of economic theory, who agree that «there is no aspect of human existence, which would in principle not fall under the definition of human capital» [3; 171].

In other words, the current definition of human capital as the sum of acquired knowledge, skills, motivations and energy that people possess and can be used for a period of time to produce goods and services no longer satisfies the new realities of social activity. In modern strategies of civilizational development, the emphasis is on human development, or human development, the achievement of which is estimated not only by income indicators, but also by such factors as life expectancy, the percentage of literacy among the adult population and the level of access to education [4; 144]. In the broad sense of the word, the concept of «human development» includes all aspects of the development of a person's personality—from the state of his health to the degree of his economic and political freedom. At the same time, human development itself is the goal, and economic growth is only the means to achieve it.

Thus, the achievement by each person of the level of personal self-development should be postulated as the final result of economic functioning and at the same time as the most important resource and means of progressive development of society. Thus, the essential certainty, social significance and character of the understanding of human capital are gradually changing, which acquires a number of features that characterize it as a new social category. First, in modern conditions, there is a process of further socialization of labor, immeasurably pushing the boundaries of the implementation of the total human capital. The objective integration of labor unites all the links of social economy into a single material and spiritual social complex, in which the human capital of individuality functions as a particle of the General associated activity capacity of society, which has both economic and socio-cultural significance. Secondly, the modern system of labor activity objectively combines the spiritual and material spheres in a single system of social reproduction as part of an integral economic organism. Modern society is an interconnected, interdependent macroscopic and continuous socio-economic movement involved in an intense and constant self-transformation. Thirdly, the formation of aggregate human capital is not primarily at work and in education, in the interests of not only the specific enterprise and the state in general, but in the interests of the workers themselves.

The most important thing here is that the manifestation of individual active abilities in an associated form means a relative coincidence of the personal interest of the majority of employees of enterprises and organizations with the fundamental interest of society as a whole. Fourth, the associated nature of human capital is the main feature of the social form of its use in the context of this historical period, characterized by certain social, economic characteristics and individual properties of people. Fifth, in modern conditions, the influence of spiritual culture on all spheres of social life is increasing. It is an internal, necessary, repetitive and stable factor of optimization of human activity. Cultural characteristics of a person as a social factor of development — knowledge, intelligence, qualifications, skills, accumulated experience, personal qualities: General abilities, versatile development, creativity, personal initiative, social responsibility—are increasingly included in the practice of management and receive a public assessment of the capital value. Such qualities as honesty, collectivism, sociability, conscience, mutual assistance, compassion, moral characteristics of a person acquire social significance in the form of capital value. These circumstances indicate the need for the emergence of such concepts, in which it is proposed to consider the process of formation of human capital as a strategically important sphere of society [5].

Both foreign and domestic social scientists agree that it is the quality of human capital in the post-industrial era that becomes the leading factor of sustainable development of society, and the process of social modernization it is accompanied by complex changes in the technological, economic, social, cultural, political and psychological dimensions of human existence. We should not forget that human capital, operating in a special cultural, historical environment, is an institutional value as a subject of institutionalization, social value as a subject of social creativity, political value as a citizen, cultural value as a person with a special morality, life attitudes. Therefore, the modern social policy of any state striving for stable progressive development cannot do without a holistic conceptual vision of the strategy of human capital formation. Vector of the strategy aims to move from a preparation with a given set of abilities to the activity and to the formation of man, with its universal ability to work. What really will provide the maximum degree of initiative, independence, creativity and readiness of each member of society to the most effective activities in the new social realities [6]. The most important condition for further civilizational development is the ability of man himself to choose the most reasonable way to achieve his individual and social well-being, countering all

kinds of destructive challenges of modern civilization. To create conditions that help to develop this skill, from our point of view, at all levels of social practice, it is necessary to implement the principle that recognizes the ability of each member of society to independently master the universal, active way of interaction with the world, which will allow each person to become an active participant in modern social transformations. The extraordinary acceleration in the development of the economic component of human civilization has led to a dangerous situation — its inconsistency with other spheres of human social life.

Determined by material and technical progress, the economic sphere of social life continues to play a leading role in modern civilizational development. However, its impact on society has not been adequately supported by a reasonable and humanistically oriented culture of self-organization of human life.

It is regrettable to recognize that civilizational development today lacks not so much scientific knowledge or the necessary technical and financial means to solve the problems of life support, as wisdom and a reasonable will to use the available vast means of building a modern civilization for the benefit of man and all mankind. In the current situation of civilizational development of correlatively, the interdependence of man's relationship with the world has become so comprehensive that extremely acute the question of the place and role of the subjective human factor in this process, the main ideals and values that should be subject to human activity, the responsibility of each person in the definition and solution of their own destiny and the fate of the people, countries, all mankind. There was an urgent need for a deep awareness of the human, related to the vital interests of all mankind goals, acceptance and practical implementation of such an individual-moral and socially responsible position, which would allow him and humanity as a whole to become the master of his destiny, to preserve favorable conditions for the existence of human civilization and provide new opportunities for its further development.

The extraordinary acceleration in the development of the economic component of human civilization has led to a dangerous situation — its inconsistency with other spheres of human social life. Determined by material and technical progress, the economic sphere of social life continues to play a leading role in modern civilizational development. However, its impact on society was not adequately supported by a reasonable and humanistically oriented culture of self-organization of human life.

It is regrettable to note that civilizational development today lacks not so much scientific knowledge or the necessary technical and financial means to solve the problems of life support, as wisdom and a reasonable will to use the available vast means of building a modern civilization for the benefit of man and all mankind. A careful analysis of the periodic crises of modern civilizational development shows that the further path of human civilization is possible and necessary only on the basis of outstripping the immediate requirements of material production, social, spiritual and moral development of man.

At the same time, the urgent task of the development of civilization along this path is the affirmation of the humanism of the whole person. Genuine humanism cannot and should not a priori determine the value of a person by those or other of his individual properties and qualities required for the preservation of the functioning of the existing society. It is necessary deeply reasoned scientific and theoretical justification as the ideal of the whole person, in unity of world Outlook, spiritual and moral, General cultural norms and values serving as humanistic criteria of social practice, and the basic laws of all civilizational process of formation of the person. Of paramount importance are the study and definition of conditions, means and methods of successful self-development and self-improvement of man, his social and cultural Amateur, his free and creative activity. In this regard, the assertion of the role of the human factor in modern civilization should not be limited only to the recognition of the self-worth of man, but should offer a solution to the problem of determining the criteria of human activity, in which the unity of the tasks and interests of the individual and society, and in the future of all mankind, was affirmed.

For modern Kazakhstan, such a civilizational perspective is extremely relevant, since our society has such a strategic task as «improving the competitiveness of human capital to achieve sustainable economic growth, prosperity and social well-being of Kazakhstanis» [7]. The whole society needs to realize that the main form of the country's wealth is the advanced level of intellectual and spiritual development of the population, which takes the form of human capital and provides an innovative process in every sphere of human activity.

At the same time, the vector of change in both individual and collective thinking should be aimed at harmonizing the personal interests of a particular person with the interests of the country. It is necessary to agree that «in place of spontaneity and lack of special reflexivity in the organization of the whole variety of types of relationships and activities in society, there comes a time of more active and conscious influence on them from the person himself» [2, 3].

But why in the conditions of the existing society and the corresponding system of education, there is practically no possibility for a person to rise to a higher level of development and become a person, and, consequently, to be formed as a genuine «human capital»? The fact is, says V.S. Baturin, the priority in the development of a strategy for social development including education, it is not an activity, but the economic ontology, fostering relations of «domination-submission» and principles of «subject-object» paradigm of social self-organization. «This means that society functions in a mode where one, and at the same time the smallest in number, part of it for various reasons, where the economic factor plays not the least role, acts as a «social subject». Because of this «subject-like» nature, it has always found, and still finds, an opportunity, in one form or another, to use its more numerous «object-like» environment as a tool or means in achieving its personal or other socially determined needs, interests and goals» [8; 118]. Therefore, it is necessary to search for ways and means of forming a «qualitatively different reflective culture of thinking», instilling «a different, new culture of organization of all types of communication», developing strategies for mastering «a different culture of organization of any kind of activity in General» [8; 118, 119].

In other words, the education system is really interested in the cultivation of the person — human, self-developing according to the laws of the Universe and correcting the flaws and imperfection of the first cash social existence — should be targeted «for such a nature to inculcate human abilities to activities which on the basis of their social realities would be created not only in favor of any individual», page and name of subject «part, namely society as a whole» [8; 119].

Man, by virtue of his nature, genetically inherent self-change and self-organization in order to ensure self-sufficiency at the level of individual existence. Now the task is that society as a whole has learned to organize and develop in accordance with the laws of the functioning of individual human activity, and not in spite of them. Today, the state, which seeks not in words but in deeds to affirm the principles of civilization, undertakes not to make decisions for everyone, but to build its activities in such a way as «to accelerate the process of change by explaining objective trends, bringing important information to the population and, most importantly, by implementing social and economic policies aimed at self-sufficiency» [9].

In achieving these truly ambitious goals, the modern state faces a dilemma. Or continue to evolve in the direction when the country is in the organization and functioning of all sectors of society will be dominated by the principles of the same subject-object paradigm of social self-organization, and then the education system will be simply forced to repeat the fate of all those reforms, which today are doomed all other areas of life and which are held traditionally on orders from above. Or still try to reach a completely different quality, subject-subject paradigm level of self-organization, which by its nature is really an alternative to this.

The essence of this paradigm is to provide a form of social self-organization in which, at least, the very possibility of using someone and someone, even under the guise of so-called state needs, as an object or a means will be minimized. It is in these conditions that a completely different sound acquires not only the role and the traditional purpose of education to ensure a better future than the present, but also fundamentally changes the very order for the nature and quality of training of graduates of any stage and level of the new model education system. To replace the order for the preparation of a graduate with rigidly set, at the direction of the outside, a set of abilities, comes the order for the preparation of a person with universal abilities for activity [10].

In the humanistic education system, the goal is not to form an «object» with predetermined properties externally, but to find, support and develop a person in a person and to lay in him the mechanisms of self-realization, self-development, self-regulation necessary for his free civic and professional orientation and the ability to develop his inner spiritual potential. In the realization of this goal, the determining role is played by the subjects of the educational process, who must «instrument» this process as a freely chosen activity by the students themselves. In which, firstly, the best conditions will be created for purposeful socially significant development, education, enrichment of knowledge and experience, and, secondly, the management of this process will take place in accordance with internal needs and interests [11; 131, 132]. That is, the desired «instrumentation» should become a necessary element of the more important process of finding a person himself, choosing and arguing for his own world of values. To enter the world of knowledge as its rightful owner and Creator is possible only as a result of the discovery of the reflective world of one's own «I» and the ability to manage this world. To date, the defining trend of the modern educational process should be the integration, not further differentiation of different ways of civilizational development of the world.

In the third Millennium, when the «subject-object» nature of scientific, technological and social progress has put human civilization on the brink of survival, this orientation becomes particularly vital. The ability to resolve a crisis of modern civilization development panacea now depends not on knowledge, but on

their integration with the personal qualities, abilities of each person independently and effectively manage their knowledge and exercise their free and informed search. In the end, the measure of knowledge is its value-quality characteristic as «humaneness». Another important point pointing to the real prospects for the introduction of the «subject-subject» paradigm in the education system is the principle of openness of the emerging system. Informatization of modern education, as the most important component of the formation of open education in modern civilization, allows to bring the educational process to the level of active social creativity, which expands the potential for human development.

The philosophical and methodological model of open education allows not only to cover the entire Arsenal of modern communications and technical means, all information technology and information technology, but also, accumulating all the valuable that modern science has developed, to Express the humanistic orientation of the educational process as the most important condition for the civilizational development of society. Leading theorists of social development pay attention to the fact that the main goal of economic and social progress is not to accelerate the development of the market economy, but to provide opportunities for everyone to realize their potential and lead a healthy, creative, active life, when the improvement of personal qualities becomes the key and content of the progress of all mankind.

The rapid entry of Kazakhstan into the European educational space, the reform of the domestic education system in accordance with the requirements of the realities of modern civilization can't be complete without a fundamental recognition of the priority of humanization of education over other projects of modernization of this important social sphere. Among the main principles of the state policy in the field of education are called truly humanistic values. Among them: access to education at all levels for the population, taking into account the intellectual development, psychophysiological and individual characteristics of each person; secular, humanistic and developmental nature of education, the priority of civil and national values, human life and health, free development of the individual; respect for human rights and freedoms; stimulation of education of the individual and the development of talent.

But is it possible to cultivate these values, their real embodiment in the practice of educational activities, in specific educational programs, where the leading role is played not by people themselves, but by their social roles, not by subjective features of a person, but by the objective order of things? Are we ready for a new form of interpersonal communication, in which everyone is the owner of a unique spiritual world, and respect for a person initially does not depend on his social merits and achievements, but is a recognition of his a priori importance for our society?

The answers to these questions, in our opinion, are the possible prospects for the formation of human capital, capable of ceasing to serve the needs of the current socio-economic situation. We need a human capital, the basis for the formation of which will be initiative-creative, selfless-responsible type of personality, capable of self-actualization is far ahead immediate demands of existing social structures and search for new ways to achieve social and individual well-being.

References

- 1 Изотов М.З. Формирование человеческого капитала в независимом Казахстане: социально-философский анализ / М.З. Изотов, З.Н. Сарсенбаева, А.А. Хамидов; М.З. Изотов, З.Н. Сарсенбаева, А.А. Хамидов. — Алматы: Институт философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2011.
- 2 Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. — М.: ИНФРА-М, 2003.
- 3 Корицкий В.А. Введение в теорию человеческого капитала / В.А. Корицкий. — Новосибирск: СибУПК, 1999.
- 4 Бондаренко Г.И. Человеческий капитал как показатель уровня общественного развития / Г.И. Бондаренко // Вестн. РУДН. Сер. Социология. — 2003. — № 1(4). — С. 144–147.
- 5 Какушкина М.К. Повышение качества человеческого капитала как ведущий фактор устойчивого развития общества / М.К. Какушкина // Социально-экономические явления и процессы. — 2011. — № 3, 4. — С. 135–139.
- 6 Батурина Л.Л., Батурин В.С. Противоречивый характер разрешения проблемы формирования «человеческого капитала» в условиях развития образования на постсоветском пространстве // Классический университет в парадигме современных знаний: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. сорокалетию юбилею КарГУ им. акад. Е.А. Букетова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2012. — С. 54–58.
- 7 Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.akorda.kz/ru/category/gos_programmi_razvitiya (дата обращения 17.10. 2019).
- 8 Батурин В.С. Состояние и проблемы постсоветского образования в контексте теории деятельности / В.С. Батурин // Вестн. Оренбур. гос. ун-та. — 2012. — № 7. — С. 114–120.

9 Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» [Электронный ресурс] / Н.А. Назарбаев / Октябрь 1997 г. / Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz> (дата обращения 17.10. 2019).

10 Человеческий капитал как основа формирования инновационной культуры казахстанского общества (социально-философский анализ): моногр. / под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014. — 272 с.

11 Аббасова К.Я. Духовные основы человеческого капитала в контексте модернизации общественного сознания / К.Я. Аббасова, Д.К. Кусбеков // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2018. — № 3 — С. 130–135.

Н. Майжекене, Д.К. Кусбеков, П.П. Солощенко

Адами капиталды қалыптастырудағы философиялық аспектілер: экономикалық мақсаттылықтан адамның өзін-өзі тануына дейін

Мақалада адами капиталды қалыптастырудың философиялық аспектілері қазіргі өркениетті дамудың маңызды шарты ретінде қарастырылған. Авторлардың бұл үдерісте өзінің шығармашылық әлеуетін ашатын, заманауи әлеуметтік қайта құрулардың белсенді қатысушысы болып табылатын, әлемді қайта құрудың жасампаз-шығармашылық процесіне қатысатын, адамның толық құқықты қызмет субъектісі мәртебесін мойындайтын іс-әрекет тәсілінің әдіснамасы ұсынылған. Адами капитал тұжырымдамасының түсінігіне сындарлы сын айтылған, өндіріс қажеттілігі талап ететін білікті және кәсіби жұмыс күшіне экономикалық анықтама берілген. Сонымен қатар адам капиталын адамның өзіндік қажеттіліктері мен мүдделерімен, оның шығармашылық қабілеттері мен мүмкіндіктерімен байланысты адамның өзін-өзі тануының өркениетті нысаны ретінде түсіндіруді ұсынылды.

Кілт сөздер: адами капитал, өркениет, өзіндік өзектілік, іс-әрекеттік тәсіл, субъект-субъекті парадигма.

Н. Майжекене, Д.К. Кусбеков, П.П. Солощенко

Философские аспекты формирования человеческого капитала: от экономической целесообразности к самоактуализации человека

В статье рассмотрены философские аспекты формирования человеческого капитала как важнейшего условия современного цивилизационного развития. Авторами представлена методология деятельностного подхода, признающего за человеком статус полноправного субъекта деятельности, участвующего в созидательно-творческом процессе преобразования мира, являющегося активным участником современных социальных преобразований, раскрывающего в этом процессе свой творческий потенциал. Дана конструктивная критика редуцирования понятия человеческого капитала к узко экономическому определению квалифицированной и профессиональной рабочей силы, чей статус детерминирован наличными производственными потребностями социума. Кроме того, предложена трактовка человеческого капитала как цивилизационной формы самоактуализации человека, связанной с конкретными потребностями и интересами человека, его креативными способностями и возможностями.

Ключевые слова: человеческий капитал, цивилизация, самоактуализация, деятельностный подход, субъект-субъектная парадигма.

References

- 1 Izotov, M.Z., Sarsenbaeva, Z.N., & Hamidov, A.A. (2011). *Formirovanie chelovecheskoho kapitala v nezavisimom Kazakhstane: sotsialno-filosofskii analiz [Formation of human capital in independent Kazakhstan: social and philosophical analysis]*. Almaty: Institut filosofii i politolohii Komiteta nauki MON RK [in Russian].
- 2 Makkonnell, K.R., & Brju, S.L. (2003). *Ekonomiks: printsipy, problemy i politika [Economics: principles, problems, and policy]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 3 Korickij, V.A. (1999). *Vvedenie v teoriyu chelovecheskoho kapitala [Introduction to the theory of human capital]*. Novosibirsk: SibUPK [in Russian].
- 4 Bondarenko, G.I. (2003). Chelovecheskii kapital kak pokazatel urovnia obshchestvennogo razvitiia [Human capital as an indicator of the level of social development]. *Vestnik RUDN. Seriya Sotsiologii, 1(4)*, 144–147 [in Russian].
- 5 Kakushkina, M.K. (2011). Povyshenie kachestva chelovecheskoho kapitala kak vedushchii faktor ustoichivogo razvitiia obshchestva [Improving the quality of human capital as a leading factor of sustainable development of society]. *Sotsialno-ekonomicheskie yavleniia i protsessy, 3–4*, 135–139 [in Russian].
- 6 Baturina, L.L., & Baturin, V.S. (2012). Protivorechivyi kharakter razresheniia problem formirovaniia «chelovecheskoho kapitala» v usloviakh razvitiia obrazovaniia na postsovetском prostranstve [Contradictory nature of the solution of the problem of

formation of «human capital» in the conditions of development of education in the post-Soviet space]. Proceedings from Classical University in the paradigm of modern knowledge: *Mezhdunarodnaia nauchnaia-prakticheskaia konferentsiia — International Scientific and Practical Conference*. (pp. 54–58). Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Russian].

7 Stratehicheskii plan razvitiia Respubliki Kazakhstan do 2020 hoda [Strategic development plan of the Republic of Kazakhstan until 2020]. *akorda.kz/ru*. Retrieved from www.akorda.kz/ru/category/gos_programmi_razvitiya [in Russian].

8 Baturin, V.S. (2012). Sostoianie i problemy postsovetskogo obrazovaniia v kontekste teorii deiatelnosti [situation and problems of post-Soviet education in the context of activity theory]. *Vestnik Orenburhskogo gosudarstvennogo universiteta*, 7, 114–120 [in Russian].

9 Nazarbaev, N.A. (October, 1997 hod). Poslanie narodu Kazakhstana «Protsvetanie, bezopasnost i uluchshenie blagosostoiianiia vseh kazakhstantsev» [Message to the people of Kazakhstan «Prosperity, security and improvement of welfare of all Kazakhstanis»]. Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan. *akorda.kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz> [in Russian].

10 Shaukenova, Z.K. (Eds.). (2014). *Chelovecheskii kapital kak osnova formirovaniia innovatsionnoi kultury kazakhstanskogo obshchestva (sotialno-filosofskii analiz)* [Human capital as a basis for the formation of innovative culture of Kazakhstan society]. Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].

11 Abbasova, K.Ya., & Kusbekov D.K. (2018). Dukhovnye osnovy chelovecheskogo kapitala v kontekste modernizatsii obshchestvennogo soznaniia [Spiritual foundations of human capital in the context of modernization of public consciousness]. *Vestnik Karahandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofii*, 3, 130–135 [in Russian].

N. Mazeikiene¹, D.K. Kusbekov², P.P. Soloshchenko¹

¹*Vytautas Magnus University, Lithuania;*

²*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: dumandoc@mail.ru)*

Methodology of pragmatism as a formation way of thinking culture in educational activities

The article provides a philosophical analysis of topical issues of modern educational activities in their connection with the formation of a culture of thinking based on the methodology of pragmatism. Possession of this culture will allow the person to be included in public life as the complete personality capable to operate at changing requirements in work. In this regard, the actual problem is the humanization of education, which involves a really functioning system that ensures the unity of continuous General cultural, socio-moral and professional development of the individual, taking into account social needs and personal needs. The highest humanistic meaning of social development is the assertion of the attitude to man as the highest value of life, the merger of public and personal interests, the creation of conditions for the free development of each person.

Keywords: modernization, pragmatism, education, humanization, culture of thinking, activity.

Modern Kazakhstan has chosen the path of modernization of the most important spheres not only of social life, but also of public consciousness as a strategy adequate to the challenges of modernity of its civilizational development. At the same time, it is stated that the modernization of public consciousness should not only accompany large-scale transformations in the economy and politics, not just complement them, but should act as their core, ahead of them in their quest to determine the right, appropriate to the challenges of the time, guidelines for further development.

The fundamental requirement of the proposed modernization is the need to change the «model of consciousness and thinking», taking the best of what the era brings. However, as the experience of the twentieth century shows, the main problem is that the advanced achievements of a certain civilizational type (mainly Western) were mechanically transferred to all peoples and civilizations without taking into account their characteristics. Therefore, the preservation of its culture and its own national code is the first condition for the modernization of the new type. «But this does not mean preserving everything in the national consciousness — and what gives us confidence in the future, and what leads us back. The new modernization should not, as before, look haughtily at historical experience and traditions. On the contrary, it should make the best traditions a prerequisite, an important condition for the success of modernization» [1].

One of the priorities of the proposed modernization is called pragmatism, which is defined as follows. «Pragmatism means an accurate knowledge of their national and personal resources, their economical spending, the ability to plan for the future. Pragmatism is the opposite of extravagance, arrogance, life for show. The culture of modern society is a culture of moderation, a culture of prosperity, not luxury, it is a culture of rationality. The ability to live rationally, with an emphasis on achieving real goals, with an emphasis on education, a healthy lifestyle and professional success—this is pragmatism in behavior. And this is the only successful model in the modern world... the Age of radical ideologies has passed. We need clear, understandable and forward-looking attitudes. Such an attitude can be a focus on achieving specific goals with the calculation of their capabilities and limits as a person and the nation as a whole. Realism and pragmatism are the watchwords of the coming decades» [1].

The appeal to the philosophy of pragmatism and its methodological component can hardly be called accidental, since the conceptual foundations of pragmatism imply the use of such methods of research of reality, which lead to the achievement of the most effective practical result of human activity. As V.A. Kanke notes: «Pragmatics in the most General, philosophical understanding of this word emphasizes the effectiveness, efficiency of feelings and thoughts. It is not about things as such, but about their significance for people» [2; 239].

Ch. Pearce comes to the conclusion that thinking is only a function that allows you to implement a particular action and reflecting on the purpose of thinking and its functions, one of the founders of classical pragmatism. Man, as a being realizing himself in experience, to a large extent manifests himself not in

knowledge, but in the activity transforming the conditions of his being. Therefore, according to Ch. Peirce, man is so completely enclosed within the limits of his possible experience, his mind is so bent on being the instrument of his needs, that he cannot go beyond these limits. Logic is understood by Ch. Peirce not in the traditional Aristotelian way as a generalization of the laws of being, nor in the Hegelian spirit as a generalization of the laws of thought equivalent to the laws of being. Logic is a generalization of human cognition, the rules of logic are intellectual tools of adaptation to the environment that have arisen as a result of evolution from Peirce's point of view. The scientific method, according to Ch. Peirce, is a method of everyday reasoning applied to the most difficult and complex areas of research. The meaning of concepts and ideas, in the interpretation of Charles Peirce, lies in their practical consequences for man. Therefore, all conceivable objects must be put in direct relation to human needs, interests, comprehension of the object — is the comprehension of its possible practical consequences.

Another prominent representative of the philosophy of pragmatism is W. James believed that man is a creature, an organism that is in some environment, seeking to survive and actively adapt to changing conditions. Speaking against the supporters of the idea of the absolute. W. James persistently holds the idea that the world is constantly unfinished, it cannot be laid in any ready scheme, there is always room for the new, and this new is constantly emerging. W. James qualifies the mind as a functionally dynamic instrument of adaptation to the environment. Man is not subject to any objective necessity; he is free to choose any line of behavior. W. James puts forward the principle of identity between the truth of an idea and its operative capacity. He says that if an idea works, it is true. The meaning of all theories lies for W. James in their ability to solve problems. Instead of building a system of terms, it is necessary in practice to identify the price of each of them — a theory useful in everyday life, in the James's vision there is a true theory.

The greatest contribution to the development of the methodology of pragmatism was made by D. Dewey, who in his reflections on the effectiveness of thinking proceeded from the idea of the instability of the world, the riskiness and instability of human existence. The subject of knowledge is transformed by D. Dewey from a disinterested observer to a participant in events. The most General and basic task of science and scientific method is up to D. Dewey's point is the best adaptation of man to the environment, to ensure the successful human action. In his view science is a box of tools from which to choose those that are most useful in the circumstances. The scientific method is not just a medium of knowledge, but the technology for successful human behavior in the world, unfolding as a sequence of following procedures: awareness and formulation of the problem; the nomination of hypotheses and the formation of the project to solve problems; development of solutions to the empirical consequences; observation and experimental testing of hypotheses. The result of the study is some new established reality, as a result of research, the subject of research be subjected to itself in a significant change, knowledge changes the existence of the subject. Therefore, the methodology of pragmatism is applicable not only in science, in technology, production, but also in morality, social life.

Pragmatism develops an idea of the world as a constantly complicated and transforming structure, in which man is embedded as one of the elements endowed with specific capabilities to create independent strategies of activity in conditions of instability and unpredictability. The main institutions responsible for the creation of these strategies, in the human society at the present stage of development are science and education, from which «expect a conceptual revolution, the opening of a new semantic horizon, a radical improvement in the mental abilities of man and society, and on this basis to ensure environmentally oriented development of technologies and techniques that provide permanent improvement in the quality of life» [3; 4].

Defining the starting point of its methodological efforts human actions, pragmatism proposes to focus on the formation of an effective technology of action in any new human situation, which can be characterized as problematic. And here it is important not so much the possession of ready-made, established knowledge, as the acquisition of their own experience in the application of existing knowledge or the formation of knowledge about the possibilities of self-obtaining the necessary knowledge. «In the pragmatic method, meaning is realized as an interpretation (interpretation), accomplished through the knowledge of preferences (values) of people, various kinds of feelings, emotions, thoughts, ideals, beliefs, motives, aspirations, goals, interests and existentials» [2; 242]. Accordingly, one of the key requirements of the methodology of pragmatism is the formation of critical thinking directed against any forms of authoritarianism in scientific judgments and socio-political practice. Critical thinking involves the elimination of a type of social management in which people are descended from above and imposed by force almost exclusively tasks-means. At the same time, A.A. Khamidov notes, «the solution of the tasks of the

subject-and personal-creative order is certainly not the intention of the authorities; it is superseded and replaced by the solution of problems of object-transformative and material-manufacturing» [4; 202], and people themselves become only a means of solving problems of this kind.

The methodological basis for the effective solution of social practice issues in the pragmatist approach is the recognition of the status of a person as a full-fledged subject of activity, participating in the creative process of transforming the world, social reality, his own imperfection, revealing in this process all new opportunities of his own. The main goal of civilizational development is not so much in accelerating economic development and improving mechanisms of financial gain, how much to allow each person to realize their potential and lead healthy, creative, and active life, when improvement of personal qualities is the key and content of the progress of all mankind.

In other words, it is becoming increasingly clear that the future prospects of the modern world, as well as the future development of any social organism, primarily depend on whether humanity is able to find the optimal balance between economic success and the provision of public goods. In the modern world, this is a fundamental issue of social modernization.

As D. Dewey wrote: «Social efficiency and even public service remain empty and cold words, if the person who uses them does not have a clear understanding that in life for different people, a variety of things can be good for different people and that it is useful for society to encourage each person to make a reasonable choice» [5; 116]. In other words, one of the main tasks of social modernization is the formation of such an individual and universal culture that will allow a person to go beyond the simplified perception and understanding of the world as a result of rational interpretation and semantic acceptance of the diversity of human interests.

Modern Kazakh society is going through a period of reevaluation of values and overcoming what hinders the long-term development and further progress. In this regard, the actual problem is the humanization of education, which involves a really functioning system that ensures the unity of continuous General cultural, socio-moral and professional development of the individual, taking into account social needs and personal needs. The highest humanistic meaning of social development is the assertion of the attitude to man as the highest value of life, the merger of public and personal interests, the creation of conditions for the free development of each person.

Realization of humanistic installation in education allows to develop at the trained bases of pragmatic thinking which acts as the most important condition of mastering of the main ability of the person-ability to turn itself into the active force changing circumstances of life of people according to their ideals and the purposes.

In the modern conditions of rapid changes in social reality, humanity is constantly faced with challenges that require each person a higher intellectual training than before. This leads to a steady increase in the need to professionalize activities related to learning throughout their lives. In the previous, more predictable, industrial era, people could rely on the existing body of knowledge supported by the appropriate education system. Nowadays there is more and more responsibility it is connected with activity of direct executors. They are increasingly involved in making decisions that matter to society as a whole and are searching for solutions to social problems on their own.

Analyzing the current situation on the labor market, representatives of social Sciences are increasingly coming to the conclusion that the younger generation can not take a proper place in the system of social production, as initially unable to compete on equal terms with the more affluent or status strata of the population. At the same time, it becomes obvious that the loss of reliable social guidelines, the collapse of traditional institutions of socialization, on the one hand, increases the personal responsibility of the young person for his fate, putting him before the need to choose, and on the other — reveals the unwillingness (and inability) of the majority to join the dynamics of new social relations. And even the end of any course of professional training does not guarantee painless social adaptation. This is not just a statement of domestic realities: similar processes characterize the European socio-economic reality. W. Beck noted: «the Transition from the education system to the employment system becomes unstable and labile; a gray zone of risky underemployment is wedged between these systems» [6; 223, 224].

Unlike in the past, when intellectual ability and ingenuity were necessary for a narrow circle of highly educated professionals, today these qualities are required by an increasing number of workers in many workplaces. Even the simplest work often requires quite complex and extraordinary mental operations. In addition, today people are increasingly working in self-governing work collectives. At the same time, it is extremely important for the employee to see the impact that his decisions have on the progress of the work

carried out, on its final result. Therefore, the call to «think and learn» becomes an urgent need of our time, the most important factor in the development of professional attitudes in any activity.

There is no doubt that the education system in modern highly developed socio-economic countries is a structurally branched and differentiated multi-level social institution that plays an important role in the socialization of a person, in his preparation for obtaining a particular social status, in mastering the relevant professional function in social production, in the stabilization, integration and improvement of social subsystems. The importance of education for progressive civilizational development is constantly increasing, as the complexity of all forms of social life, the introduction of high technologies in social production and everyday life require each member of society conscious and responsible attitude to the results of their activities.

In such a social situation, the volume of knowledge acquired is no longer the main indicators of the quality of education. They are replaced by such requirements as the formation of a stable motivation of knowledge, the formation of over-subject methods of educational activity so that everyone can independently learn all his life. The purpose of pedagogical activity is the formation of a methodological culture that allows you to move from the mechanical implementation of the educational process to the awareness of their own activities, makes inseparable activity and conceptual aspects of the process of knowledge. In the modern world, natural Sciences and technology based on them provide almost limitless opportunities in any field of activity, but humanity today suffers not so much from a lack of knowledge or lack of technical means, but from a lack of wisdom and responsibility to use the available means of building a modern civilization for the benefit of a particular person. Therefore, each person, choosing for himself a particular kind of activity, should understand that the essence of modern professional culture is a deep awareness of the need for successful self-education and self-development, the development of social and cultural self-activity, the implementation of free and creative activity.

In a post-industrial economy, the emphasis in education is shifting from quantitative characteristics of the sum of knowledge on the quality of their application for the formation of the ability to self-determination, self-organization, self-government. Accordingly, the leading requirement is the combination of action and reflection. It is reflection, the subject of which locally acts as its own action, provides the phenomenon of self-control, self-analysis, self-correction and self-mobilization, which is formed by one concept of self-organization. Under these new values of education, existing pedagogical technologies should be reconstructed and created.

To ensure that these values become the basis of innovative educational activities is needed, said V.I. Tsoy, the following pedagogical conditions: the attempted action, meeting with a difficulty, reaching the reflection, reflection with its focus on lack of ability of the person as the cause of the difficulties, the transition to the design method of disclosure of the missing abilities, the implementation of this method of self-change and return to practical action [7; 95].

Considering this cycle of actions of the student as a criterion of the organization of educational process, the teacher carries out the corresponding motivational, organizational, control and corrective actions, managing thereby activity of the student, his self-change. In other words, modern pedagogical technologies should be based on the subordination of the actions of teachers to the requirements of the preservation of the mechanism of self-change of the student. However, what should be the criteria of pedagogical thinking, so that the described mechanism of self-change was not unfounded, so that the teacher himself could reliably reflect on his own actions and, if necessary, correct them? Here the order to methodology on creation of means of the organization of reflection is revealed. V.I. Choi believes that in order to create an effective system of pedagogical innovations, it is necessary to take into account the following: 1) today's teachers can not pedagogically meaningfully stimulate and organize the cognitive and personal activity of students, because they do not even have a theoretical understanding of reflection and its methodological organization; 2) current activities of the teacher should be based on humanitarian, communicative nature of the learning process, and the way of interaction with students remains the same — primarily policy, not subordinate communication, understanding and critique of educational material for students, and fulfill the formal and substantive requirements of model curricula; 3) the existing forms and norms of the educational process are subject to the logic-administrative and Directive technologies of both pedagogical and managerial activities, therefore, attempts to introduce into the education system, it would seem, modern credit technologies of the organization without taking into account the required initial abilities of students and the non-significant content of education in most cases are limited to the formal side of the case; 4) within the framework of the multi-subject nature of education, a combination of theoretical and practical training of students, it is necessary to have a

holistic, consistent paradigm of fundamental education, for which it is necessary to build a system of appropriate categories. However, in reality, it continues to replace the «spontaneous» understanding of both the mechanisms of thinking, its processes, and logical forms of organization of mental activity [7; 97].

O.S. Anisimov also speaks about it, suggesting to teachers to realize that at the heart of pedagogical thinking and pedagogical preparation «communicative, logical-semiotic, psychological, ontomyslitelny and other culture» [8; 345] has to lie. In other words, the culture of thinking involves not only a certain organization of thought processes, but also their reflection, identification, criticism and design of additional means of self-organization. Therefore, outside the methodological layer of analysis and the corresponding criteria of thinking, it is difficult to count on a teacher of a new formation, able to ensure the dissemination of critical principles of thinking, to approve new pedagogical conditions for the free and creative development of man.

In the modern public consciousness, more and more attention is drawn to the fact that without the active participation of the vast majority of the population in the implementation of the planned socio-economic modernization, it is hardly possible to count on success. Therefore, the theoretical and methodological understanding of this problem and the awareness of its role in the logic of civilizational development is not only theoretical, but also a task of great practical importance. After all, society has always faced, and continues to face, the need for a practical solution to one of the most pressing social problems — the problem of organizing the entire variety of social activities on the basis of a harmonious combination of priorities between individual and public interests. As quite rightly noted V.I. Rotnitsky, «... the question of the priority of the individual or the public is the main, eternal question of history throughout its entire length, it is a problem, a concrete solution of which becomes the matrix of any act in the life of each individual, that is, regardless of whether the latter is aware of it or it remains not reflected in its existential activity» [9; 205].

In the humanistic education system, the goal is not to form an «object» with predetermined properties externally, but to find, support and develop a person in a person and to lay in him the mechanisms of self-realization, self-development, self-regulation necessary for his free civic and professional orientation and the ability to develop his inner spiritual potential. In the realization of this goal, the determining role is played by the subjects of the educational process, who must «instrument» this process as a freely chosen activity by the students themselves. In which, first, the best conditions will be created for purposeful socially significant development, education, enrichment of knowledge and experience, and, secondly, the management of this process will take place in accordance with internal needs and interests. That is, the desired «instrumentation» should become a necessary element of the more important process of finding a person himself, choosing and arguing for his own world of values. To enter the world of knowledge as its rightful owner and Creator is possible only as a result of the discovery of the reflective world of one's own «I» and the ability to manage this world. Education in this respect and should be seen as a process of real preferential self-education of the individual, forming the ability to create an internal creative system of means of activity. In this setting, the epicenter of pedagogical efforts is the creation of conditions conducive to the formation of reflective in nature thinking, communicative and activity abilities of man. Today the education system faces the need to address the problems associated with finding ways and means of the formation of values of realism and pragmatism, can lay the human Foundation for the emergence of the ability to expand your inner spiritual potential, to choose and to build their own life project, to master creative ways of solving scientific and life problems, to open reflective world of his own «I» and learn to manage them. The ability to understand current events, anticipate future opportunities, and innovate are the hallmarks needed to ensure stability and future growth in today's single global knowledge economy. Thereinthe stability and well-being of social development are inextricably linked to the quality of talent, knowledge and innovation produced by the higher education system.

The vocation, the purpose, the task of everyone is to develop their abilities comprehensively. Our whole life is problem solving. And it is necessary to educate the ability to solve problems independently, and not to give ready-made recipes. Only by introducing to the logic of struggle, the logic of solving problems, you can cultivate the ability to think creatively, find new things and not be afraid of it. To do the work that we like — this is what we strive for. But we must go even further. Through the implementation of the vocation — to the implementation of citizenship, to the education of responsibility, social activity, participation in the common cause. It is necessary that the growth of material opportunities is constantly accompanied by an increase in the moral and cultural level of people. People will assert themselves through the wealth of their personality, through the possession of the treasures of world culture, not through the possession of things. The task is to increase the welfare of the people, to create a person capable of human consumption, and this means-to at-

tach everyone to the enduring values of culture. Only those who work creatively and develop spiritual and material culture at the same time are able to master cultural values creatively. Creative work is a manifestation of freedom, a condition for a decent and happy human life, a key principle of its comprehensive development.

References

- 1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания [Электронный ресурс] / Н.А. Назарбаев. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
- 2 Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия / В.А. Канке. — М.: Логос, 2000.
- 3 Разумов В.И. Развитие методологии как базы инновационных интеллектуальных технологий / В.И. Разумов // Методология научных исследований: материалы III Всерос. науч.-практ. конф. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2011.
- 4 Хамидов А.А. Категории и культура / А.А. Хамидов. — Алма-Ата: Ғылым, 1992.
- 5 Дьюи Д. Демократия и образование / Д. Дьюи. — М.: Педагогика-Пресс, 2000.
- 6 Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послел. А. Филиппова. — М.: Прогресс-Традиция, 2000.
- 7 Цой В.И. Педагогические технологии раскрытия инновационного потенциала / В.И. Цой. — Караганда: Изд-во Карту, 2007.
- 8 Анисимов О.С. Методология на рубеже веков (к 50-летию ММК) / О.С. Анисимов. — М.: ВЛАДОС, 2004.
- 9 Ротницкий В.И. Категории индивидуального и общественного в логике отчужденного сознания / В.И. Ротницкий // Человек в мире отчуждения. — Алма-Ата: Ғылым, 1996.

Н. Майжекене, Д.К. Кусбеков, П.П. Солощенко

Білім беру қызметінде прагматизм әдіснамасы ойлау мәдениетін қалыптастыру тәсілі ретінде

Мақалада прагматизм методологиясы негізінде ойлау мәдениетін қалыптастыруға байланысты қазіргі білім беру қызметінің өзекті мәселелеріне философиялық талдау берілген. Бұл мәдениетке ие болу адамның еңбекке деген қажеттіліктерін өзгерткен кезде әрекет етуге қабілетті біртұтас тұлға ретінде қоғамдық өмірге қосылуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты білім беруді ізгілендіру мәселесі өзекті болып табылады, ол қоғамдық қажеттіліктер мен жеке сұраныстарды ескере отырып, тұлғаның үздіксіз жалпы мәдени, әлеуметтік-адамгершілік және кәсіби дамуының бірлігін қамтамасыз ететін нақты жұмыс істейтін жүйені болжайды. Әлеуметтік дамудың жоғары гуманистік мағынасы адамға болмыстың жоғары құндылығы ретінде көзқарасын бекіту, қоғамдық және жеке мүдделерді біріктіру, әрбір адамның еркін дамуы үшін жағдай жасау болып табылады.

Кілт сөздер: жаңғырту, прагматизм, білім беру, гуманизация, ойлау мәдениеті, қызмет.

Н. Майжекене, Д.К. Кусбеков, П.П. Солощенко

Методология прагматизма как способ формирования культуры мышления в образовательной деятельности

В статье дан философский анализ актуальных вопросов современной образовательной деятельности в их связи с формированием культуры мышления на основе методологии прагматизма. Обладание данной культурой позволит человеку включиться в общественную жизнь как целостной личности, способной действовать при изменяющихся потребностях в труде. В связи с этим актуальной является проблема гуманизации образования, которая предполагает реально функционирующую систему, обеспечивающую единство непрерывного общекультурного, социально-нравственного и профессионального развития личности с учетом общественных потребностей и личных запросов. Высшим гуманистическим смыслом социального развития становится утверждение отношения к человеку как высшей ценности бытия, слияние общественных и личных интересов, создание условий для свободного развития каждого человека.

Ключевые слова: модернизация, прагматизм, образование, гуманизация, культура мышления, деятельность.

References

- 1 Nazarbaev, N.A. Vzhliad v budushchee: modernizatsiia obshchestvennogo soznaniia [a Look into the future: modernization of public consciousness]. *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya [in Russian].
- 2 Kanke, V.A. (2000). *Osnovnye filosofskie napravleniia i kontseptsii nauki. Itogi XX stoletii* [Basic philosophical directions and concepts of science. Results of the twentieth century]. Moscow: Lohos [in Russian].
- 3 Razumov, V.I. (2011). Razvitie metodologii kak bazy innovatsionnykh intellektualnykh tekhnologii [Development of methodology as a base of innovative intellectual technologies]. Proceedings from Research methodology: *III Vserossiiskaia nauchnaia-prakticheskaia konferentsiia — III All-Russian Scientific and Practical Conference*. Omsk: Izdatelstvo OmHU [in Russian].
- 4 Hamidov, A.A. (1992). *Katehorii i kultura* [Categories and culture]. Alma-Ata: Hylym [in Russian].
- 5 D'jui, D. (2000). *Demokratiia i obrazovanie* [Democracy and education]. Moscow: Pedagogika-Press [in Russian].
- 6 Bek, U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu* [Risk Society. On the way to another modern]. (V. Sedel'niki N. Fedorova, Trans.); Poslesl. A. Filippov. Moscow: Prohress-Traditsiia [in Russian].
- 7 Coj, V.I. (2007). *Pedahohicheskie tekhnologii raskrytiia innovatsionnogo potentsiala* [Pedagogical technology of the disclosing of innovative potential]. Karaganda: Izdatelstvo KarHTU [in Russian].
- 8 Anisimov, O.S. (2004). *Metodolohiia na rubezhe vekov (k 50-letiiu MMK)* [Methodology at the turn of the century]. Moscow: VLADOS [in Russian].
- 9 Rotnickij, V.I. (1996). *Katehorii individualnogo i obshchestvennogo v lohike otchuzhdennoho soznaniia* [Categories of individual and social in the logic of alienated consciousness]. *Chelovek v mire otchuzhdeniia*. Almaty: Hylym [in Russian].

В.С. Батури́н

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: baturin_vs@mail.ru)*

Самой судьбой обречены мы лучше знать друг друга

Событию, имевшему место в Казанском (Приволжском) федеральном университете (КФУ) 28 февраля 2019 г., судя по всему, суждено стать знаменательным не только непосредственно для самого данного вуза, являющегося флагманом во многих сферах жизни Республики Татарстан, но и для обширного геополитического пространства, именуемого Центральной Азией. В этот день на базе его подразделения Института международных отношений состоялось торжественное открытие АНО (Автономной некоммерческой организации) «Институт исследований Центральной Азии». В его открытии приняли участие представители Администрации Президента Российской Федерации, Института востоковедения РАН, аппарата Президента Республики Татарстан, органов власти и управления, Академии наук Республики Татарстан, эксперты из Москвы и Центральной Азии, представители общественных организаций, СМИ, научного сообщества вузов региона, Экспертного совета по общественно-политическим и этноконфессиональным вопросам КФУ.

Место для открытия этого института было выбрано вовсе не случайно. С одной стороны, как неоднократно отмечали выступающие, это наличие практического опыта уже наработанного университетом в сфере международного сотрудничества, в том числе и непосредственно со странами Центральной Азии.

А с другой, как подчеркивали и первый проректор университета, Р.Г. Минзари́пов, и директор Института международных отношений Р.Р. Хайрутди́нов, открытие «Института исследований Центральной Азии» предоставляет большие возможности и реальные каналы для реализации того потенциала, которым обладает их многотысячный интернациональный коллектив. Что, собственно, сыграло далеко не последнюю роль в том, что именно этому коллективу по плечу окажется решение всего комплекса далеко не простых задач и проблем, стоящих перед вновь открываемым институтом. Во время его торжественного открытия часть из них и была обозначена выступающими.

Генеральный консул Республики Казахстан в Казани Е.В. Тукумов, в частности, отметил, что уже само название открываемого института близко по смыслу для тех современных стран, которые в бытность советского времени именовались не иначе, как Казахстан и Республики Средней Азии. Эти страны и сегодня имеют много общего между собой в самых различных сферах своей жизни. Именно для них Россия была и остается ключевым партнером. Мы активно сотрудничаем в рамках ЕврАзЭС, ОДКБ, ШОС, СНГ и в других областях. Однако за время своего независимого существования сами страны значительно поменялась и количественно, и качественно. В регионе происходят сложные культурно-демографические, социально-политические, религиозные процессы. На авансцену жизни стран Центральной Азии выходят новые поколения. Люди, которым 25–30 лет. Они уже другие. И это надо признать. Сегодня в регионе накопилось очень много проблем. Это и вода, и экологические вопросы, и безопасность, и радикализация определенной части верующих. Тем более, с учетом возвращающихся из Сирии.

Но это не только проблемы, но и возможности, которых много в Центральной Азии и которые необходимо развивать и использовать. Поэтому нам надо знать и изучать друг друга. А ведь мы часто

живем старыми стереотипами, что хорошо друг друга знаем. Но время идет. Мир меняется, мы меняемся. И это надо учитывать в исследованиях для налаживания новых типов взаимоотношений.

Открытие этого института не в Москве, а в Казани, в столице близкого нам братского тюркского народа, надо использовать для того, чтобы и наши специалисты принимали активное участие в его деятельности. Это вселяет уверенность, что Институт исследований Центральной Азии, открываемый в Казанском университете, станет одной из лучших площадок в мире по изучению вопросов сотрудничества между странами Центральной Азии.

В выступлении начальника Управления по реализации национальной политики департамента Президента Республики Татарстан по вопросам внутренней политики Д.М. Мустафина важность открытия института была во многом связана с тем, что сегодня все мы живем в достаточно серьезно изменяющемся мире. В частности, он особо отметил, что Россия является многонациональной и многоконфессиональной страной. Это характерно и для Татарстана. Одновременно республика является весьма привлекательной и для работы, и для учебы, и для выбора места жительства для жителей других регионов. Поэтому нам важно знать, какие экономические, культурные и иные изменения происходят в данных сферах. Необходимо формировать адекватные взгляды на происходящие процессы. На их изучение ориентируют и недавно принятые изменения в стратегии национальной политики Российской Федерации.

В своем выступлении заведующий отделом по обеспечению деятельности Совета Безопасности Республики Татарстан И.Ш. Галиев особое внимание обратил на то, что Республику Татарстан и страны Центральной Азии объединяет огромное количество культурных, экономических, демографических и иных видов связей. Одновременно у нас есть, естественно, и общие проблемы. Он высказал пожелание, что целый комплекс вопросов укрепления безопасности, противодействия терроризму будет приоритетом в работе создаваемого института.

Заместитель директора по науке Института востоковедения РАН А.К. Алиакберов акцентировал свое внимание на том, что в фундаментальной науке за последнее время сложилась ситуация, когда актуальность вопросов исследования Центральной Азии долгое время до конца в полной мере полностью не осознавалась. В 90-е годы, после распада Советского Союза, был период, когда братские республики какое-то время «отдыхали» друг от друга. Нам были интересны другие, внешние игроки. Но никак не мы сами. Так как мы достаточно долго были вместе, то была некоторая усталость друг от друга. Мы думали, что друг о друге все знаем.

Но прошло достаточно много времени. И мы поняли. Какие бы интеграционные и глобализационные процессы не происходили в мире, самое главное и основное — это региональное сотрудничество и взаимодействие. Ближе географических, исторических, культурных, духовных связей с соседями, конечно же, быть не может. Сегодня актуальность исследования Центральной Азии более чем очевидна. Мы видим как сильно изменился мир. И уже осознается тот факт, что глобализация без регионального сотрудничества, взаимосвязи никак обойтись не может.

Кроме того, похоже, что наши зарубежные партнеры решили немножко усложнить нам жизнь, подбрасывая разные нововведения. В регионе сейчас действуют десятки, если даже не сотни разных НПО, которые поддерживаются разными странами, в том числе и США. Их активность и те идеи, которые они пытаются оживить, в частности, связаны с тем, чтобы переписать и создать новую историю Центральной Азии. Все это наглядно показывает, что работы института, как нового исследовательского центра, в этом направлении более, чем достаточно.

Начальник Управления по вопросам региональной безопасности Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан Хаким Абдулло Рахнамо в своем выступлении затронул ряд вопросов, связанных с тем, что Центральная Азия и сегодня представляет собой важнейший узел мировой геополитики. Поэтому и сейчас она является полем соперничества крупных мировых и региональных держав. И в нынешних условиях в геополитическом аспекте Центральная Азия является не только ареной борьбы за ресурсы, но и пространством, где можно нанести удар по интересам России. Многие силы хотят вытеснить Россию из Центральной Азии. И если Россия проигрывает свои геополитические позиции в Центральной Азии, то это будет потеря не только ее статуса как крупной державы, но и нанесет невосполнимый ущерб ее национальной безопасности.

Наши пограничники уже наблюдали появление в нескольких километрах от наших границ боевиков и международных террористических групп. На юге Центральной Азии уже создана дуга нестабильности, которая поддерживается крупными геополитическими центрами. Поэтому в этом направлении стратегическое партнерство России и Таджикистана имеет очень важное значение для обеспе-

чения безопасности во всем Центральном Азиатском регионе. Ведь линия границы между Таджикистаном и Афганистаном это уже не только межгосударственная, это линия между стабильностью и нестабильностью. Это очень серьезная угроза. И новая волна терроризма — это уже не оппозиция нашим властям, чтобы изменить существующий государственный строй. А это волна, которая несет угрозу нашим странам как независимым национальным государствам. Поэтому это общая угроза существования наших стран, наших наций, наших культур, а не только угроза существующих политических режимов. Сегодня координация усилий в борьбе с этой угрозой — это наш общий интерес.

Директор Института археологии им. А.Х. Маргулана академик Национальной академии наук Республики Казахстан Б.А. Байтанаев зачитал приветственный адрес от имени директора Международного института Центральноази-Атских исследований (МИЦАИ) Д.А. Воякина. В этом письме выражается искренняя благодарность коллективу КФУ за то, что уже делается им в решении проблем историко-культурного развития Центральной Азии. И отмечается уверенность, что вновь открываемый институт еще больше будет содействовать межкультурному диалогу и укреплению сотрудничества ученых разных стран в междисциплинарном изучении Центрально-Азиатского региона.

Вместе с этим он отметил, что сегодняшнее событие сравнимо, по казахскому обычаю, с разрезанием пут ребенку, чтобы он твердо стоял на ногах и уверенно шел по земле. И выразил уверенность, что совместная деятельность ученых разных стран региона позволит исследованиям института стать достойным ответом на те вызовы, которые сейчас возникают как перед странами региона, так и перед всем мировым сообществом.

В своем выступлении вице-президент Академии наук Республики Татарстан В.В. Хоменко в дополнение к тем проблемам, которые были обозначены в предыдущих выступлениях, на конкретном материале наглядно продемонстрировал динамику тех процессов, которые происходят в различных сферах жизни стран Центрально-Азиатского региона. Обратил внимание на плюсы и минусы проявляющихся при этом тенденций. В этой связи акцентирование деятельности института на их исследовании во многом поможет способствовать нормализации взаимоотношений, как между самими странами данного региона, так и на стабилизацию геополитической обстановки мира в целом.

В выступлении директора научных Программ АНО «Институт исследований Центральной Азии» А.Г. Большакова были озвучена миссия Института, предполагающая «Содействие возрождению единого гуманитарного пространства России и стран Центральной Азии». Обозначена цель деятельности, направленной на «предоставление услуг в сфере развития отношений с институтами гражданского общества России и стран Центральной Азии с целью создания интеграционных инициатив», в таких областях, как «Сотрудничество», «Социально-экономическое развитие», «Межкультурный диалог и интеграционные проекты», «Соотечественники», «Исследования и инициативы», «Образование и культура», «Информационный климат».

После перерыва, в рамках уже практических начинаний института, был проведен круглый стол по теме «Профилактика экстремизма и терроризма в молодежной среде на постсоветском пространстве», модератором которого был директор научных программ института зав. кафедрой конфликтологии КФУ А.Г. Большаков.

В выступлениях участников круглого стола поднимались и обсуждались следующие вопросы:

- угрозы экстремизма и терроризма в странах Центральной Азии и России;
- специфика экстремизма и терроризма в молодежной среде;
- основные направления профилактики экстремизма и терроризма на постсоветском пространстве (государство и гражданское общество);
- проблемы профилактики экстремизма в молодежной среде в странах постсоветского пространства.

Во многих докладах обращалось внимание на проблему, связанную с последствиями влияния Исламского государства на Центрально-Азиатский регион после его военного поражения. На опасность действий ярых приверженцев идеологии исламизма и возможностях воплощения этих идей в новом формате. На необходимость усиления просветительской деятельности среди молодежи с целью усиления морально-нравственного противостояния тем силам, что стремятся использовать религиозный радикализм и экстремизм в своих целях. Обсуждались вопросы противостояния различным способам вербовки молодежи со стороны ярых радикалистов и возможности противодействия этому не только со стороны соответствующих органов, но и самой молодежной средой.

В частности, было акцентировано внимание на довольно значительное расхождение в том внимании, которые проявляют постсоветские государства к конфликтологии как науке. Так, к примеру, в

Казахстане заинтересованность в конфликтологии стала сводиться только к ее чисто прикладному использованию. А подавляющее большинство тех, кто привлекается к деятельности медиаторов, даже на так называемой «профессиональной» основе, имеют весьма смутное представление о конфликтологии как науке. Но ведь важнее сделать все для того, чтобы не доводить любую конфликтогенную ситуацию до открытого конфликта, чем потом тратить неимоверные усилия для его ликвидации.

А жизнь изобилует ситуациями, когда игнорирование их конфликтогенного потенциала может привести к далеко идущим нежелательным последствиям. К примеру, практически на всем постсоветском пространстве происходит перепрофилирование постсоветского вузовского образования из системы «подготовки кадров» в сферу по оказанию образовательных услуг. При этом основной массой населения постсоветских государств вузовский диплом во многом воспринимается с ориентацией на все те же ценности, которые он представлял собой в советское время. Ведь раньше для его обладателя он, как правило, являлся надежным гарантом дальнейших значительных позитивных изменений в его личной судьбе. А для некоторых он представлял собой едва ли не единственную возможность по-настоящему «выбиться в люди». И молодые государства в новых условиях, похоже, оказались просто неготовыми к своеобразному буму «дипломоцентризма», связанного с нацеленностью основной массы выпускников средней школы на поступление только в вуз.

При этом, в случае отсутствия реальной жизненной перспективы у тех, кто в вуз не попал, да и значительной части обладателей дипломов, без надежной гарантии на получение престижной работы по профилю обучения, неизбежно автоматически способствует превращению части этой молодежи во взрывоопасный конфликтогенный материал. Который, как показывают реалии, определенные политические силы пытаются использовать в своих, далеко неблагоприятных целях.

Глобализм с его неуправляемостью происходящих процессов, непредсказуемостью их последствий не может не способствовать проявлению всевозможного рода протестных выступлений, в том числе и в молодежной среде. А проявления при этом ими отдельных элементов экстремизма и радикализма в своих целях пытаются использовать различного рода международные террористические организации, стараясь придать им ярко выраженную религиозную окраску. Думается, что придание различным вариантам протестных выступлений религиозной ориентации еще долго будет использоваться в современном мире. Тем более, что в этот процесс все активнее вовлекается весь тот арсенал технических средств, который функционирует в современном цивилизационном пространстве.

Логическим завершением дня открытия Института стал ряд мероприятий со студентами и магистрантами университета. Большой интерес у них вызвала деловая игра «Противодействие современным методикам манипуляции сознанием молодежи», проведенная С.И. Масауловым и Д.Ю. Чижовой (Москва). А также мастер-классы по теме «Улично-криминальные молодежные субкультуры в регионах России» и «Комиксы в профилактике молодежного экстремизма», организованные А.В. Ивановым и Р.В. Ивановым (Казань).

Коллектив университета, хозяева и организаторы всего комплекса проведенных мероприятий, еще раз проявили на высшем уровне уважение, гостеприимство, радушие, которые фактически стали своеобразным брендом Республики Татарстан и ее столицы Казани, не раз продемонстрированными ими во многих мероприятиях республиканского, всероссийского и мирового масштаба.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abuov, N.A.** — Candidate of historical science, associate professor, Head of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, M. Kozybaev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan.
- Alzhanova, G. B.** — Master of culture sciences, senior lecturer of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Balaubayeva, B.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baturin, V.S.** — Doctor of philosophical sciences, professor of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Beisenbekova, N.** — Candidate of historical science, associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Ceydinova, M.A.** — Master of law, senior lecturer of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda state Technical University, Kazakhstan.
- Dyulgerova, N.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of Administration, Management and Political Science, Varna Free University «Chernorizets Hrabar», Bulgaria.
- Ильясов, Sh.A.** — PhD, Head of the department of organizational and control work, M. Kozybaev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan.
- Injigolyan, A.A.** — Candidate of social sciences, Associate professor of the Department of political and sociology science, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kartova, Z.K.** — Candidate of historical sciences, assistant professor of the Department of History Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, M. Kozybaev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan.
- Kusbekov, D.K.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Mazeikiene, N.** — PhD, professor of the department of social work, Vytautas Magnus University, Lithuania.
- Mirzageldiev, B.A.** — PhD student, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak.
- Mukhametshin, R.M.** — Professor of Islamic University of Russia, Russia, Tatarstan, Kazan.
- Mussabekova, R.M.** — Candidate of philology, associate professor of the Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Mussagaliyeva, A.S.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Nupinova, Zh.** — Master student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Nuraliyeva, S.** — Senior lecturer of the Department of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

-
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Head of Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Studies, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Shloma, E.G.** — Master student of the Department of political and sociology science, Ye. A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Shormanbayeva, D.G.** — PhD, Head of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of historical science, associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Soloshchenko, P.P.** — Master of philosophy, Senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Tashagyl, A.** — PhD, Yeditepe University, Istanbul, Turkey.
- Telgarin, A.N.** — Candidate of historical science, associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yeskozhin, E.B.** — Master student of the Department of political and sociology science, Ye. A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yessetov, N.E.** — Doctoral student of specialty History, K. Zhubanov Aktobe State University, Researcher of the State archive of Aktobe region, Kazakhstan.
- Zharmakina, F.M.** — Candidate of philosophical science, associate professor of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

**2019 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында»
жарияланған мақалалардың көрсеткіші.
«Тарих. Философия» сериясы**

№ б.

ТАРИХ

<i>Абдрахманова Қ.Қ., Сақтаганова З.Ф.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Шығыс Қазақстан облысының дәрігер әйелдері: ерлік және майдандағы күнделікті өмір	1	8
<i>Адамбек Б.К.</i> Демократияның даму кезеңіндегі Ресей (1917 ж. наурыз-қазан айлары)	2	8
<i>Алдабергенова М.К., Максуд Ф., Рустамбекова М., Жадраева Г.А.</i> Ортағасырлық Сығанақ қаласы (жазба және археологиялық деректер негізінде)	1	23
<i>Ахметшина Г.У., Шаяхметов Н.У., Жуманова А.З.</i> Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің қалыптасуы мен қызметі: тарихи сананы жаңғырту мәселелері.....	1	82
<i>Әбішева М.М., Барсуков А.М.</i> Иран Ислам Республикасының Еуразиялық экономикалық одақпен ынтымақтасу мүмкіндіктері	1	17
<i>Әлімбаев А., Бюжеева Б., Балаубаева Б., Джаукашарова Г.</i> Феминизм революциялық теория ретінде	2	15
<i>Балаубаева Б., Нуралиева С.</i> БАҚ-тың сыртқы саясатқа әсері: Сомалидегі азаматтық соғыс және «CNN ықпалы»	4	8
<i>Бейсенбекова Н., Нупинова Ж.</i> Алаш зиялыларының еңбектеріндегі жастар мәселесі	4	14
<i>Галиев А.А., Мырзахметова А.Ж.</i> Қазақстан және Ресей Федерациясы естелік саясатындағы Ұлы Отан соғысы.....	2	24
<i>Григоркевич А.А., Сактаганова З.Г.</i> Кеңес Одағы қалаларының күнделікті өмірінде дене шынықтыру мен спорттың жаппай сипат алуының алғышарттары	3	54
<i>Елеуханова С.В., Утебаева А.Д.</i> Кеңестік тарихнамада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан әйелдері бейнесі (1941–1964 жж.)	3	8
<i>Елеуханова С.В., Утебаева А.Д.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстандағы әйелдер: кеңестік тарихнама (1970–1980 жж.).....	2	31
<i>Есетов Н.Е., Ташагыл А.</i> XX ғ. 20-шы жылдарындағы Қазақстандағы жер қатынастарын шаруашылық реттеу органдары (Ақтөбе облысы мысалында).....	4	19
<i>Жораева Г.Т.</i> Ұлт интеллигенциясының қуғындалу тарихы (XX ғасырдың 20-ж. соңы – 30 ж. басы)	3	14
<i>Жуманова А.З., Сақабай Т.Қ., Қарсыбаева Ж.А.</i> XX–XXI ғғ. тоғысындағы Орталық Қазақстандағы ұлттық-мәдени орталықтары қызметінің негізгі бағыттары	1	59
<i>Жұмабаев Б.Е., Баязитова Р.Р.</i> Қазақ санасының сакрализациясы	3	19
<i>Калыш А.Б., Исаева А.И., Жуманова А.З.</i> 1920-жылдардағы Қазақстандағы украиндар арасындағы этнодемографиялық үдерістер	3	85
<i>Картова З.К.</i> Әмір Темірдің XIV ғ. аяғы мен XV ғ. басында Түркістандағы Қожа Ахмед Ясауи мешітіне берген жарлығының деректанулық талдауы мен зерттелу тарихы	4	39
<i>Касимова С.С.</i> Сәкен Сейфуллин — Қазақстандағы халық ағарту ісінің ұйымдастырушысы.....	3	24
<i>Касимова С.С.</i> Сәкен Сейфуллин өмірінің соңғы кезеңі	2	50
<i>Козина В.В., Елеуханова С.В., Жұмабеков Ж.А.</i> Кеңес дәуірінің соңындағы Орталық Қазақстанның өнеркәсіптік қалаларындағы адамдардың күнделікті өмірі	3	33
<i>Кукушкин И.А., Тишкин А.А., Дмитриев Е.А.</i> Ежелгі Сарыарқаның сакралды ескерткіштері және заманауи зерттеулер.....	2	58
<i>Мусағалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Қазақстанға әзірбайжандардың жер аударылуы (1930–1940 жж.).....	4	46
<i>Нурлигенова З.Н.</i> Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің қалыптасу және даму тарихы	3	40
<i>Раздыкова Г.М., Салимов Ф.Н.</i> Қазақстандағы мұсылман мектептерінде білім беру бағдарламаларының мазмұны туралы.....	2	65
<i>Сағатова А.С., Абдрахманова А.А.</i> «Мәңгілік Ел» идеясының жаһандану жағдайында Қазақстанның дамуы стратегиясы ретіндегі ұлттық рөлі жөнінде.....	2	74
<i>Сақтаганова З.Г.</i> Тәттімбет: XIX ғ. Қазақ даласының ұлы есімдері.....	4	55

<i>Сактаганова З., Григоркевич А.</i> 1940–1980 жылдардағы КСРО мен Кеңес Қазақстандағы дене тәрбиесі және спорт	2	80
<i>Сактаганова З.Г., Ильясов Ш.А., Тулегенова А.Ж.</i> Отарлық басқару жүйесіндегі уездік және шаруа бастықтары мен штаттық құрылымдардың басқа да қызметкерлерінің құқықтары, міндеттері және қызметі	2	88
<i>Сактаганова З.Г., Мухатаева Г.А.</i> Орталық Қазақстан әйелдері Ұлы Отан соғысы жылдарында	1	31
<i>Смагулова Г.М., Тельгарин А.Н.</i> Цифрландыру және цифрлық дипломатияның кейбір мәселелері	4	64
<i>Стамбулов С.Б., Горовой В.В., Жуманова А.З.</i> ШЫҰ саясаты және жаңа мүшелері: 2018 жыл және оның келешегі.....	1	88
<i>Стамбулов С.Б., Кенжеғали Ж.М., Горовой В.В.</i> XX ғасырдың 50–90 жж. Қытай мен Пәкістан арасындағы қарым-қатынастардың қалыптасуы	3	74
<i>Тулеуова Б.Т., Горовой В.В., Шотбакова Л.К.</i> Жас ұрпақтың тарихи білімін қалыптастырудағы отбасы институтының рөлі.....	1	75
<i>Уалиева Г.К., Утебаева А.Д., Ахметжанова Н.Ж., Бабырбек А.М.</i> Ә. Бөкейхан еңбектеріндегі мемлекет құрудың негізгі жолдары.....	3	47
<i>Урустембаева Ж.Т., Искакова К.И.</i> Қазақ және венгр халықтары арасындағы этникалық туыстық және мираскорлық.....	1	69
<i>Ускембаева А.А.</i> Орталық Азиядағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы	3	80
<i>Шлюпиков М.В.</i> Англия және Ирландия: XIX–XXI ғғ. Халықаралық өзара әрекет етудің тарихнамасы	1	40
<i>Шорманбаева Д.Г., Альжанова Г.Б., Ивлева Е.Н., Сейдинова М.А.</i> Ақпараттық қоғамның коммуникативтік табиғаты және оның әлеуметтік-мәдени өзгеруінің негізгі заңдылықтары.....	3	66
<i>Шорманбаева Д.Г., Альжанова Г.Б., Сейдинова М.А.</i> Заманауи қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарын жетілдіру	4	72
<i>Шорманбаева Д.Г., Ивлева Е.Н., Сейдинова М.А.</i> Жоғары білім беру жүйесіндегі қазақстандық қоғамды әлеуметтік трансформациялау.....	1	53
<i>Ильясов Ш.А., Әбуов Н.Ә., Дюлгерова Н.</i> Дала өлкесінің генерал-губернаторы И.П. Надаровтың қызметі (1906–1908 жж.)	4	26
<i>Ильясов Ш.А., Өскембаев Қ.С., Жұмабеков Ж.А.</i> Дала өлкесінің отарлық әкімшілігінің қазақ лауазымды тұлғаларының қызметі	2	39

ФИЛОСОФИЯ

<i>Жармакина Ф.М.</i> Әлемнің ұлттық суреті және қазақ халқының менталитетінің архетиптік матрицасы	4	87
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Эпистемологиялық диссонанс: классикадан классикалық емеске дейін.....	1	93
<i>Инджигольян А.А., Есқожин Е.Б., Шлома Е.Г.</i> Кәсіпкерлер ортасындағы көші-қон әлеуеті: аймақтық аспект (Атырау облысының мысалында)	4	81
<i>Кәріпбаев Б.Ы.</i> Әлеуметтік-философиялық толеранттылық модельдері	2	98
<i>Кәріпбаев Б.И., Словакова В.</i> Діни төзімділік идеясын ұғыну контексіндегі мейірімділік пен зұлымдық теориясының аксиологиялық аспектісі.....	1	115
<i>Кусбеков Д.К.</i> Діни толеранттылық пен конфессияаралық диалогтың қазақстандық үлгісі: әлеуметтік-философиялық талдау	1	108
<i>Кусбеков Д.К.</i> XX ғасыр ойшылдары: қоғам, демократиялық мемлекет және олардың қалыптасу жолдары	1	99
<i>Майжсекене Н., Кусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Адами капиталды қалыптастырудағы философиялық аспектілер: экономикалық мақсаттылықтан адамның өзін-өзі тануына дейін....	4	101
<i>Майжсекене Н., Кусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Білім беру қызметінде прагматизм әдіснамасы ойлау мәдениетін қалыптастыру тәсілі ретінде	4	108
<i>Медведевская В.Ф.</i> Құлдық Сефирот Ағашы арқылы Аристотельдің он санатын ұсыну	2	107
<i>Мирзагелдиев Б.А., Мухаметшин Р.М.</i> Қазақ даласындағы Орынбор мүфтилігінің шариғи сот қызметі	4	93
<i>Разумов В.И., Карипбаев Б.И.</i> Білім беру жүйесі толеранттылық пен этникалық консолидацияның қалыптастырудың кеңістігі ретінде.....	3	91
<i>Резвушкина Т.А.</i> Әлеуметтік-философиялық дискурстағы аналық.....	2	113
<i>Шакиров С.Е., Дронзина Т.</i> Медиация қоғамдық сананың жаңаруының жаңа факторы ретінде.....	1	122

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Капбасова Г.Б., Капашева Г.А., Альгожина А.Р.</i> Студенттердің үрей деңгейі мен копинг-стратегияларының өзара байланысын зерттеу	1	129
<i>Лазарева Е.А.</i> Ерте бозбалалық жастағы кәсіптік бағдарлар мен өзін-өзі реттеу жүйесін зерттеу	2	127
<i>Чунг М.С., Сабирова Р.Ш., Умуркулова М.М.</i> Полиция қызметкерлерінің копинг-стратегиялары мен эмоциялық зерде ерекшеліктері арасындағы байланыс	2	120

ҒЫЛЫМИ ШОЛУ

<i>Батурин В.С.</i> Бір-бірімізді жақсы танып-білуге тағдырымыз жазған	4	101
--	---	-----

**Указатель статей, опубликованных
в «Вестнике Карагандинского университета» в 2019 году.
Серия «История. Философия»**

	№	с.
ИСТОРИЯ		
<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> Женщины-медики Восточно-Казахстанской области в годы Великой Отечественной войны: героизм и фронтовая повседневность.....	1	8
<i>Абишева М.М., Барсуков А.М.</i> Возможности сотрудничества Исламской Республики Иран с Евразийским экономическим союзом.....	1	17
<i>Адамбек Б.К.</i> Россия в период демократического развития (март-октябрь 1917 года).....	2	8
<i>Алдабергенова М.К., Максуд Ф., Рустамбекова М., Жадраева Г.А.</i> Средневековый город Сыганак (по письменным и археологическим источникам).....	1	23
<i>Алипбаев А., Бюжеева Б., Балаубаева Б., Джаукашарова Г.</i> Феминизм как революционная теория..	2	15
<i>Ахметшина Г.У., Шаяхметов Н.У., Жуманова А.З.</i> Становление и деятельность Национального архива Республики Казахстан: проблемы модернизации исторического сознания.....	1	82
<i>Балаубаева Б., Нуралиева С.</i> Влияние СМИ на внешнюю политику: гражданская война в Сомали и «эффект CNN».....	4	8
<i>Бейсенбекова Н., Нупинова Ж.</i> Проблема молодежи в трудах интеллигенции Алаш.....	4	14
<i>Галиев А.А., Мырзахметова А.Ж.</i> Великая Отечественная война в политике памяти в Российской Федерации и Республике Казахстан.....	2	24
<i>Григоркевич А.А., Сактаганова З.Г.</i> Предпосылки зарождения массовости физической культуры и спорта в повседневности городов Советского Союза.....	3	54
<i>Елеуханова С.В., Утебаева А.Д.</i> Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны в советской историографии (1941–1964 гг.).....	3	8
<i>Елеуханова С. В., Утебаева А.Д.</i> Женщины Казахстана в период Великой Отечественной войны: советская историография (1970–1980 гг.).....	2	31
<i>Есетов Н.Е., Ташагыл А.</i> Органы по хозяйственному регулированию земельных отношений в Казахстане в 20-е годы XX века (на примере Актюбинской области).....	4	19
<i>Жораева Г.Т.</i> История репрессий казахской интеллигенции (конец 20-х – начало 30-х гг. XX века) .	3	14
<i>Жумабаев Б.Е., Баязитова Р.Р.</i> Сакрализация сознания у казахов.....	3	19
<i>Жуманова А.З., Сакабай Т.К., Карсыбаева Ж.А.</i> Основные направления деятельности национально-культурных центров Центрального Казахстана на рубеже XX–XXI вв.....	1	59
<i>Ильясов Ш.А., Абуов Н.А., Дюлгерова Н.</i> Деятельность генерал-губернатора Степного края И.П. Надарова (1906–1908 гг.).....	4	26
<i>Ильясов Ш.А., Ускембаев К.С., Джумабеков Д.А.</i> Деятельность казахских должностных лиц колониальной администрации Степного края.....	2	39
<i>Калыш А.Б., Исаева А.И., Жуманова А.З.</i> Этнодемографические процессы среди украинцев Казахстана в 1920-е годы.....	3	85
<i>Картова З.К.</i> История изучения и источниковедческий анализ грамоты Амира Тимура, выданной Туркестанской мечети Ходжа Ахмета Ясави в конце XIV — начале XV века.....	4	39
<i>Касимова С.С.</i> Последние годы жизни Сакена Сейфуллина.....	2	50
<i>Касимова С.С.</i> Сакен Сейфуллин — организатор народного просвещения в Казахстане.....	3	24
<i>Козина В.В., Елеуханова С.В., Джумабеков Ж.А.</i> Повседневная жизнь людей в промышленных городах Центрального Казахстана в конце советской эпохи.....	3	33
<i>Кукушкин И.А., Тишкин А.А., Дмитриев Е.А.</i> Сакральные памятники древней Сарыарки и современные исследования.....	2	58
<i>Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М.</i> Депортация азербайджанцев в Казахстан (1930–1940 гг.).....	4	46
<i>Нурлигенова З.Н.</i> История становления и развития Карагандинского государственного технического университета.....	3	40
<i>Раздыкова Г.М., Салимов Ф.Н.</i> К вопросу о содержании образовательных программ в мусульманских школах Казахстана.....	2	65
<i>Сагатова А.С., Абдрахманова А.А.</i> О роли национальной идеи «Мәңгілік Ел» как стратегии развития Казахстана в условиях глобализации.....	2	74

<i>Сактаганова З.Г.</i> Таттимбет: великие имена Казахской степи XIX века	4	55
<i>Сактаганова З.Г., Григоркевич А.А.</i> Физкультура и спорт в СССР и Советском Казахстане в 1940–1980-е гг.	2	80
<i>Сактаганова З.Г., Ильясов Ш.А., Тулегенова А.Ж.</i> Права, обязанности и деятельность уездных и крестьянских начальников и других сотрудников штатных структур в колониальной системе управления.....	2	88
<i>Сактаганова З.Г., Мухатаева Г.А.</i> Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны.....	1	31
<i>Смагулова Г.М., Тельгарин А.Н.</i> Некоторые проблемы цифровизации и цифровой дипломатии.....	4	64
<i>Стамбулов С.Б., Горовой В.В., Жуманова А.З.</i> Политика ШОС и новые члены: 2018 год и его перспектива	1	88
<i>Стамбулов С.Б., Кенжегали Ж.М., Горовой В.В.</i> Становление взаимоотношений между Китаем и Пакистаном в 50–90-е годы XX века	3	74
<i>Тулеуова Б.Т., Горовой В.В., Шотбакова Л.К.</i> Роль института семьи в формировании исторического знания молодого поколения.....	1	75
<i>Уалиева Г.К., Утебаева А.Д., Ахметжанова Н.Ж., Бабырбек А.М.</i> Основные способы устройства государства в исследованиях А. Букейхана	3	47
<i>Урустембаева Ж.Т., Исакова К.И.</i> Преемственность и этническое родство между казахским и венгерским народами	1	69
<i>Ускембаева А.А.</i> Формирование национальной идентичности в Центральной Азии	3	80
<i>Шлюпиков М.В.</i> Англия и Ирландия: XIX–XXI вв. Историография международного взаимодействия	1	40
<i>Шорманбаева Д.Г., Альжанова Г.Б., Ивлева Е.Н., Сейдинова М.А.</i> Коммуникативная природа информационного общества и основные тенденции его социокультурной трансформации	3	66
<i>Шорманбаева Д.Г., Альжанова Г.Б., Сейдинова М.А.</i> Модернизация социокультурных ценностей современного казахстанского общества	4	72
<i>Шорманбаева Д.Г., Ивлева Е.Н., Сейдинова М.А.</i> Социальная трансформация казахстанского общества в системе высшего образования	1	53

ФИЛОСОФИЯ

<i>Жармакина Ф.М.</i> Национальная картина мира и архетипическая матрица менталитета казахского народа	4	87
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Эпистемологический диссонанс: от классики до неклассики.....	1	93
<i>Инджиголян А.А., Есхожин Е.Б., Шлома Е.Г.</i> Миграционный потенциал в среде предпринимателей: региональный аспект (на примере Атырауской области).....	4	81
<i>Карипбаев Б.И.</i> Социально-философские модели толерантности	2	98
<i>Карипбаев Б.И., Словакова В.</i> Аксиологические аспекты теорий добра и зла в контексте осмысления идеи веротерпимости.....	1	115
<i>Кусбеков Д.К.</i> Казахстанская модель религиозной толерантности и межконфессионального диалога: социально-философский анализ	1	108
<i>Кусбеков Д.К.</i> Мыслители XX века: общество, демократическое государство и пути их становления	1	99
<i>Майжсекене Н., Кусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Методология прагматизма как способ формирования культуры мышления в образовательной деятельности	4	108
<i>Майжсекене Н., Кусбеков Д.К., Солощенко П.П.</i> Философские аспекты формирования человеческого капитала: от экономической целесообразности к самоактуализации человека	4	101
<i>Медведовская В.Ф.</i> Представление десяти категорий Аристотеля с помощью каббалистического Древа Сефирот	2	107
<i>Мирзагелдиев Б.А., Мухаметшин Р.М.</i> Деятельность шариатского суда Оренбургского муфтията в Казахской степи	4	93
<i>Разумов В.И., Карипбаев Б.И.</i> Система образования как пространство формирования навыков толерантности и этнической консолидации.....	3	91
<i>Резвушкина Т.А.</i> Материнство в формате социально-философского дискурса	2	113
<i>Шакиров С.Е., Дронзина Т.</i> Медиация как новый фактор развития модернизации общественного сознания.....	1	122

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Капбасова Г.Б., Капашева, Г.А., Альгожина А.Р.</i> Исследование взаимосвязи уровня тревожности и копинг-стратегии у студентов	1	129
<i>Лазарева Е.А.</i> Исследование профессиональных установок и системы саморегуляции в раннем юношеском возрасте.....	2	127
<i>Чунг М.С., Сабирова Р.Ш., Умуркулова М.М.</i> Взаимосвязь копинг-стратегий и особенностей эмоционального интеллекта у сотрудников полиции	2	120

НАУЧНОЕ ОБОЗРЕНИЕ

<i>Батурин В.С.</i> Самой судьбой обречены мы лучше знать друг друга	4	101
--	---	-----

**Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University» in 2019 y.
«History. Philosophy» Series**

	№	p.
HISTORY		
<i>Abdrakhmanova K.K., Saktaganova Z.G.</i> Medical women of the East Kazakhstan region during the Great Patriotic War: heroism and front daily life	1	8
<i>Abisheva M.M., Barsukov A.M.</i> Cooperation opportunities of the Islamic Republic Iran with European economic union.....	1	17
<i>Adambeke B.K.</i> Russia in the period of democratic development (March-October 2017).....	2	8
<i>Akhmetshina G.U., Shayahmetov N.U., Zhumanova A.Z.</i> Formation and activity of the National Archive of the Republic of Kazakhstan: problems of modernization of historical consciousness	1	82
<i>Aldabergenova M.K., Maqsud F., Rustambekova M., Zhadraveyeva G.A.</i> The medieval city Syganak (according to written and archaeological sources).....	1	23
<i>Alipbayev A., Byuzheyeva B., Balaubayeva B., Jaukasharova G.</i> Feminism as a revolutionary theory.....	2	15
<i>Balaubayeva B., Nuraliyeva S.</i> The impact of news media on foreign policy: the «CNN effect» and the Somali Civil War	4	8
<i>Beisenbekova N., Nupinova Zh.</i> The problem of youth in the works of Alash intellectuals	4	14
<i>Galiev A.A., Myrzakhmetova A.Zh.</i> The Great Patriotic War in the politics of memory in the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan	2	24
<i>Grigorkevich A.A., Saktaganova Z.G.</i> Background of the emergence of mass physical culture and sports in the everyday life of the cities of the Soviet Union.....	3	54
<i>Ilyasov Sh.A., Abuov N.A., Dyulgerova N.</i> Activities of Kazakh officials of the colonial administration of the Steppe region I.P. Nadarov (1906–1908 yy.).....	4	26
<i>Ilyasov Sh.A., Uskembayev K.S., Dzhumabekov D.A.</i> Activities of Kazakh officials of the colonial administration of the Steppe region	2	39
<i>Kalysh A.B., Isaeva A.I., Zhumanova A.Z.</i> Ethnodemographic processes among Ukrainians of Kazakhstan in the 1920th years.....	3	85
<i>Kartova Z.K.</i> History of examination and source study analysis of Amir Timur’s diploma issued by the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV- beginning of the XV century.....	4	39
<i>Kassimova S.S.</i> Saken Seifullin – the organizer of national education in Kazakhstan	3	24
<i>Kassimova S.S.</i> The last years of life of Saken Seifullin	2	50
<i>Kozina V.V., Eleukhanova S.V., Zhumabekov Zh. A.</i> The daily life of people in the industrial cities of Central Kazakhstan at the end of the Soviet era.....	3	33
<i>Kukushkin I.A., Tishkin A.A., Dmitriev E.A.</i> Sacred monuments of ancient Saryarka and modern researches.....	2	58
<i>Mussagaliyeva A., Mussabekova R.</i> Deportation of Azerbaijanis to Kazakhstan (1930–1940 yy.).....	4	46
<i>Nurligenova Z.N.</i> History of formation and development of the Karaganda State Technical University.....	3	40
<i>Razdykova G.M., Salimov F.N.</i> To the question of the content of educational programs in the muslim schools of Kazakhstan	2	65
<i>Sagatova A.S., Abdrakhmanova A.A.</i> About the role of the national idea «Mangilik El», as a strategy for the development of Kazakhstan in the context of globalization	2	74
<i>Saktaganova Z., Grigorkevich A.</i> Physical Culture and Sports in the USSR and Soviet Kazakhstan in the 1940s-1980s.....	2	80
<i>Saktaganova Z.G.</i> Tattimbet: Great Names of the Kazakh Steppe of the XIX century	4	55
<i>Saktaganova Z.G., Ilyasov Sh.A., Tulegenova A.Zh.</i> Rights, duties and activities of county and peasant chiefs and other employees of staff structures in the colonial management system.....	2	88
<i>Saktaganova Z.G., Mukhataeva G.A.</i> Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War	1	31
<i>Shlyupikov M.V.</i> England and Ireland in XIX–XXI centuries. Historiography of the international interaction.....	1	40
<i>Shormanbayeva D.G., Alzhanova G.B., Ivleva E.N., Seydinova M.A.</i> Communicative nature of information society and the main trends of its social and cultural transformation	3	66

<i>Shormanbayeva D., Alzhanova G., Seidinova M.</i> Improvement of social and cultural values of modern Kazakhstan society	4	72
<i>Shormanbayeva D., Ivleva E., Seydinova M.A.</i> Social Transformation of Kazakhstan Society in the System of Higher Education.....	1	53
<i>Smagulova G.M., Telgarin A.N.</i> Some of the problems of digitization and digital diplomacy.....	4	64
<i>Stambulov S.B., Gorovoi V.V., Zhumanova A.Z.</i> SCO policy and new members: 2018 and its perspective ..	1	88
<i>Stambulov S.B., Kenzhegali Zh.M., Gorovoi V.V.</i> Formation of relations between China and Pakistan in the 50-90s of the twentieth century.....	3	74
<i>Tuleuova B.T., Gorovoi V.V., Shotbakova L.K.</i> The role of the family institution in the formation of the historical knowledge of the younger generation.....	1	75
<i>Ualiyeva G.K., Utebayeva A.D., Akhmetzhanova N.Zh., Babyrbek A.M.</i> The main ways of creating a state in A. Bokeikhan's works.....	3	47
<i>Urstembayeva Zh.T., Iskakova K.I.</i> Continuity and ethnic kinship between the Kazakh and Hungarian peoples.....	1	69
<i>Uskembayeva A.A.</i> Formation of national identity in Central Asia	3	80
<i>Yeleuhanova S.V., Utebayeva A.D.</i> Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War in the Soviet historiography (1941–1964)	3	8
<i>Yeleuhanova S.V., Utebayeva A.D.</i> Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: Soviet historiography (1970–1980s).....	2	31
<i>Yessetov N. E., Tashagyl A.</i> Bodies of economic regulation of land relations in Kazakhstan 20-years of XX century (on the example of Aktobe region)	4	19
<i>Zhorayeva G.T.</i> The history of the repressions of the Kazakh intelligentsia (the late 20's – early 30's of the 20th century).....	3	14
<i>Zhumabayev B.E., Bayazitova R.R.</i> Sacralization of the Kazakhs' consciousness	3	19
<i>Zhumanova A.Z., Sakabai T. K., Karsybaeva Zh.A.</i> The main activities of the national cultural centers of the Central Kazakhstan at a boundary of XX-of the 21st centuries	1	59

PHILOSOPHY

<i>Injigolyan A.A., Yeskozhin E.B., Shloma E.G.</i> Migration potential among entrepreneurs: a regional aspect (on the example of the Atyrau region).....	4	81
<i>Karipbayev B.I.</i> Socially-philosophical models of tolerance.....	2	98
<i>Karipbayev B.I., Slovakova V.</i> Axiological aspects of theories of good and evil in the context of comprehension of idea of toleration	1	115
<i>Kusbekov D.K.</i> Model of Kazakhstan's religious tolerance and interfaith dialogue: social philosophical analyze.....	1	108
<i>Kusbekov D.K.</i> Thinkers of the Twentieth Century: Society, a Democratic State and the Ways of their Formation.....	1	99
<i>Mazeikiene N., Kusbekov D.K., Soloshchenko P.P.</i> Methodology of pragmatism as a formation way of thinking culture in educational activities.....	4	108
<i>Mazeikiene N., Kusbekov D.K., Soloshchenko P.P.</i> Philosophical aspects of human capital formation: from economic feasibility to human self-actualization.....	4	101
<i>Medvedovskaya V.F.</i> Ten Aristotle categories representation by means of cabalistic Sephiroth Tree	2	107
<i>Mirzageldiyev B.A., Mukhametshin R.M.</i> Activities of the Sharia court of the Orenburg Muftiate in the Kazakh steppe.....	4	93
<i>Razumov V.I., Karipbayev B.I.</i> System of education as space of forming of skills of tolerance and ethnic consolidation	3	91
<i>Rezvushkina T.A.</i> Motherhood in social and philosophical discussion	2	113
<i>Shakirov S.E., Dronzina T.</i> Mediation as a new factor in the development of modernization of public consciousness	1	122
<i>Zharmakina F.M.</i> National picture of the world and archetypical matrix mentality of the Kazakh people....	4	87
<i>Zhussupova B.Zh.</i> Epistemological dissonance: from classic to non-classic	1	93

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Chung M.C., Sabirova R.Sh., Umurkulova M.M.</i> The interrelationship between policemen's coping strategies and features of emotional intelligence.....	2	120
<i>Kapbasova G.B., Kapasheva G.A., Algozhina A.R.</i> Study of the relationship between anxiety level and coping strategies among students	1	129
<i>Lazareva Ye.A.</i> Research of professional installations and self-regulation system in early youth.....	2	127

SCIENTIFIC REVIEW

<i>Baturin V.S.</i> We are determined to learn each other by our destiny itself	4	101
---	---	-----